

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ

ВІСТНИК.

КНИЖКА V.

За май 1901 року.

Digitized by Google

Original from
UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

п'ятої книжки за май 1901 року.

	Стор.
<i>Наш альбом :</i>	
Із поезій Миколи Чернявського, I—XI	117—121
Із поезій Уляни Кравченко, I—II	122
Із поезій Івана Стешенка, I—V	122—124
<i>Із недрукованих оповідань О. Я. Комиського :</i>	
I. Бугай	125—135
<i>Із оповідань Олександра Катренка :</i>	
I. Із записок українського народолюбця	136—165
<i>Останній бій, оповідань М. Дерлиці . . . . .</i>	166—174
<i>Мінятюри :</i>	
XVII. Москаль, Я. Жарка	175—178
XVIII. Яблуко, Ів. Франчука	178—183
<i>З посмертних оповідань Монасана :</i>	
I. Перший сніг	184—191
II. Мораль XVIII віка	191—195
III. Фермер	195—201
<i>Із оповідань Петка Тодорова :</i>	
I. Батьківщина	202—209
II. На зарінку	209—212
<i>Запропущений надзвичайний поїзд, оповідань</i>	
А. Конен Дойля	213—227
<i>Із драми „Торквемада“ Віктора Гюґо . . . . .</i>	228—236
<i>Нові материяли до біографії Т. Г. Шевченка,</i>	
Л. Яковлева	61—65
<i>Маруся Богуславка в українській літературі.</i>	
Історично-літературний нарис С. Томашівського	66—98
<i>Чому Олекса Стороженко покинув писати по</i>	
українськи, А. Кримського	99—102
<i>Українські оповідання Ол. Стороженка . . . . .</i>	103—112
<i>Іван Войко, племінник Т. Шевченка, Сергія Ше-</i>	
лухина	113—116
<i>Хроніка і бібліографія . . . . .</i>	21—36

НАШ АЛЬБОМ.

ІЗ ПОЕЗИЙ МИКОЛИ ЧЕРНЯВСЬКОГО.

I. Вечірні мрії.

Я вийшов в степ. Санна дорога
Уже накочена, слизька.
Так легко йдець ся... І змовка
Моя журба, моя тривога.
Я зла нікому не зробив,
А все, що мислив, — затаїв
В душі від иньших я глибоко.
Нехай лежить!... І одиноко
Іду я. Сонечко горить
На небі чистому, ясному,
І степ в убранні сніговому,
Як у кришталах гра, блищить.
Іду неспішною ходою,
І мане очі далина:
Піти туди поза горою,
Де веть ся річка самотна,
І де лежать сумні лощини,
Зими неписані картини.

Колись і я оттам блукав;
Бродив глибокими снігами
Далеко геть поза буграми.
Але тепер я вже пристав...
Підбили роки пережиті...
Навчивсь себе я берегти,
Як більш пожив між людьма в сьвіті,
Навчив ся в згоді з ними йти...

Ось пролетіла по дорозі
 За мною тройка у санях.
 Риплять далеко на морозі
 Слизькі полозя. У відлозі
 Сидить у санях, мов ренях,
 Панок якийся... І несесть ся
 Геть далі тройка... І сумна
 У слід душа за нею рветь ся...
 Але куди — й сама не зна.

І тихо йду я... Йду, і мрії,
 Солодкі мрії і важкі,
 Мені склепляють тихо віі,
 І на знайомі доріжки
 Ведуть думки мої привичні,
 І манять геть одвідсіля,
 Де бідні люде і земля,
 На південь мрії поетичні.
 Тепер там тепло, просто рай;
 Там виноградні вють ся лози...
 А тут — зима, біднота, сльози...
 Але сей край — мій рідний край,
 Край дум тяжких і мрій високих,
 І душ на сьвітї одиноких!...

І далі йду, аж до бугра,
 І там стаю, відпочиваю,
 І тим же шляхом повертаю,
 Бо вже й назад мені пора.
 Уже і сонечко згасає,
 І мла вечірня вплива
 З балок далеких, і лягає
 На тиху зеблю; і скрива
 Недавно видні ще могили,
 Вдяга село.

О, Боже, Ти
 Слабі піддержуй наші сили,
 І поможи нам донести
 Любови сьвіт у ті хати,
 Братам, у пітьмі там сидячим,
 Пригріти серцем їх гарячим,
 Щоб зерно правди ізійшло,
 І добре сімя принесло!...

Іду назад. Уже смеркає,
 В хатах заблимали огні.
 Дивлюсь на їх, і сум стискає
 До болю серце враз мені:

Один, чужий я скрізь на світі,
 Ніде не ждуть мене огні,
 І очі дружбою загіті
 Не осьміхають ся мені!...
 Іди один в холодну хату,
 Сумуй за книжкою, мовчи...
 Ходи по хаті і завзяту
 Думками душу гарячи!
 Нехай горить, нехай згорає,
 Оттак як день сей догорів,
 І темна ніч усе сховає
 Під непроглядний свій покрів!...

II. На родині.

Сіре небо, сірі люде,	Під горою по дорозі
Навіть сірі і хати;	Віз немазаний повзе:
І верба мов світом нуде,	До млина мішки на возі
Нахилилась во води...	Сонний парубок везе.

І рипить той віз скрипучий,
 Слух нещадно мій дере...
 О, наш край, наш край — співучий:
 В йому пісня не умре!...

III. Стрибожі внуки.

Се віври, Стрибожі внуци,
 Вляють сь моря стрілами.
Слово о полку Игоря.

О, Стрибожі вольні внуки, Я вас чую в небесах, Чую гомін ваш і гуки В буйних бурі голосах!	Не боюсь вас, легкокрилі, Не страшні ніяк мені Ваші гуки, ваші стріли, Бо я сам богам зрідні.
Ось ви, ось ви!... Бють ся крила... В очах бігають огні... О, яка у вас там сила! О, які-ж то ви грізні!...	Я син Питьми, я син Світу, Тільки крил нема мені, Щоб у грудях іскру скриту В ваші кинути огні.
Тільки я вас не бою ся, Вийду в степ і в пізній час, Грудьми повними наплю ся Волі подиху від вас.	Ось ви, ось ви!... Замигтіли Синім поглядом ясним І помчались, полетіли Шляхом темрявим своїм!...

IV. До неба.

О, ясне небо, під тобою Так важко жити на землі — Повітін вічною журбою Старім воздушнім кораблі!	Безсмертний дух у кволім тілі, Мов царь в кайданах тут бона; І дні течуть сумні, не милі, І вік наш сном важким міна.
--	--

Тут сльози ллють ся дні і ночі, А ти стоїш ясне, блискуче,
Тут чоловіка чоловік, Блакиті краю чарівний,
Мов звіра звір закривши очі, І нас оттут найпуще й муче
Гризе, мордує з віку в вік... Спокій твій вічний неземний!...

V.

Рояль ридав, немов людина, Я знав, чого вона ридала:
В риданні струни всі влились; Згадала молодість вона...
Була то пісня лебедина, І перед нею пробігала
То в згуках сльози полились... Її життя сумна весна.
Її лице усе горіло, І я сидів... А серце нило;
Ходив огонь в її руках; Я трохи й сам не зарідав:
А бідне серце билось, мліло, Обох життя нас одурило,
Блищали сльози у очах. Ніхто з нас щастя не визнавав!...

VI.

Як все нікчемне наше щоденне —
Праця зза хліба в нетрях, болоті,
Щастя міщанське сите, злиденне,
Сльози безсилих, чванство страшенне
Дурнів вельможних, сильних по плоті!
В світі-ж так тихо, в світі-ж так глухо;
Гасне Дух Божий в роді людському.
Слухає серце, слухає ухо, —
Тихо скрізь, глухо в мирі пустому!
Де ті пророки, послані Божі,
Де ті катюги, вістники злоби,
Де ті блудниці сьміливі, гожі,
Жони, що плачуть рано при гробі?...
Неміч, дрібнота, мирна отара,
Салом налита, пилом повита...
Се ще не лихо, се ще не кара —
Сьмітем смердючим вся земля вкрита!...
Крутить ся шар той в небі пустому
Чорний, холодний, мертвий, смердючий,
Море хлюпоче, стогне на ньому,
Носить ся вітер, вітер ревучий!...

VII.

Оповитий життя безпросвітними снами,
З нерозваженим горем в душі мовчазній,
Я живу на землі між своїми братами,
Як в країні безлюдній, в пустині сумній.

Не еднають нас вічні щоденні їх думи,
 Не еднають і віри зневірені сні;
 Мов ті іскри в житті горимо на лету ми...
 Без жалю і горять і згасають вони.

А я плачу, я мучусь, я тяжко сумую,
 Може тільки прикутий на час до землі,
 Бо я й землю люблю невимовно і чую,
 Що я мушу покинути скоро її.

VIII. Вечір.

За могилою могила	Перша зіронька віходе
По степу сивіє;	Крапкою блідою
Землю мла вечірня вкрила,	І сестер своїх виводе
Верх небес темніє.	В синій степ юрбою.

І далеко геть без міри
 Чисте поле мріє,
 Тільки шлях від пилу сірий
 Між ланів буріє.

XI. На березі.

Качаєть ся хвиля, і стогне й співає,
 І мов би живая встає і лягає.
 Далеко на морі стоять кораблі,
 Бо їм не пристати оттут до землі.
 А хвиля виходить на берег піщаний
 І бризки скидає на човен дощаний,
 Що в гору здіймає поломане дно,
 Неначе боліє у його воно.

Нічого. Рибалка тебе залатає,
 І будеш ти плавать мов трісочка тая,
 Мілкою водою в низьких берегах,
 І будеш дрімати оттут на пісках
 Любенько та тихо, не знаючи лиха.
 Мале твоє лихо, дешеві і втіхи!

А море і плаче і стогне й реве,
 До себе на хвилі і мане й зове;
 Зове мою душу і серце звабляє...
 Поплив би я, сиве, так волі немає!
 Поплив би далеко, в чужій краї,
 Так тут моє серце, всі думи мої,
 Те серце прикуте до серця родини,
 Поруш його в місця — загине в чужині.

ІЗ ПОЕЗИЙ УЛЯНИ КРАВЧЕНКО.

I.

Коли не стане більше сил до бою,
 Омліють руки, — що буде з тобою?
 Галасш — ті, яким ти служиш, люде
 Потіхи словом піддержать у труді?
 Дарма! На се вони часу не мають,
 Їх кличе сьвіт, їх втіхи дожидають.
 Хоч би й рідні — не жалуй ся! Ти-ж знаєш:
 Туди спішать, де щастє усьміхаєсь.
 Та прийде час, що всі розсудить діла...
 Ти не жахайсь, робітнице несьміла,
 Відреченя і жертви! Будь слугою
 Несчасних, темних, жий лише любовою.
 Бач, рід кривдителів день в день зростає.
 В їх табір най твій порив не блукає!
 А як часом занадто гірко стане,
 Най думка з вірою в будуще гляне.
 А сил не стане — то вмирай як жила:
 Незвісна, тиха, духом чиста, біла.

II.

Зв'язим рокам жизнь не вернеш,	Що правдиве — не пропаде,
Не розпалиш згаслих зір.	Хоч і fuga замете.
Ні русалок не прикличеш	І краса не запропаде,
В запустілий нині бір.	Хоч низин крильми діткнем, —
Та дарма! Тим не жури ся	Темну дійсність обвітнвши
І лиши безсилий гнів, —	До краси її двигнем.
Не іділлі нам співати,	А любов загоїть рани,
В глуб життя сяга наш спів.	Сліз і крови змаже слід,
Із гнилих обслон обдертий	І обіймами м'якими
Цьвіт буйніший зацвите;	В новий шлях поверне сьвіт.

ІЗ ПОЕЗИЙ ІВАНА СТЕШЕНКА.

I.

Краю коханому, в горі приспаному,
 Повному сліз та жалів,
 І безталанному і нездоланному
 Я свій присьвячую спів.
 Краю знесилений, тьмою похилений,
 Краю, що ждеш іще лік!
 Хай тобі скрилений, в надих обвинений
 Спів мій слугує по вік!

Ти моя рідная вітчизно бідная,
 Наче те море буйна:
 Бора несхідная, вбогість негідная
 Всю тебе крає до дна.
 І хоч гнітучую фуґу ревучую
 Спів не зацитькає мій, —
 Все-ж бо немручую скруту пекучую
 Кликне він гордо на бій!
 І хоч над скрутою нашою лютою
 Паном не стане мій спів,
 Може з могутою, з міцю розкутою
 Інших він зрушить борців!

II. Нашому стороку.

Вік гордого до правди поривання
 І в той же час його тверда межа, —
 Всяк бачить рух твого передсконання,
 Але спинить не всяк його бажа!
 Озброєний діливною старою,
 В крові ти йшов по життєвім шляху,
 І гордий пан з душею біржевою, —
 Той призрів люд, що склав тобі-ж пиху!
 Ти взяв усе, що міг стягти з голоти,
 Повер її обдерту на загиб
 І створені трудом її пишноти
 Стовпом заклав серед земних руїн.
 Але чекай: вже край твоїй сваволі!
 Хай скрасиш ти ще більше власний стан,
 Хай сьвіт тобі віддасть всі чари долі, —
 Та знай, що ти лиш на годину пан!
 Бо вік новий, твій спадкоємець милий,
 Писі твоїй страшну готує смерть...
 Знай, довго ти не виживеш безсилий
 І упадеш нараювавши в-щерть.
 Але впадеш, як дід казок, чудесне, —
 Скарбами весь розсипавшись кругом,
 І з ласки їх наш голий люд воскресне
 І рай півна заслужений трудом!

III.

Чари всюди. Плес сияння,	Тільки чом отут народу
Зел рясних краса;	Не до раювань?
Сьвітле далечі вьсмїхання,	Через що питїму силу
Синї небеса.	Вічна боротьба
Все повито в рясну вроду;	Хилить в раннюю могилу,
Рай — куди не глянь!	Мов канчук раба?

На що всі народні муки?	Бо за що на всім народі
Геть сей запит, прич!	Ліг ярмом той стрій,
Не влекшить робочі руки	Де страждання довгочасне,
Він же ні на гич!	Людам як на страх,
Кажуть, розум є в природі,	Єсть одно наряддя часне
О, як є, — то злий!	До прийдешних благ?

IV.

Мрії рожеві, мрії широкі,
 Що як вогонь занялись,
 Жаль мені вас, непригоди глибокі,
 Дужі й тепер, як колись.
 Жаль вас, бо віє й тепер хуртовиною
 З півночі, з дальніх снігів,
 Теж як і перше в степах над країною, —
 Морок життя подолів.
 Так не цвисти вам в повітрі холодному
 Довго ще, мрії знадні:
 Сплутано крила пориву слободному,
 Сили лежать як в труні.
 Отже тримайте ся, квіти жаданії,
 Хай вас зима дощуля!
 Пройдуть колись же часи невблаганії
 І привіта вас земля!

V.

Все оживає, все в сьвітлі хвилюєть ся —
 Ниви, степи та гаї..
 Воля в повітрі погожому чуєть ся —
 Ваблюєть нас чари її!
 Всюди весна, всюди втіха безкрайная
 Диха й бадьорить мій ум..
 Глянеш кругом — і скорбота потайная
 Злине в розважених дум!
 Всюди весна!... Лиш тобі, мій пригноблений
 Вічним безладям народ,
 Не забличить чомусь в радість оздоблений
 Промінь здоволя й догод!
 Осінь холодная, осінь гнітучая,
 Грізна мов самая смерть,
 Край сповилá мій і в злі невгавучая
 Слізми злила його в щерть!
 І хоч вона і пролине суворая, —
 Люд не рішить ся ярма.
 Змінить її не весна сьвітозорая,
 А ще лютіїша зима!

Із недрукованих оповідань О. Я. Кониського.

І. Бугай.*)

Вже-ж живучи на світі отак як я, — сьомий десяток, — чого-чого не перебудеш: инколи така тобі пригода випаде, така халепа прикинеться, що й не стямишся, звідкіль вона, чого й за що й про що? От розкажу хоч про себе, яка мені трапила ся пригода: далебіг, що й сором і шкода споминати! Ну, чи чув таки хто з добрих людей, щоб де в світі чоловіка обернути на скотину та й ганяти в череду? Буває і досить часто, що чоловік сам стане скотиною, поводить ся з людьми, що твоя безрога, в „адинь чась“ забреше по-песьки, завищить мов зінське щеня; так сеж иньша річ! Тут чоловік з доброї волі стає скотиною, але-ж він перебуває з людьми — в сім'ї, в товаристві, в громаді. А то щоб чоловікови наказати стати конем чи волем і ганяти його в череду — сього хіба лише в нашому селі й можна, а то більш ніде в світі не чувано, не видано...

Отже -зо мною таке було! Трохи не два тижні велено було мені бути за бугая. Ну, як таки його так, самі по-

---

*) Отсе оповідане передане було мені пок. О. Я. Кониським ще 1885 р. для „Зорі“. Тодішня громадська цензура признала його нездалим для друку з „естетичних“ причин. Надіюсь, що естетичні погляди серед нашої громади на стілько змінили ся, що сьогодні кожний залюбки і без соблазна прочитає отсе живе, надихане щиро-народнім гумором оповідань. — *І. Фр.*

судить: чоловіка примусити, щоб ходив у череду наче бугай, щоб жив не в хаті з людьми, а в стайні з кінями... Кому не скажи, не повірять, а от вам хрест сьвятий, що не брешу. Тай старий уже я брехати.

Ось слухайте, хто охочий, як воно було. Давня се річ: либонь чи не сорок, а то і всіх пятьдесять літ назад. Мені двацятий рік минав, а тепер без одного сїмдесять. От воно й виходить сорок і девять. Давно. Чи памятаєте, як нас з козацького уряду на казенний повертали? Ніхто не зазнає? Де вам і зазнати! блазні ви проти мене! Щоб ви знали: був у нас колись свій, виборний козацький уряд, а ото після першої великої холери — цур їй! — зараз скасовано наш уряд; натомість заведено міністерію якусь, тай нас, козаків, до неї привернено. Що то за міністерія така — не скажу; з роду не бачив, нічого й брехати. А то вже міністерія постановила від себе „палати“ по губерніям; а „палати“ поміркували-поміркували, тай виміркуваги від себе окружних начальників: се значить, менше начальство, а середільше — палата, а найстарше значить сама міністерія. Отже окружний начальник — один на цілий повіт; деж то видано, щоб одному чоловікови за всім надивити ся, всьому дати і привид і лад! Не можна сего, хоч би ти був з головою в винницький лембик завбільшки, то сам нічого не вдієш: день, другий, тай підтопчеш ся, перестанеш. Мусіли ті окружні начальники вигадати ще менше від себе начальство — волостних голов; а сї ще менше пригадали — сільських старшин. Ото скілько начальства набрало ся! Тільки оте саме старше і підстарше начальство було від царя, значить, царь його настановлював; а менше начальство настановлювала від себе палата; а голови й старшини від громади, по вибору б то: кого громада подобає, того й обере собі. Отак і зник наш козацький уряд і стали ми не то козаки, не то панські; зовемо ся козаками, а урядує над нами казенне начальство. Так воно мабуть від Бога призначено було; а чоловік мусить корити ся Богу й царю; і в писанії так сказано.

Набіг і на наше село окружний начальник, зібрав громаду, гукає і наказує:

— Вибирайте собі урядників!

Вибрали десяцького, соцького, збірщика, отамана, старшину; а писаря, спасибі йому, сам привіз, а то щоб ми й робили собі в сьвітї, коли-б не привіз! В нашому селі й духу письменного не було!

На старшину обібрали Осипа Марченка; чоловік він ще молодий, хоч трохи й непритаманний, та щож робити, коли ніхто лучший ні за що не хотів старшинувати. Звісно: у кого є охота раз-у-раз біля начальства терти ся? Певна річ, що й без начальства не можна, але-ж люде не марне говорять: „Близько біля начальства, близько біля смерті“. І Марченко довго сперечав ся, не хотів старшинувати, та громада перемогла, мусів покорити ся.

Добре! Старшинує ото він; чи добре чи не добре старшинує, вже про те не скажу; не тямлю. Тільки за щось ото вони з писарем не зійшлись, якось глек розбили, тай пішло у них розбрату-брату. А нам що до того: вони собі начальство, а ми люде; нехай собі, як знають. Гарзд! Прийшла якось і моя черга іти на стійку. Тямите, що то значить на стійку? Цілий тиждень мусить чоловік перебувати і день і ніч у росправі: пильнувати, щоб і в хаті в росправі і на дворі було чисто; де сьміття попадеть ся — метлу в руки та замети; одно слово — порядку доглядати; куди пошле писарь, чи отаман, чи старшина — дак збігати, кого покликати, кого привести, коли трапить ся кого під різки, то се вже діло стійкового, — і різок пучок принести і бити-сікти його діло. Бريدка се річ, та щож, на те воля начальства, — сьвята його воля; та воно і в писанії сказано: „Повинуйте ся і покоряйте ся, та не внидете в напасть“. Чи може й не так там сказано, та се вже дарма; хоч і не так, аби до ладу...

Кличе ото мене старшина Марченко: — Гей ти, стійковий! На завтра в ранці громаду щоб скликав, та щоб усі були, чуєш! Щоб ніхто нічим не змагав ся: від начальства таке важне діло прийшло. Щоб без слова усі приходили.

Се було на самому вже останку весни: люде об'орались, обсіялись, в полі роботи нїякої; домовали люде, та коло двору — яка в кого робота була — справляли. Зібрала ся уся громада біля росправи; навіть і мсесковські люде,

паробята, що ще не ходили в громаду, поприходили: цікаво всім стало послухати, яке таке „важне діло“ прислало до нас начальство.

Вийшов до громади Марченко з писарем, стали на рундуці. — Так і так! — почав Марченко. — Прийшов від начальства наказ такий: аби ми громадою вибрали собі бугая... Чуєте?

— Бугая? Себто як?

— Як? Звісно як — вибрали, тай годі.

— На що нам той бугай? — озвав ся хтось.

— Се вже не наше діло! — промовив старшина. —

На се вже воля начальства; коли начальство каже, щоб був у нас свій обчеський бугай, так щож тут діяти? Щоб був — значить, і треба щоб був.

— Адже досі якось обходили ся і без бугая? — знов хтось змагаєть ся.

— Обходили ся і без старшини і без голови, а тепер не можна обходити ся, от і все! Начальство велить і годі! — одповів старшина.

Загомніла громада, стала змагати ся, що вік прожила обходячись без бугая, то й далі обійдемось, а се вигадки тільки. Тут писарь як визвірить ся на громаду:

— Та що се ви бунтувати хочете, чи що? Забули хиба, що ви під новим начальством? Не тямите либонь, досі не оговтали ся, що тепер не те, що було колись! Начальство наказує бугая завести, а вони змагають ся, колотнечу піднімають, та за се!

— Годі, пане писарю, годі! Хто там змагаєть ся? Ніхто про колотнечу й не гадає. Я навіть і в думці не мав.

— І я ні.

— І я ні.

— А я хиба гадав?

— По мені хоч і двох бугаїв.

— І я не проти того.

— Бугай — добре діло.

— Видима річ.

— Коли вже начальство каже.

— А вже-ж, а вже-ж.

— І самі бачимо, що без бугая не можна.

— На силу, дав Бог силу зрозуміти. Так би й зразу, а то понесли теревені, тільки час загаяли! — озвав ся пан писарь. — Тепер от вибирайте і годі!

— З чого-ж його вибирати, пане писарю? Коли-б було з чого, то-б воно й нічого; чом би й не вибрати? А то-ж ні з чого; у нас ні в кого з хазяїнів нема бугая.

— У мене, коли-б був, я й без слова подарував би його на обчеського; так-же нема і з роду-віку не було.

— Нема і в мене; признати ся, я боюсь і дивити ся на бугая; колись у Деконці, ще я хлопцем був, дак бачив, як панський Кочубеєвський бугай підняв на роги молодицю. З того часу я коли де й зриру бугая, то втікаю.

— Небезпечна, значить, річ бугай.

— У мене назимочок такий є, дак коли воля начальства, я готов поступити ся їм на громаду. Беріть!

— От і добре!

— От і дякуємо вам, дядьку Іване!

— Поздоров вас Боже за таку добрість!

— Верни вам Господи сторицею!

— Я не жалію для громади; а назимочок добрий; може хто бачив?

— Як-же не бачити його!

— Се отой половий?

— Еге, еге, він самий!

— Я його добре знаю! З його бугай вийде хоч куди!

— Так, значить, і ділу кінець! Тепер, значить, і по домівкам можна!

— Дурні ви! — озвав ся старшина Марченко. — Он послухайте, що каже пан писарь: він каже, що треба не назимка, а бугая; та не простого бугая, а такого, як начальство каже. Начальство каже, аби громада вибрала бугая. Розумієте ви, чи ні — вибрала. Значить, бугай, се не той бугай, що з рогами, а се така „должность“, уряд значить. Такий самий, як от і иньші уряди, що начальство позаходило, от як десяцький, соцький, отаман.

— Он воно що! А я гадав собі, бугай, так бугай, аж бач, як воно!

— Ну, коли так, то мій назимок на се діло не годить ся! Я його поверну на вола!

— То як-же се воно так?

— Чудне щось!

— Не довідоме.

— З роду-віку не чув.

— Не доводило ся й мені такого чувати! — мовив Марченко. — Але-ж коли начальство заводить нові порядки, то вже його воля.

— А вже-ж, а вже-ж.

— Начальство знає, що й як.

— Коли-б не знало, то би начальством не було.

Одно слово: наказав старшина вибрати на бугая когось із громади. Отут то й почали люде змагати ся. І той не хоче, і сей не хоче; той старий, той многосемейний, тому ніяково, люде висьміють; просьвітку не буде, особливо на вулиці між дівчатами. — Вже-ж, каже пан писарь, когось да треба вибрати.

— А от кого, панове громадо! — обізвав ся мій сусіда Трохим Лисий. — От кого — вказуючи на мене — Михайла Мокрицю: він як раз вдатний буде на бугая; парубок молодий, одинокий, безземельний, господарства за ним нема, він вдовиченко, мати ще при здоровлю.

— Еге, еге! — загомоніла громада.

— Та що ви, люде добрі! — став я змагати ся. — Змидуйте ся, не нівечте мене, який з мене бугай; шукайте кого придатнішого, а мене визвольте; на таку „должность“ треба чоловіка не аби-якого.

— Годі, годі! — загула громада. — Нічого базікати: його, його, Михайла Мокрицю на бугая; він парубок при здоровлю, нехай послужить громаді і начальству вірою й правдою.

— Чи так, то й так! — промовив старшина.

Я в ноги громаді, прохаю-благаю визволити мене з сієї должности. — У мене, кажу, мати-вдова.

— Байдуже! Ніде не дінеш ся і мати буде при тобі і ти при матери.

— Визвольте, пансве громадо! — молю ся на вколішках: деж там, і слухати не хочуть. — Не наша на те воля, воля начальства; наше діло справити загад начальства.

— Не змагай ся, синку, не змагай ся! — радить старий дідуган Петро Гринь. — Послужи громаді, аби твоя сила...

— Дідусю! — кажу я. — Сила без голови шаліє...

— Тай розум, синку, без сили мліє... Не змагай ся, послужи, я тобі добре раджу, воля начальства.

— Та де се в сьвітї, — кажу я, — чувано, щоб отаке начальство...

— А заськи про начальство! — гукнув писарь. — Мовчи та слухай!

— Правда, синку, правда! — знов радить мене старий Гринь. — Придерж язика, памятай, що коли млин меле, то борошно буде, а язык меле, біда буде.

— То як-же останнє ваше слово, панове громадо? — питає Марченко.

— Мокрицю! Мокрицю! Мокрицю на бугая! — гула громада.

— Та я не хочу!

— Не схочеш по чеськи, підеш по песьки.

— Його, його, Мокрицю на бугая...

Як я не змагав ся, як не кланяв ся, як не благав, нічого не вдіяв.

Громада розійшла ся, а я став бугаем. Марченко зараз, щоб мене в стайню поставити, та спасибі, вже пан писарь заступив ся за мене, відрадив старшині.

— За звичайного часу, нехай, каже, він з людьми в стійковій хаті ночує; але щоб стайня раз-у-раз була в порядку, і нехай він, себто я, добре пильнує; як тільки зачує дзвоник, то се знак, що начальство біжить; тоді нехай прожогом у стайню.

— А в день же як з ним? — питає Марченко.

— В день, відома річ, — мовив пан писарь, — в день з чередою нехай ходить!

— Так, а чим же нам його харчувати? — допитує ся старшина. — Як про се в законї стоїть? Вичитай лише, щоб й я знав.

— В законї про се нема нічого: загодї як закон писали, дак про бугаїв ще не було загаду од начальства.

— То як-же воно буде?

— Вже-ж ніяк инакше... Звісно, чоловік сїна й трави не їсти-ме, треба йому хліба і до хліба; дак нехай по черзі разом з пастухами харчуєть ся по дворах.

— Хиба що так...

Порадили ся пан старшина з паном писарем, як контентувати мене; та тоді взяли ся загадувати мені, як і що: коли до череди виходити, як у череді, як перед начальством; напучують мене, аж ось зненацька, несподівано сусіль моя мати. Вона, бачте, дочула ся вже, люде переказали, яка мені пригода випала.

— А що отсе, — каже, — ви пани-урядники з моїм сином заповідяли?

— Нічого, бабо, чи молодице! — одказують їй.

— Як нічого! Занівечити парубка намогли ся, тай нічого! Вам байдуже, а у мене він одинчик.

— Хиба йому що станеть ся? — каже писарь.

— Господи, і язык не одпаде у тебе, пане писарю, отаке верзти! Та де се в сьвітї чувано, щоб парубка на бугая повернути?!

— Мабуть чувано, коли начальство загадало вибирати.

— І вибирайте собі кого знаєте, а мого не займайте, не нївечте чоловіка.

— Ніякого йому нївечення не буде; щож тут такого? Вийшла від начальства така должность, треба-ж її комусь відбути. От громада вибрала й твого сина і нехай здоров послужить! — втихомирює пан писарь мою матір; а вона замісь втихомирити ся, ще більш лютує. Таки мушу правду повідати, завзята вона, покійниця, була: вже коли до кого було пристане, дак голоруч од неї не одкараскаєш ся, доти в'їдати-меть ся, доки на своє поставить.

От і пристала вона до старшини та до писаря: — Відпустіть тай відпустіть мого сина, без того до дому не піду! А вони їй одно твердять:

— Не ми його вибирали, а громада!

— Дурна ваша громада!

— Гей ти, бабо, прикуси языка, довгий він у тебе, щоб часом не вкоротили!

— Отсе ще не видала! мовчати! щоб я мовчала! Не на таку напали, нікому не змовчу, до самого царя дійду!

— До царя далеко! — радить писарь. — До голови вдай ся, близше.

— І до голови, і до окружного, і до палати, і до самого царя, — скрізь дійду, всюди стежку знайду, свою дитину не попусти, не дам з неї знущати ся. І вигадали-ж отакє анахтемські душі! Громада... громада постановила, щоб вас стовма постановило... Громада вибрала, бодай ви на мари вибрали ся...

Отак вона їм прочитувала, аж доки паң писарь не звеліли десятнику відвести її до дому; а я сиджу та слъози ковтаю...

Іде в ранці череда повз росправу:

— Ану-ну, стійкові, виганяйте бугая в череду! — гукнув пастух.

— Іди, Михайло, в череду! — мовив до мене стійковий.

Насунув я шапку на вічи, щоб нікого й не бачити і йду собі повагом з боку.

— На перед, на перед! Рушай на сам перед, як слід бугаєви! — гукає на мене пастух. — Рушай, рушай, а то пугою піджену!

— Дядечку! Я все одно, з боку! — прошу ся я.

— Не можна з боку, начальство загадує! Сам тямив добре, що се не те, що бувало колись — то був у нас уряд, тепер стало начальство!

Ходжу я з чередою день, другий, тиждень; ночую в росправі з стійковими. Сам не тямлю, що зо мною; так погано мені, так соромно, особливо отсе було у вечері, тільки було що череда в село, так дівтора й висипле з усіх дворів. Дивлять ся на мене, пальцями вказують наче на яке чудовище.

— Ой, ой! дивіть ся, дивіть ся, який бугай!

Довели мене капосні діти до того, що я почав шпурляти на їх паличем, землю. Не помагає, ще гірше лізуть у вічи та дратують: „Бугай — бугу, бугу!“ Перетерпів отак я цілий тиждень; у вечері випросив ся у стійкових, щоб пустили мене до матери побачити ся. Думка така була: пораджу ся з матірю, та ноги на плечі і сьвіт за очи. Десь да пристану до людей, а тут мені не в моготу;

прямо, хоч петлю на шию, та на бантину. Прихожу до матери, а мати й каже: — Тривай, синку, через ніч! Завтра сьвята неділенька, голова приїде, розбере нашу справу, я ходила до його.

Другого дня в обід справді приїхав голова прямо до росправи; питає у старшини, що се, каже, у вас таке дієть ся?

— Нічого, пане голово! Начальство загадало, щоб був у нас бугай.

— Ну?

— То ми й вибрали собі.

— Та се ви з глузду зсунули ся, чи що: аж скрізь такий загад, щоб бугаї були по селам, а ніде сього нема, щоб парубка на бугая вибрати. Хто се вас так напутив?

— Начальство так звеліло.

— Коли се так?

— Тоді й тоді; така бумага прийшла з округи.

— Де та бумага? Хто її читав?

— У писаря, він її читав; вже-ж ніхто більш, я чоловік неписьменний! — каже старшина.

Приніс писарь бумагу. На лихо й голова не тямить прочитати.

— Ану, — каже до писаря, — читай, як там написано: я послухаю, чи так як і до нас, чи може инакше як.

Читає писарь: „Немедленно и неукоснительно позаботится, дабы общество обзавелось своимъ отборнымъ бугаемъ и объ избраніи таковаго донести мнѣ“.

— Гм! — промовив голова. — Ану ще раз, як воно там стоїть „відборного“ чи що?

— Ні, „одборного“.

— Гм! у нас сього нема: нам прямо написано, щоб був свій бугай, тай годі, а тут бач „отборного“. Щож се воно значить? — питає голова у писаря.

— „Отборный“ — себто по нашому „виборний“, — мовив писарь.

— Гляди лише, чи так? Щось воно неподобне.

— Так, іменно так: „виборний“, значить вибрати бугая.

— Та тобто з людей, з громади? Ой навряд, чи так, чи не брешеш ти?

— Хрест сьвятий, що так; бо от і далі стоїть: „объ избраніи“, значить — кого виберете, донести. Ми й донесли так, що вибрали Мокрицю.

Голова задумав ся. Довго думав, та тоді до мене: — Нічого, парубче, не вдієш, громадська воля така, та загад начальства, треба корити ся! — і поїхав собі. А мати моя вдала ся до повітового міста, да там до окружного начальника. Вклонила ся йому. За тиждень прибіг окружний у наше село, розпитав ся як і що, зсадив писаря, надавав старшині лящів, а мене визволив з должности бугая і розповів нам, що в тій бумазі було написано, щоб громада купила собі бугая такого як слід... От воно яка пригода була мені... Давне діло отсе, а з того часу так мене й зовуть бугаем.

Лесико.

ІЗ ОПОВІДАНЬ ОЛЕКСАНДРА КАТРЕНКА.

I. Із записок українського народолюбця.

I.

Як тільки я приїхав на село літкувати, так не гаючи ся і почав знайомити ся особисто з селянами. Швиденько, гаразд я спізнав ся таки не з одним тільки. Зараз же то біля мене у неділю, чи й так у яке сьвято, скупляється чималенька вже громадка. Дехто з них то заходить побалакати й у будень навіть. Власне ненароком підслухав, що мене хвалять, кажуть: „гарний пан!“

Позбирають ся люде, а я їм і читаю книжки, яких я навмисне задля того чималенько таки накупив у місті перед своїм приїздом сюди. Але я не читаю їм анї беллетристики, анї поезії, книжки такого змісту я грамотним даю до рук задля власної прочитанки, як-же кому, то і зовсім їх дарую; я-ж їм читаю тільки про те, що безпосередно стосується до материяльного життя їхнього селянського. Таке моє читанє задля них дуже-дуже корисне. По всьому вони менї безкрайно вдячні. Увесь час читав я їм наукові агрономічні речі. Вже прочитав про хліборобство і травосіяне, кінчаю про огородину, а потім розпічну і про садовину. Звичайно читаю я їм не по українському, бо таких же книжок у нас на нашій мові і немає, а по московському.

Поприходивши, всі до одного сїдають і сидять тихенько, слухають уважно і сліпому було-б видно, що всі

все дуже тямлють. Читаючи я звертав увагу на них і бачив те по їхній міміці. Слухаючи вони на що саме задля них цікавих місцях переглядають ся, обмінюють ся своїми враженнями, балакаючи очами, киваючи чи крутячи головами. Так і можна було втямити, як вони один одному немов кажуть: „А що? Бач, як на світі робить ся!? Бач, як і нам треба-б робити?!“

До того-ж не без того, що я їм дещо і пояснюю таки. Одна тільки дурна баба було вбрала ся в наше коло, та і наробила бешкету чималенького. Як почав я читати, як горох і чичевицю сіяти, то вона почала чомусь хусточкою обтирати ся. На неї не звернули уваги. Як почав я про бараболю читати, то баба наша почала вже плакати, як слід таки; коли-ж ряд дійшов до буряків, то вона, гемонська баба, захлипала-захлипала, а потім ще несподівано та на ввесь голос і затужила, так і заревла, як корова! Я невимовно здивував ся. Звичайно-ж, що я спинив ся і запитав ся у неї, чого се вона? І щоб же ви погадали?! На вдивовижу вона відповіла мені:

— Та як-же? Коли-ж так-же жалібно, так-же жалібно, та так-же гарно ви читаєте, паночку, там об чімсь, що точнісінько-ж, точнісінько, як і в церкві!

Така дурна баба! Сказав їй, щоб вона йшла собі геть відсіля і звелів їй, щоб вона ніколи не приходила вже більше слухати, коли не вміє того.

Взагалі-ж то без виємок усі безперечно дуже мені дякують за все, що я їм тільки не читав зо своїх тих книжок. З усім вони згоджують ся цілковито і ймуть віру непохитну, що воно так гарно-б робити, як написано у книжках.

— А як-же?! А як-же?! — кажуть вони. — Хіба-ж не втямно кождому, що воно оттак далеко краще, ніж оттак, як ми отсе, темні люде, робимо!

Радо обіцяють ся все, що тільки чули від мене, прикладати на практиці. Що вони так і робити-муть, в тому я певний.

От тепер я впевнив ся, що треба тільки вміти з народом поводити ся, а то можна багацько-багацько чого хоч в ним, на користь йому, наробити; і до того дуже те все

легко, бо наші люде сливе як великі діти. Взагалі-ж я переконав ся, що то за гарний, за дуже гарний, зовсім морально непопсований той наш народ! Навпаки сього той тільки про його що може сказати, хто його зовсім не знає.

А які наші люде, Боже, нещасні, убогі! Доводить ся мені майже їм усім допомагати то тим, то сим, чим можу, а що найбільше грішми. Все у мене вони по троху позичають. Але які вони всі чесні! Ні одного ще не трапило ся, щоб не приніс мені позиченого їм і неодмінно у наперед обіцаний їм день. Занотуйте-ж собі, що гроші дають ся без ніяких розписків і векселів, та навіть і без свідків. Але я рідко у кого увесь борг цілком відбираю. У иньшого тільки половину візьмеш, а половину йому за його чесність подаруеш. Від самих же, як на моє око, убожійших, то я зовсім нічого не брав, все їм дарував. Бог з ними! Що там задля мене яких три чи пять рублів? А задля них се великі гроші! Тим більше-ж ще, що з найубожійших селян і що найкращі слухачі були тієї моєї аудиторії.

Жінка моя теж добродійствувати почала по зможности своїй до того. Вона лікує всіх хворих селян: і тих, що самі до неї приходять, і тих, яких до неї і приносять. Моя жінка аніяка не лікарка, не хвершалка, навіть не акушерка або дантистка, вона скінчила „інститут благородних девиць“, то звичайно вона й орудує тільки домашніми способами. Найбільше-ж вона всіх йодом маже, а в середину дає Olei ricini та Chinini muriatici. Пють слухняно і все дякують, кланяючи ся низенько. Моя жінка також і обдаровує маленьких діточок то одежею, то обувом, а иньших то й зовсім від голови до ніг поодягала вже.

Почав ся сінокос. Пішов я дивити ся, як люде косять траву. Межи косарями вбачив і деяких з моїх слухачів. Побачили і вони мене, зраділи, витають ся. Дивив ся я, дивив ся і так здасть ся легко косою тією махати: як грають ся немов вони. Скортіло і мене спробувати. Мелькнула гадка, що се-ж безподібна гімнастика, бо-ж як є всього корпусу, та ще і на свіжому воздусі і при бальзамно-пахучому повітрі! Попрохав я у заднього косаря косу. Махнув нею і влучив її низком у землю. Так вона

і загрузла! Ледви-ледви що я її не подамав, чи як вони мені сказали, „не порвав“. Почали мене вчити, показувати, як треба косити. Почав я махати і по їхньому, але махав-махав і все у мене незграбно виходить. Трава на пів залишається стояти, деяка тільки лягає, а не зрізується, та і та, яка позрізувала ся, то не туди впала, куди їй слід падати.

А фігура моя мабуть!?... Аж сам почуваю, що невимовно комічною вона повинна бути! А втомив ся я як швидко?! Засапав ся і аж капотить з мене. Е, ні, косити дуже важко!

Всі з мене сьміють ся, аж лягають, та регочуть ся! Я не ображаю ся. „Нехай собі! Щож, коли є з чого?“ Чую, що з заду мене хтось иньший тихенько вмовлює не сьміяти ся з мене так уже виразно, соромить навіть усіх. На те один якийсь голосно йому відповів:

— Та хиба-ж сьміяти ся гріх, чи що?

— Адже-ж! — згодив ся з ним і другий. — Звичайно, гріха немає!

— Еге! У панів усе не по нашому! — сказав ще і третій. — У них усе не по простому, а по книжках!

— А й справді! — додав ще й четвертий. — Ха-ха-ха-ха! — заліз ся він. — Та подивіть ся бо, та подивіть ся, як панок косить! Ха-ха-ха-ха! Єй-же Богу, вмру від реготу!

Оглянув ся я, зиркнув, тай косу опустив. То душно мені було, а то аж холодно зробило ся. Се-ж кепкував з мене один із що найкращих, із що найнадійних моїх слухачів!

II.

Вийшла гарна книжка! Видрукована „Наймичка“, поема Тараса Григорєвича Шевченка аж у сто тисячах примірників! Та дешеві-ж які книжки! По копійці кожда, як-же купувати сотнею, то 50 копійок сотня. Користуючи ся своїм літковим пробуванем на селі побрав ся й я ширити межі селянами той гарний твір нашого славетного письменника. Купив собі сотню й нумо!

Хотів було даром роздавати, та мені нараяли і я цілком згодився з тим, що не варто те робити, мов: не беріть-муть. Як-же-ж вони будуть купувати хоч нехай і за шага, але за загарованого власною важкою працею шага, то будуть на ту книжку дивитися як на сьвятощі. Так то й так! Продавав я книжку по копійці. Продаж ішла шпарко. У мене аж душа моя українська раділа, аж підскакувала вона в мене.

Два-три дні і у мене з сотні книжок залишилося тільки дві! Деж таки мені було не впевнитися, що у нашому народові до гарної книжки живе найкращий смак?

Найбільший континент моїх купувателів були парубки і підпарубочі. Еге, бачу, що і у низчому стані людськості, як і у висчому, найбільше прогресивний елемент — молодіж.

Приходить парубок і каже:

— Дайте мені ваших книжок на пятака, ось і гроші! І тикає мені до рук того пятака свого. І лиха година, що в мене тільки дві книжки є! Не хотілося, а мушу не уконтетувати гарного купувателя. Неодмінно-ж, неодмінно сьогодні поїду до міста за другою сотнею.

— Немає в мене на пятака! Ось тільки дві книжечки залишилися. Возьміть, коли хочете, поки сі, а решту прийдете, то я вам завтра додам. Сьогодні, бач, поїду і привезу з міста! — сказав я йому. Кажучи-ж я на того парубійку приглядався і миттю згадав, що буцім-то сей-же самий уже вчора купив у мене дві книжки. Щож се таке? Вчора дві і сьогодні йому потрібновалося п'ять?! На віщо се йому стільки? Вже чи не на перепродаж? Се дуже цікаво! І почав я його розпитувати:

— Здається, що ви і вчора купували у мене книжки?

— Купував.

— І аж дві?

— Дві купував.

— На віщо-ж се вам сьогодні знов, та ще й п'ять?

— А на цигарки!

— На які цигарки?

— Та на такі, що їх курять. По вашому, то вони купаросами звати-муться!

— От таке! Та хіба-ж можна он такі книжки, та на цигарки?!

— А як-же?! Ще й як можна! Вони добрі на цигарки! Папер не лихий щоб зовсім, та і чималенько його! Куди-ж пак, як у нашій крамарні купувати, то за стільки, за скільки ви копійку берете, там і за три не возьмеш! Дуже добрі книжки! Привозьте ще, та побільше! Купувати-мемо!

III.

Сьогодні в ранці я був на великому базарі нашого людного міста. Ходив дивити ся, як наші селянські люде, приїздячи до торгу, книжки собі купують.

Підійшов я до людини з кошиком. Глянув і по погляду людина та буцім-то своя. — Певно, — погадав я собі, — не чужинець який з його, хоч-же і обмазаний він виразно тим чужинством, як і всі ми містові, але все таки земляк, бо неодмінно якийсь міщанин з передмістя. Земляк, то з ним і побалакати якось приємнійше, наче щирійше можна.

Кошик у його повний-повнісінький книжками і календарями. Календарі найбільше такі, що до стінки їх вішати. Я перебрав і передивив ся сливе їх усі. Малюнки на них, то майже царь і цариця і так і сяк: царь сам, царь з царицею, цариця сама, царь в купі з царицею і царинятами, цариця без царя з царинятами, царь без цариці з царинятами, царь верхи на коні, царь сидячи, царь стоячи, царь з генералами, царь з салдатами. Є малюнки з палацями, все-ж таки царськими, у Москві і Петербурзі. Є попи, архиреї живі і померлі. Коли ось і один малюнок рідний, український! В перспективі хатка, за хаткою степ мріє, гайвороне веть ся, біля хатки гайок, ставок, качата плавають, млинок... Так гарно! На першому пляні стоїть дуже бойка молодиця в розкішному національному вбранні. Я аж зрадів.

— Але чого тільки такий один отсей календарь у вас? — запитав ся я у книгоноші.

— А хто-ж у нас тут такі купувати-ме? Тут таким ходу немає!

— Чому-ж то так?

— А тому, що се панський крам! Сей один я держу так, на випадок. Ачей нагодить ся купуватель такий, як ось хоч би й ви, та і купить.

— Та хйба-ж селяне таких календарів не купують?

— Ні! Анї за віщо! Їм усе царів та царів давай!

— А скільки-ж коштує у вас от такий календарь з царями?

— Найкращий то 25 копійок, є 23, 20 і дешевше.

— А отсей з Україночкою що?

— О! Сей, як за 50 коп., дешевше не віддам!

— Через віщо-ж воно так? Хйба він кращий, чи що, від тих?

— Не кращий, але бач, крам не абп-який, не простий!

— Панський? — запитав я його іронічно.

— Еге-ж! — відповів він мені твердо.

Тут саме перебив нашу балачку селянин. Підійшов він до нас з батіжком у руках і від загалу і плу увесь аж чорний; видно, що він не з близьких, а здалека відкілясь приїхав.

— А як би мені купити хорошую казочку? Є, чи ні? — обернув ся він до книгоноші. — Є, є! Чому-ж нема? Є!

І почав він показувати тому увесь свій крам, кожду книжочку вихваляючи. Як з яких, то він і зміст навіть коротенько, декількома словами тому розказував.

Але селянин власне неодмінно перечитував заголовок кождої книжки й по складах. Чую, він читає:

— Ве-се-лий о-по-ві-дач! О! Се вже неодмінно тут буде, коли не про Василя та Марусю, то про Грицька й Гальку, або про Нечипора та Хвеську! Знаємо ми вже такі! Тут і свої всі ті Мокрини і Паньки обридли аж-аж, а ти ще про них і по книгах читай! Нехай їм грець!

І він навіть з гидливістю відкинув „Веселого оповідача“ від себе. Переглянувши-ж, перемацавши і перелічивши всі сторінки, купив він собі книжку під заголовком: „Царь Іерусланъ и какъ онъ себѣ царицу Прозерпину украдъ у мужа ее роднаго Менелая Знаменитаго“.

— О! Отся так уже певно цікава буде! — сказав він віддаючи за неї 3 копійки.

— Через віщо-ж ви так покладаєте, що вона цікавою повинна бути? — не стерпів таки спитати ся я у його.

— А як-же!? Про царів пишеть ся, та ще й про яких!? Про таких якихсь, що так від разу, по простому їх і не вимовиш!

IV.

Познайомив ся я з гарною людиною, інтелігентною, освіченою; чоловік цілком наш. Він держить у посесії собі земельку і живе по всяк час на хуторі. Межи иньшим він мені розказав, що він дуже знайомий з Рашівцями.*)

— Вони, аж декільки їх, що року часово спиняють ся у мене. Вони, бачите, складають і залишають у мене все те своє збіже, яке встигнуть наздобути собі, поки дійдуть до мене, тай ідуть собі далі ще тоді. Через те то ось я з ними й приятель.

— Вони-ж і книжки носять? — спитав ся я.

— А як-же! Ще скільки! Московські лубочні видання сливе тільки ними і розповсюджують ся у нас по нашій Україні.

— А наші-ж книжки вони ширять, чи ні?

— Соромно сказати, але ніколи ні одної ні в одного не бачив.

— Се на Україні не диво! — сказав зітхнувши я. Зітхнув і він.

— А чи не напутили-б ви тих своїх знайомих хоч Рашівців і до наших таки книжок?

— Та я радий би був усією душею все зробити, але яким робом?

---

*) Рашівці — велике село у Полтавщині. Хліборобським часом то люде Рашівські, звичайно як і всі, хліборобствують. Починаючи-ж з пізньої осені і до ранньої весни сливе всі Рашівці вибирають ся і швендяють по всій Україні, розносячи такий крам, як гребінці, голки, витки то що і вимінюючи все те по селах на щітину, віск, різні смухи то що. Такі речі вони скуповують і за гроші. Межи їхнім крамом не последнее місце займають і книжки.

— Та мені здається, що се можна зробити прості-сіньким робом. Візьміть ось у мене сотню-дві брошурок моїх видань, та й покажете їм, та й нехай вони возьмуть у вас на комісію.

— Добре! З великою хітю так зроблю! Спасибі, що напутили! Давайте книжок!

Се було діло в осени. Перед Різдом приїздить знов до мене той мій знайомий. З першого-ж слова я до його:

— А що? Як у вас з Рашівцями?

— З Рашівцями? Та так... Попововтузив ся я з ними таки чимало!

— Як-то так?! Через віщо?

— Та так! Кумедня була з ними, тай годі! До першого-ж, який прийшов до мене ще в осени, швидко тільки отто я від вас приїхав, я з своїми тими книжками: „Так і так“ — кажу йому — „візьміть книжки!“ А він подивив ся на ті книжки і на мене подивив ся, похитав головою, ще й скривив ся як середа на п'ятницю, та несподівано задля мене і запитав ся:

— А де-ж се ви їх, пане, набрали стільки отсих книжок?!

— А вам на що? Хиба вам не все однаково, де-б я їх не взяв?

— Та ні! Я не про те! Я про те, що ми вже знаємо про сі книжки; бачили вже такі!...

— Ну, так що хиба? Тим краще, що бачили.

— Та те, що зовсім не краще, але нехай їх у бодото! З сими книжками то знаєте де можна опинити ся?

— Ні, не знаю. А де?

— Як пити дадуть, у тюрмагу запроторять!

— Що таке?! Он ви куди! Ні, ви помп'яєте ся! Се книжки не такі! Подивіть ся бо, отже надруковано, що і цензура їх розрішила...

— Та так, надруковано! Я бачу, що надруковано. Все надрукують! І про цензуру надрукують, але прочитати тільки, то що там у середині, в самих книжках надруковано!? О!

— Та що-ж? Ну, й прочитайте!

— Тай читати нічого! Я вже знаю. Читали ми вже! Не візьму! Не хочу! Як знаєте, а не хочу!

Та так і не схотів і не взяв. Я до другого, до третього, і всі в один голос, як змовилися! Як тільки побачить, що українська книжка, так і годі. І руками і ногами від неї. Я вже й у розпач було влав, коли надходить ще один, самий молодший в них, парубок. І не знаю вже, як про його і покладати, тобто, чи розумнійший він буде від тих попередніх, старійших товаришів його, чи навпаки. Хто його знає! Мабуть, як на око молодих, то він буде розумнійший, а на око старих, то дурнійший. Адже-ж так-же у нас взагалі поводить ся і межі інтелігенцією! Тільки я з ним згодив ся, хоч про те і не зовсім легальним способом, але способом Лойоли, бо, не вам кажучи, брехнею. Коли-ж і він було також, як і ті всі, зараз мені:

— А відкіля у вас сі книжки?

І попереду то мені і в голову не впадало, а сим разом немов мене що осяяло. „Вибрехати ся!“ — мелькнуло у мене блискавицею. Та зараз так та брехня, я й не пригадував її, так вона сама, немов з неба, на мене і зійшла. Так вона без моєї відомости з язика в мене і зірвала ся тоді. Я йому її так і випалив:

— Де взяв?

— Еге!? — Та пильно, гемонське парубя, на мене дивить ся.

— А ось де я їх взяв! Єсть у мене знайомий у Х. книгарь. Якось він у мене позичив грошей, та ось і не віддає, бо нічим у його віддати. Я і надумав ся отсе забирати свій борг у його книжками. Отсе й набрав! Ось відкіля у мене і книжки сі! Знаєте тепер?

— Так он відкіля вони у вас?!

— Еге! Візьміть бо! Візьміть, та і мені запобіжите і вам зиск буде.

— Добре! А який-же мені буде зиск?

— Пів вам, пів мені! Тільки дорожше не продавати, як видрукувано на книжці.

— Добре! Пів сотні візьму на спробуванку!

Взяв він. Через пів місяця повертаєть ся.

— А що? Як з книжками? Попродали?

— Тільки до первого села й доніс. Аж з рук повиривали. Давайте ще! Скільки є у вас, то всі заберу.

І забрав. Я-ж отсе приїхав майже навмисне, щоб зробити ще більшого запасу.

Оттак у мене з тими Рашівцями!

V.

Отсе декільки днів гостював у свого давнійшого знайомого, молодого лікаря, у його на селі. Я зазнавав його добре ще тоді, як він учився в університеті, ще в нашому місті. Дуже гарна людина з того студента тоді була! Він тоді аж мріяв, як би швидче скінчити курса, та ще щоб і не аби як, а гаразд, і нести тоді не тільки свої знання, але і себе самого на користь рідному народови. Тепер ось уже він декільки років лікарює, урядуючи в земстві.

Село, в якому він живе, велике. Тут його амбуляторія, невеличкий шпиталь і аптика. Круг-же його діяльності на всі чотири боки веретів по 50. Що дня йдуть і їдуть, ведуть і везуть до лікаря хворих з усіх кінців „участка“. Менше сотні на день ніколи не буває, а більше то непорідко. Хворі різноманітні, аж до хірургічних включно. Пан лікар умудряється вправляти ся з таким числом пацієнтів у яких 3—4 години ще і з чималенькими інтервалами задля відпочинку власного.

— Інакше і не можна, а то й сам пропадеш! — казав він мені. — Ви-ж зауважте й те, що мені ще кожного дня, коли не туди, то сюди і їздити доводить ся!

Не ввіходить, а швидче влазить до прийому баба. Зігнула ся вона в три погібелі, руками підперла жолудок, скривила ся, охає.

— Що в тебе? — питає її лікар.

— Поясниця, що й розігнути ся не можу, і живіт болить!...

Показує на низ.

— Угу! добре!

Глянув на неї тільки віддалі лікар, та й пише вже на колірному паперці щось швиденько.

— На, бабо, та й іди до аптики, там тобі дадуть ліків. Пити-меш, то й минеть ся!

Аптика тут-же в другій, сусідній кімнаті. Баба по-дибала, полїзла.

— Що ви їй принесли? — цікавлю ся я.

— А так там дещо жолудкове.

— Хиба в неї жолудок? А може в неї яка жіноча хворість, бо-ж і поясниця болить і та нязу оттут...

— Може! Може бути, але покладаю, що в неї тлунок — через те, що в них біше все тлунок.

— А хиба не можна було-б як слід її обдивити ся?

— А Господи! Та коли-ж має її обдивляти ся? Хиба-ж ви самі не бачите, скільки оттам і оттам ще їх дожидаєть ся?! — відповів він мені нервово, показуючи рукою на зачинені двері в сусідню горничку „приймну“, а головою кивнувши на вікно, бо-ж справді і біля рундука на погляд наче початок ярмарку був..

Лікарь подзеленькав дзвіночком, даючи тим знати черговому хворому, щоб той увіходив до лікаря в лікарську з „приймної“. Раптово двері відчинили ся і пропустили високого, але тонкого, хваткого, середнього віку чоловіка.

— Здравствуйте, Петре Степановичу! — поздоровкав ся з ним лікарь, як з давно знайомим. — Що? Знов за ліками?

— Еге-ж!

— А користь є вам від них?

— Та буцім-то трошки не так болить уже!

— Ну, то й пийте на здоровлячко! Ось квіточок і ходіть до аптики, та й візьмете знов те-ж саме, що й попереду.

— У його ревматизма рук! — сказав лікарь мені.

Чоловік той повернув ся йти, але лікарь його спинив:

— Петро Степановичу!

— А чого?

— А як-же ви з своїм братом поводите ся?

— А так-же, як ви і казали!

— Тобто?

— Тобто не пускаємо його до себе, та й годі!

— Ну, се й добре! Так і слід! А батько як?

— Та і батькови також нараяли! І батько також, як і ми. Куди-ж пак! Видюча-ж смерть страшна однаково, що й нам, що й батькови. Прощайте!

— Ходіть здорові!

— Се козак, та ще й дуже заможненийкий. Землі в них багацько! — обернув ся до мене лікарь, коли той вийшов.

— А через віщо-ж се вони свого брата не пускають до себе по радї вашій?

— Та, бачите, він хворий.

— Пранцями, чи що?

— Ні! У його грудна хворість.

— Яка-ж саме?

— Та початок звичайної сухотки.

VI.

Колись то я знав дуже гарну людину. Був студент в університеті нашого міста, та й який-же, який з його щирій був патріот! Того патріотизму у його одного тоді було стільки, що з сьогочасньої молодіжи, яку мені доводить ся зараз знати, і з десятерьох стільки не навитьгаєш його.

Був той парубок дуже палкий, до без-краю енергічний, прямодушний, щиро-сердечний, чесний, сьміливий! Був він аж з занадто широким сьвітоглядом, а до всього того був він ще й нищий духом такий, що аж Толстовців усіх він дивував тим.

Звичайно, як патріот, то не міг він не бути і народолобцем. Куди там! Ще й яким він народолобцем був! Вся мета його власного вчення — більше, вся мета його життя у будучині спинала ся цілковито до того, щоб узброїти ся йому до краю найрізними знатями, і науковими і по зможности житевими, та тоді і йти анахоретом на степи, на села і працювати там широко аж до загину (так він власне казав) усім: і руками, і головою і власним прикладом. Мовляв, задля братів своїх меньчих, оттих єдинокривних, більше ніж рідних, він згоден був віддати душу і тіло. Він бажав нести межі них сьвітло культури, цивілізації, прогресу і тим дати їм зможність втямити їх людськість і довести їх до самопізнання і до спізнання того невимовно лихого становища, в якому вони і не існують на сьвіті, а мучуть ся...

— О! Тоді впізнають вони і про те, хто їх і довів до того! О! Тоді прозріють вони і знов понесе батько Дніпро ще крови немало! — казав він за батьком Тарасом і так він казав тоді вище-голосно, що ми, слухаючи його, дивлячи ся на його, спірітичним способом мабуть переймали ся невимовно патріотичними почуттями його. В ораторови самому-ж ми вбачали якогось месію, якогось уже героя! Ми на його тоді сподівали ся, як на камяну гору! Ми покладали на його надії невимовно великі. Філософствуючи, ми казали:

— Так! У нас вже був один великий геній, який підніс нас на стільки міццю своєю, що нас, занедбаних, забутих було всіма, згадав аж цілий сьвіт. Той геній розбудив нас усіх від важкого вікового сну. Власним прикладом він збудив межи нами силу працьовників, які пішли по його слідах і які і тепер ще, все збільшуючи ся і збільшуючи ся, йдуть і йдуть, виринають, народжають ся без кінця і краю!

— Але той геній не зробив ніякого політичного діла, бо-ж він зовсім і не був політиком. Тепер же, чи коли небудь ще попередніми часами, повинен уже бути в нас і надзвичайний геній політики! Ми купно всі, власне того не тямлячи, по якомусь законowi природи, крок по крокови собою виробляємо того генія. Він з'явивши ся на сьвіт, як у фокусї, сконцентрує все, всіх нас і поведе нас в собі, та навіть ще і з великим прогресом на перед.

— Той геній нам тоді махне рукою тільки і всі, і старі і малі, сліпуючі навіть, радісно підуть за ним. І звершить ся тоді наш ідеал і буде тоді рай у нас на нашій власній, рідній землі. Оттоді вже покине тужити наша нещасна, обікрадена чужинцями і занебана своїми старенька! І отсе коли-б-то наш п. Н., та й не був би тим нашим месією!

Так сподівали ся ми, не зводячи очей з оттого нашого парубійки.

Минуло вже три роки, як він скінчив курса, та й не схибив таки своєї мети, а й справді таки поїхав на село. Він досягнув свого палкого бажання, одержавши собі місце урядове судебним слідувателем в повіті, та ще й у самому

серці України, і осїв ся у великому селі. Я не кидав зносин з ним і був з ним у частенькій переписці. Все він, що листа, кликав мене приїхати до себе погостювати. „Подихати літковим, рідним, сільським воздухом, подивити ся на своїх меньчих братів і сестер і вбачити їх такими, якими вони є справді, не ідеалізованими!“ Так він мені писав. А я все українським звичаєм збирав ся, збирав ся, та отсе, кажу-ж, аж через три роки таки зібрав ся та й поїхав.

Приїхавши до його, я побачив діяльність справді велику мойого приятеля, аж занадто справді енергічну діяльність, але яку?! Але мої індивідуальні поклади про те були-б може й помилкові, то нехай же краще читачі і читачки загалом покладуть, чи то гарно, чи ні він там робив. Я-ж буду константувати оттут перед вами тільки голі факти його діяльності, та й то по зможности коротенько.

— Жінка не повинна бути рабиною! Жінка не повинна жити на кошти свого чоловіка! Жінка повинна бути рівнею свойому чоловікови у всьому! Праця жінки тільки задля власної родини — недостойна її, як людини. Праця кожної жінки на сьвіті повинна бути шпрокою, загальною, задля всіх і де тільки може піднести жінку до високости тієї, що зветь ся вона людськістю. Інакше то жінка все одно, що скотиняка! Релігійні шлюби, родинне жите — се мерзотина! Дітей мати взагалі, се велика розкіш! Як-же кожду розкіш повинно нищити, а обмежувати ся треба тільки самим що найпотрібним, то й дітей не слід мати. Коли-ж уже в кого є непоборна хіть до того, то одногодвох що найбільше такому й буде! Більше вже то буде гидотно.

— Американці розумні люде, весь сьвіт же про те скаже, і вони давно вже вигадали гарний спосіб, як керувати людині що до числа свого плоду. Знаєте як? Кастрация жінок неодмінно потрібна і неодмінно по американському бойкому способови. Кожний лікарь те може вам зробити.

— Але тоді-ж людськість переведеть ся на сьвіті! Але-ж тоді зробить ся і з нами те, що і з Французами зараз робить ся через те, що вони вживають негативні боки цивілізації. Тоді-ж почне вимирати і наша нація! — по-

пробував було я тихенько сказати йому. Але: — Так що! І нехай вимирає! Дуже мені те потрібно, щоб людськість наша та й взагалі збільшувала ся! На віщо мені або вам те?! І ви і я умremo, і всі перемруть — рано чи пізно, однаково! Офірувати собою-ж, добробутом свого життя задля чогось не то що невиразного нікому, але і зовсім несвідомого нікому, того чогось будучого, принаймні нерозумно. Ні! треба брати від життя все те, що можна тільки взяти і ніяким робом не дурити себе якимись там мріями!...

Оттаку я вчув проповідь його. Ось у який бік він кинув ся зі своїм прогресом.

— Я прогресивна, я культурна людина! — кричав він передо мною. — А прогресивні і культурні люде всі до одного так гадають, покладають і кажуть, як отсе й я вам! Старі мозкосухи можуть тільки сперечати ся хиба, не згожувати ся з такими новітніми прінціпами життя, які отсе виявляю я вам! Сі ідеї високі і задля старих певно вони не можуть бути втямними! — закінчив він, надививши ся на мене аж із нехтуванням, через те, що я віком старійший бач його за декільки літ, хоч про те я з ним тоді і не спорив.

Але він помилив ся. Не тільки старі мозкосухи, але й нарід увесь навколо його не то що не хотів його послухати ся, але і не втямив його.

Селянська жінка ніяк не могла собі второпати, як-то вона нічого не робить, або менше вона робить над свого чоловіка і чому то вся та важка її праця і господарки і матери не варта нічого?

— Адже-ж вас, жінок, не вибирають ні старшиною, ні старостою, ні десятським, ні сотським, ні судьями! Хиба-ж се вам не прикро? — пробував він визначити жінкам їх нерівноправність.

— Оттаке! Чого-ж там прикро?! Навпаки! І не треба нам! Ще-б чого та бракувало! І вигадують, а ще й пан! Чоловіків наших відривають від праці, від господарства, силоміць начиняючи у ті пани, а то ще і нас вам захотіло ся-б покарати! Ні, вже, пане, ви по воронячому не каркайте нам! — одержав він собі у відповідь.

— Ну, коли вам не бажаєть ся такої рівноваги, то чому-б наприклад жінці, та ще й селянській, не бути урядником, попом, дяконом і дячком хоч би, або що?

Вже на се то деякі баби тільки і всього, що неуважно прискали йому в вічі. Найбільше-ж число з них, почувши таке від його, мовчки повертали ся і швидче тікали від його, невимовно ображаючи ся на його.

— Ач який! Глузує з нас, та й годі, немов справді з дурних! — казали одні.

— Се він натякує, бач, що і у попа, і у дякона, і у дячка коси і в нас коси! Так мало чого! Он і в кобили коса буде, як їй її заплести, так і кобилі попом, чи дяконом або дячком бути!? І вигадує нісенітницю! А ще й пан!... — казали другі.

— Отсе-б пак! Чоловіка залишила-б біля печі порати ся та немовлятка годувати, а сама-б сіла верхи на коня, та гайда урядникувати! Ха-ха-ха! Цікаво було-б! — казали треті, та й багацько казали, всього не перелічити.

Чоловіки те-ж не тямилі його, а головно через віщо їм багацько дітей шкодить? Вони знають, що діти, то благодать Божа! Вже з 5 років кожної дитини селяниновибатькови поміч, а далі то вже й ось яка! На старість же літ, то той селянин із голоду вмере, в якого дітей нема. Аж обурювало людей невимовно, як то з жінкою, з людиною та можна навіть подумати обернути ся, як із якою небудь скотинякою, як із яким небудь кнуром, жеребцем або бугаєм. Невтямно і те було задля них, через віщо воно шлюб чесний (як по їхньому), то по панському бач негарно, а розпустне жите (як по їхньому), то пан вихваляють?

Нарешті-ж і межі чоловіками і межі жінками пішла поголоска, що пан — антихрист, що він у свою віру людей перевертає і печаті прикладує. Люде почали не то що його обминати, але навіть від його втікати. А се примусило нашого пана Н. виголосити, що наша українська народня маса до без-краю безглузда, інертна до якої-б будь культури.

— Народ наш природничо призначений до загину, до вимираня морального, а з ним і національного. Він повинен обміцнити ся кровю якого небудь иньшого, здо-

ровійшого народу, от хоч як Москалі, і змішавши ся з ними, жити новим житєм, інакше-ж то наш нарід повинен згинуть з виду землі.

Се до такого покладу селяне довели нашого культурного народника. Інтелігенція-ж селянська обернула ся з ним трохи прихильнійше. Коли-ж одна підстаркувата дячиха цілком перейняла ся тими культурними думками його і спізнала, що й справді вона нерівноправна з своїм дяком.

— Цілий же вік, цілий же вік одно знаю, що все дітей водю та й водю, та все їх вигодовую та виховую. Бач, аж десять яких лобуряків! Окрім того і все господарство на моїх же руках! Він же, мій дяк, то що робить? Тільки що на тиждень раз, багацько як два, у церкві службу відправить, чи то де на хрестинах або на похованках паний напеть ся!? Прийде, то я його віддубасю, віддубасю, попотягаю, попотягаю за ту його косу погану, ото тільки й мого, на тому тільки й душеньку свою одведу. Ні! Так не можна! Годі! Добре, що мене пан ось надоумили! Покину свого дяка і сю каторгу, та й піду у сьвіт робити користь загалови, а не то що киснути все задля родини тільки своєї.

Поклала оттак уперта баба, та покинувши й справді дяка, дітей, подала ся до міста і пристала чи в найми, чи не знаю вже й як, до якогось протопопи вдівця за господарку йому з усіх боків.

Ще одна попадя молоденька те-ж на підставі проповіді нашого передовика захотіла ширшого сьвіту, та й покинула свого бідолашного попика і пішла до нашого-ж пана проповідника переписувати в його канцелярії різні папери. Пан від неї аж не стямить ся! Він розхвалює її за незвичайний її розум, за її культурність і обіцює їй велику будучність, немов би рідкої ще у нас української справедливо цивілізованої жінки. До слова треба сказати, що попадя та й гарненька таки собі...

Але і молодий піп, обездолений удівець та й соломяний, і ввесь загал иньшої інтелігенції селянської після такого випадку з попадею, невимовно обурили ся на нашого пана. Про його зложила ся легенда навіть, що десь біля Петербурга існує пустельний острів Голодаї і буцім-то

наш пан купує його у правительства, маючи поклад оселити ся на йому і оснувати там нову релігійну секту з Українців й Українок. Головний принцип тієї секти немов буде той, що всі, і жінки і чоловіки будуть там спільними, дітей же на тому острові аніяких ні в кого ніколи не має права бути!...

Нарешті-ж зробило ся таке, що і селяне і інтелігенція навіть аж бачити нашого пана не можуть! Жити йому в тому місці нашої селянської України зробило ся зовсім неможливим і він мусів покласти:

— Отряхаю від чобіт своїх порох сього проклятого кутка моєї родини! Бачу тепер, що культурним, цивілізованим людям не місце на селі! Тут їм нічого робити! Їх місце в місті. Там їх дійсна праця! Відтіля тільки вони й можуть ширити свій світовий прогрес. Місто, се огнище всього красного. Від того огнища світ летить ся вже і на села. Через те то я і повинен тікати, тікати й тікати як швидче відсіля.

І він аж плакав та прохав мене, щоб я йому відшукав яке небудь місце у місті хоч за саму маленьку платню.

— А попадю-ж як? — попитав ся я у його.

— Я возьму з собою! Неодмінно повезу її, як трофей моєї корисної тут праці задля загалу.

— І довго-ж ви у себе її будете держати? Цілий вік?

— Ну, чого-ж цілий вік? Цілий вік неможливо, особливо нашими прогресивними часами, коли кожда людина у своїх поглядах, звичаях, смаках перемінюєть ся ледви не що дня. Будемо жити, поки не подякуємо один одному. Вже-ж зо мною так раз було, ще там у місті, от з тією інституткою, знаєте?

Я похитав тільки йому головою, згадавши і справді ту бідолашну, молоденьку інститутку...

— Добре! Але не второпаю тільки, як воно у вас те робить ся? Добре-ж, як ви заразом надокучите один одному, а як-же-ж вона тільки вам надокучить, та й годі, то тоді як?

— Ну, то і тоді-ж, звичайно, яке-ж може бути купне життя? Звичайно, що й тоді треба розпльовувати ся!

— А на яких-же підставах і умовах?

— Хе! Які-ж там можуть бути підстави й умови, коли ми, ви те забуваєте, у всьому зовсім же рівноправні. Нехай тоді вона собі йде, куди схоче, і я собі піду, куди схочу, та й усе!

Ну, що мені залишало ся на все те йому казати з своїм старим мізком? Я тільки що й міг, се від чистого серця побажав йому і справді як найшвидче тікати з села і щасливо жити хоч в усіх містах великих і малих цілого сьвіта, але ніколи, ніколи не повертати ся вже і на мить ані на яке село нашої нещасної України...

VII.

Довело ся мені ще побувати у знайомого народолюбця дідича. Він лічить себе рідним сином села і свого народу. Він намагаєть ся всією міццю аж до наймалішого, як найменше відрізнати ся від навколишньої громади і через те бути що найближе до неї. Він каже, що вікуючи серед українського степу, нічого там у Німців запозичати ся хоч чим небудь, коли є своє все, та ще й гарне, та ще й предковічне.

Одежі нашого хлібороба той пан ніколи не скидає з себе ані в будні, ані в сьвята. Та одежа в його неодмінно по всяк час і з такого-ж точнісінько матеріялу, з якого її шують собі і всі селяне, в якій одягають ся і всі його наймити.

Житє щоденне того пана те-ж сливе ні в чому не відрізняєть ся від такого-ж пробування довколишнього люду. Лягає спати він іноді і пізнійше своєї челяди, але встає то також із півнями, як і всі люде його. В купі з наймитами своїми і однаково він і працює. Я був у його молотьбою, коли постійних (рокових і строкових) наймитів було у його майже 100 душ. При гуртовій праці біля парової машини я довго не міг впізнати пана дідича межи його батраками. Не швидко вже я його побачив на скірті межи хлопцями, як скидав відтіля снопи вилками.

Годує він своїх наймитів так, що й сам з ними інколи їсть. Їв і я з ними і добрим борщем смакував. Розплачуєть ся він з ними, нікого ніколи не обманюючи. Штрафів

ніяких ані за які провинности у його немає. До земських начальників, чи до яких би то небудь суддів діло у його з наймитами, хоч би яке, ніколи не доходить. Він судить, карає і милує у своєму маєткови сам усіх винуватців. Кодекс його карний істнує з трьох параграфів: 1) Лайка у різних її відтінках, включно до грізно-голосної ще й з нагрожуванем кулаком і з обіцянкою найдалі чого більшого. 2) Те більше, то-б-то задля недорослих чубки і потиличники, а задля дорослих по пиці і 3) Геть з очей на всі чотири боки!

Крадїжки в його не буває ніколи ніякої. На дивовижу мені біля садка, та на що! навіть на баштані в маєткови ніякої сторожі немає.

— Як то так?! — спитав ся я про те.

— А так! — одержав у відповідь. — У мене кожний член моєї маєткової родини один одного береже від лиходїйства, бо лиходїям у нас, бач, місця немає!

Коли тут, як є в час, прийшли два наймити.

— А що скажете? — спитав їх господарь.

— Кепське діло!

— Яке-ж саме?

— У ночі злодїїв бачили ми!

— Кого саме і що вони крали?

— На баштан ходили! Не спало ся нам обом і бачили ми, як Панас і Тарас, певно зарані змовивши ся, підняли ся тихенько та крадькома і подали ся кудись. Невдовзі повернули ся вони і з кавунами, а в Тараса ще й диня була. Сьогодні в ранці ми об тому розказали всім нашим, а всі отсе нас і послали до вас, щоб ви їх прогнали. Покладаємо так, що баштан не задля себе одного ви садите, а й задля нас же всіх, ще задля нас і більше, ніж задля себе. Що ви там власне в купі з своєю панїєю зїєте, а ми всю решту поїдаємо гуртом, так хибя-ж можна ще й красти? Проженїть їх, а то вони почали з баштана, а далі до чого й гіршого поберуть ся ще, а думка-ж на всіх буде!

— Еге-ге! Се так! Се добре, що ви сказали мені дпо се! Так кажете прогнати?

— Проженіть!

— Добре! Поstrівайте-ж!

І пан подивив ся по книзі, дістав гроші, одлічив скількись і віддаючи тям, сказав:

— Добре! Нате-ж гроші! Се їх заробіток, і віддайте їм, та власне їх і проженіть ви. Від мене-ж перекажіть усім спасибі!

На скільки я вбачив, то наймити всі люблять свого пана. Вони не дивлячи ся ані на його одержу, ані рівну з ними працю, так і в вічі і за очі зуть його паном і уважно. Наймають ся до його люде навіть дешевше, ніж у які небудь навколишні маетки. Коли кому небудь, переманюючи, в двічі навіть дають, то й то дарма, не йдуть і тоді від його.

Поблизу чимало є мужиків дукачів. Усе однаково вони, як і пани дідичі, мають маєток у себе. Найбільше з них виселенці з Таврії. Вони Українці. Всі зуть їх Тавричанами. Так до них і за в тричі більшу платню від мого знайомого дідича люде не йдуть. Кажуть:

— Тавричанин багацько заплатить, а за те всі жили з тебе вимотає, до смерті загонить тебе працею! І Боже упаси! Дарма, що свій, а гірше гіршого в його жити!...

VIII.

Був учора в окружному суді. Вільна була хвилинка, то й пішов. Судили звичайних селянських злодіїв конокрадів аж декілька чоловіка. Сьвідків селян було багацько. Старий дід сьвідок відповідає на всі запити судового голови, а потім і прокурора поважно, голосно й льоґічно. Оборонником був якийсь юрист молодий, помічник присяжного повіренного, покликаний до сього діла судом. Дійшла черга і йому до слова. Але дід не дав оборонникови не то що, навіть і запити сформувані як слід! Він його перебив і з злістю в вимові ледви не прокричав до його:

— Та чого ви до мене сікасте ся?! Чого чіпляєте ся?! Відкасніть ся від мене! Не збивайте мене з правди, бо не зібете! Та й взагалі чого ви?! Певно покладаєте, що

в них гроші є?! Так помиляєте ся, бо як їх ввіймали, то всі гроші від них тоді відібрали! Немає тепер у них нічого! Покиньте їх, бо не накурите біля них!...

І відходячи на своє місце, той дід бубонів собі під ніс, але задля всіх чутно:

— Оборонець! Аби-б гроші, то радий розпинати ся і за душогубів, та славити їх, не то що! Ач, сікаєть ся! Знаємо ми вас брехунців!

ІХ.

У місті Н. несподівано вмер один із наших найвидатнійших діячів. Погадав я, що треба-б від нашої громади хоч телеграму колективну послати до громади того міста і хоч тим виявити наш спільний жаль такому спільногромадському горю. Зредагував я ту телеграму і метнув ся з нею по всіх „наших“.

Насамперед, звичайно, до найповажнійших я було пішов, а опісля вже хотів як слід і до малих. Але первий же з високоповажнійших і з що найщирійших, до якого я спіткнув ся, зараз же і поставив мені заковик, та ще й яку!

— Я не можу дати своєї згоди на підпис мій у телеграмі і власне не підпишу ся!

— Чому-ж се так?!

— А тому, що я ще пенсії не вислужив!

— ?!

— Я ось і Літературно-Наукового Вістника хоч і одержую, але не на себе, а на свою жінку і все через те-ж саме.

— То-б-то через пенсію?

— Еге! Окрім же того і взагалі я маю уряд державний, то мені зовсім не можна виявляти ся з своєю прихильністю до українства...

— От таке! Та я-ж те-ж са...

— Ну, то ваше діло!

Почувши таке, то до високоповажних иньших я вже й не обернув ся. Обмежив ся я малими. Малі підписали ся всі. Були межі ними і з державними урядами, але ні один із них навіть і не заікнув ся ані про яку пенсію, ані про иньше що таке небудь.

Чого-ж воно так, що чого великі боять ся, того малі ні? Чи не навпаки воно повинно-б було бути? Едипе, де ти? Розв'яжи нам се питання, спасибі тобі! Поки-ж Едипа немає, то я поставлю тут: — ?!

X.

Приходить до мене рідна людина, бо ширій Українець. Людина інтелігентна, без ніяких дипломів, але розгорнута, освічена, культурна, до того ще й талановита: з його свідомий навіть на Русі-Україні поет.

Спіткало бач його горе! Залишив ся він без звичайного йому заробітка. В перспективі навіть аж голоднеча всієї його чпмаленької родини перед очима йому вже стояла.

— Та хіба-ж можна в таку розпач вдавати ся?! — сказав я йому. — І не гріх вам?! У вас же стільки близьких людей межі поїдейниками вашими! Гляньте лише, скільки-тільки людей наших ось яких поважних, могутніх навіть в житєвому спільному колі: Та ось хоч би Н. або Р., то вони, хоч той, хоч другий, одно слово тільки промовлять там де небудь і край, так зараз вам і буде не то що яке небудь, а навіть красне місце! Вони ж вас знають давно вже і добре, то моя й порада: йдіть сміливо до них!

— Та якось ніяково йти прохати! За другого, то воно-б ще й нічого, а за себе...

— Ху! Який ви! Не прохати, а потрібувати, вимагати ви маєте право! Кождий з нас повинен один одному допомагати у всьому! Се повинно бути задля нас сьвятим законом! Се прінціп гуртовности, братерства! А де гуртовність, там і діло, там і користь задля діла! Інакше то ми пропащі люде, інакше то й справді ми негідні своєї національности мати, інакше то нам немає місця на сьвіті! Ви-ж подивіть ся на Німців, Французів, Англічан і иньших, як то вони, коли на чужині, межі собою поводять ся! Подивіть ся ви й на Жидів, на Поляків, та й на иньших усіх народів, чи то народців, які або в такому-ж стані, як і ми, існують, або-ж навіть ще і в кращому: як то вони гуртують ся, як то вони один за одного і купно за

кожного аж розпинають ся?! І через те вони й існують і будуть існувати і нічого їх не зломить. І будуть їх усі знати і будуть їх усі поважати. А ми-ж хіба що, які? Ми-ж те-ж хочемо бути собою, то хіба-ж таки і ми не будемо так робити, як і всі розумні роблять?! Ідїть, ка-жіть, і вам дадуть! — Умовив я таки його, підбадьорив і він згодив ся завтра йти до своїх „братів“ за помічу.

Але тиждень, два — і знов він до мене приходить.

— Ну, що? Як? Де ви тепер на посадї? На якій? Адже гарна?

— Гарна! — засьміяв ся він нервово, та мить-дві і захлипав, заривав, як дитина.

— Боже! Яке-ж то велике горе повинно бути, коли доросла людина та починає ридати!? — думав я, гляючи на його.

Коли-ж він трохи заспокоїв ся, то розповів мені от що :

— По пораді вашій був я у пана Н. Він мене прийняв дуже ласкаво, обіцяв зробити все. Попрохав він мене навідати ся до його через декільки днів. Коли-ж я знов прийшов до його через тих декільки днів, то він присогласив мене прийняти посаду нічного сторожа тієї вулиці, де й його оттой великий палац стоїть.

— Що?! Якого се сторожа?

— Та от, що по вулиці через цілу ніч ходить та колотушкою колотить. Добродій, бачите, мабуть покладав, що мені, як поетови, то і повинно при зірках та при місяці жити, а в день спати. Ну, що-ж? Я подякував йому за ласку, та вже не знаю, як від його й вийшов!

Я було то не повірив йому про таке, але ту-ж мить пригадав собі аналогічний випадок, який трапив ся декільки літ тому. З повітового міста аж пішки прийшов парубок із міщан шукати собі освіти у тих високоповажних земляків, про яких він прочув, що вони єсть у нашому місті. Довго йому довело ся прошукати, поки він хоч одного та знайшов. Тим же часом бідкав ся він дуже. Нарешті аж єдину свою сьвятощ Кобзаря Шевченкового він ізза голоднечі мусів продати. Аж плакав бідолаха, розказуючи про те панови Б., до якого він первого прибив ся. І високоповажний пан Б. розжалкував ся всім

серцем своїм панським, звернув на того бідаха свою увагу і зробив задля його все, що тільки треба було по його розумови. Він зібрав усіх високоповажних иньших до себе і демонстрував перед ними того хлопця. Пани дивили ся на його і раділи тому доказу, що в народі нашому патріотизм іще не згинув. Межи иньшим парубок прочитав їм свої вірші, які всіх присутніх своєю талановитістю аж вразили. Високоповажні заходили ся біля його, а нарешті обмежили ся тим, що дали йому місце ліхтарника. Оттого, що по містови з довгим дрючком бігає, та газові ліхтарі вулицьні запалює. 8 рублів на місяць платні. І просьвічував ся він, всіма занедбаний, біля тих ліхтарів аж яких два роки, аж поки його не забрано в салдати. Де він тепер, що з ним стало ся, ніхто не знає, ніхто не цікавиться і не згадує про його.

— Ну, що-ж далі? — спитав я сього бесідника.

— А що-ж? Перехворівши духово декільки днів, я мав змогу піти ще й до другого земляка пана Н. Н. Той те-ж обіцяв ся запобігти мені навіть обовязково і те-ж прохав навідати ся днями. Але коли я пішов до його через декільки днів, то він, побачивши мене, видупив здивовано на мене очи, а нарешті ще й гегеннув своєю долонею міцненько таки, аж ляснуло, по своєму лобови і сказав мені, що він так заклопотаний, так заклопотаний по всяк час незмічними добродійними ділами, що про мене зовсім же, зовсім і забув! Я йому подякував і за те, та й пішов від його. Не покаяв ся я ще й на сьому, але наміг ся і пішов ще й до третього братка. Але третій виявив ся ще гіршим над тих двох попередніх! Третій то, вислухавши мене уважно, з словами „отсе, що тільки й можу задля вас зробити“, протягнув мені 50 копійок срібних. Як із старцем зо мною він обернув ся. Від того то я вже вибіг як опечений, як окропом облитий з голови до ніг! Далі вже до кого ще обертати ся, що хочете зо мною, а не можу. Порадьте-ж, що тепер мені робити? Невже-ж так лягти, та голодною смертю вмирати?! — запитав ся він у мене.

— Що вам робити?! Що?! А знаєте що? Коли так, коли так, коли вони... ми такі, такі, такі... Не доберу, як...

і назвати, які ми, то нехай нам трясця! Терпимо ми недолю, але ми й заслугуємо на неї! Ми жнемо те, що ми самі сіємо! Покиньте ви свою гидоту, та підіть-но до чужих, ачеї користнійше діло буде! Підіть от до пана Т. Він кацап, але, кажуть, гарна людина! Або підіть ви до пана Д. Він хоч і Жид, а ачеї кращим буде від своїх. Підіть-бо!

— Добре! Ще раз послухаю ся вас!

Через тиждень прийшов він до мене радісний. Жид Д. легко запобіг йому і запевнив йому з родиною шматек хліба, та ще і жите культурної людини. Чому воно так?!

XI.

У нашому місті, слава Господеви, не один тільки я з думками і покладами українського народолюбця. Ні, нас тут і в десяток не вбереш! Але диво дивовижне! І чому воно так, що всі з нас, то один одного аж з'їсти лагідним був би? Один одного аж ненавидить! Один до одного ворог ворогом, та ще й лютим! Як двоє з нас зійдуть ся, так з першого-ж слова починають третього кого, а то і всіх останніх зі своїх лаяти. Кождий другого судить, осуджує і кождий тільки об собі й покладає, що один він тільки й є гарна людина, та гарний діяч на сьвіті!

Чому воно так?!

XII.

Вчора познайомив ся я з молоденькою дідичкою великого українського маєтку. Людина освічена. Скінчила жіночий університет. Людина ідейна. Вона що зиму живе у Петербурзі, що літо на хуторі. Вона дуже незадоволена селянами.

— Як вовки які! — каже вона. — Де-ж таки?! Я до них всією своєю душею. Я задля них нічого не жалкую. Я задля них школу держу, маленький шпиталь спорудила, фельдшера содержую, лікарєви приплачую. Я їм допомагаю і так усім, чим тільки можу, а як би ви побачили, які відносини їх до мене?! Незгірші, як до ворог! свого! Щирого слова ні від кого від них я не вчула ще-

А брехень різних, оманів, то аж-аж! Спитаєш у його або у неї саме пусте що, то й те отвертої, прямої відповіді не одержиш ані за віщо, все кривуляють! Так тобі і виразно, як воно каже се, а зовсім про инше думає. До мізку своїх кісток народ наш український споганив ся! — сказала вона мені свій твердий поклад. Я-ж вислухав ту народню добродійку, та й поставив: — ?!

XIII.

В нашому місті дуже багачко академічної молодіжи. Тисячі в три чи і вбереш її! Кривних Українців межі тією молодіжю те-ж можна лічити не сотнями, а тисячами. А чи є-ж межі ними такі, що з повагою скажуть хоч кому в вічи про себе, що вони не „Русскіє“, а Українці! Є! А багачко таких? Та... та може десяток, а може півтора і наскребеть ся! Але те дарма, може скажете, їх так мало! То дарма! А все-ж таки у нас у місті є і українська бач академічна молодіж! Яке-ж її життя духове, яка-ж діяльність тієї молодіжи? Ну, яка-ж там діяльність може бути у нашої молодіжи? Вона ще тільки виграваєть ся, настигаючи до тієї діяльності. Хоч ні, брешу! У неї є деяка й діяльність. Діяльність нашої молодіжи виявляєть ся головню в заснованню партій, бо кажуть, що без партій не можна! Кажуть, що партії усяди існують у народів культурних взагалі, а в Українців, то є їх чималенько в Галичині, то і нам, у нашому місті, неодмінно те-ж партії потрібні.

І от, дякуючи молодіжи, у нас у місті існують тепер три партії. Дві партії в теорії більше, а третя, сама найстарійша, найчисленнійша і найповажнійша — основна, бо вона не роблена ким, а природнича партія. Се, так звані, українофіли. Вони люде всі до одного старі віком. Найбільше вони всі люде аж 60-их років. Вони своїми часами і лихої години собі чималенько таки зазнали за свої ідеї. Деякі з них, то по неволі побували иньші біля Білого моря, а иньші і за Уралом. Потім же вони попіднімали ся на ноги, обдумали ся пильно, та й прикипіли міцно до практичного житєвого розуму. Зараз-же то вони сидять

собі на надбаних ними, у кого чималеньких тільки, а у кого і великих хлібах, та й раюють. Вони тішать ся собі, що вони Українці і живучи хвилинами й духово, живуть тільки своїм тим колишнім, аж-аж минулим. Сьогочаснього, нового вони нічого не знають, та й знати не хочуть. Ані на гич нічим вони реальним та живим не цікавлять ся! Коли-ж до них хто з земляків більше чи менше енергічних за чим небудь обернеть ся, то вони такому як найшвидче сунуть до рук який рубель або й три, як офіру на „рідне діло“, та тим цілком і заспокоюють ся. Вони покладають певно, що тим вони вже роблять усе, що тільки повинно робити щирому патріоту.

Сю партію у нас звуть мертвою, та вона справді такою і є! Ся партія цілком наша питома і подібною їй ані у одного народу не відшукаєш, та навіть і у вашій Галичині такої нема. Ми гордити ся можемо таким оригінальним витвором нашого народу в Росії. Молоду партію витворює у нас отта академічна молодіж, що їх яких там десяток чи півтора є. Але вони кажуть: „Як-же-ж бути молодій партії, коли нема старої! Є-ж молода, то неодмінно повинна бути вже й стара! Адже-ж і в Галичині вона є!“ Але старої партії, такої, як у Галичині, у нашому місті не відшукало ся.

— То треба її зробити! — поклали члени молодій партії. А по покладі і накинули вони оком на одного Українця, який уже не вчить ся, бо йому вже літ 40 віку, і який звичайно живе власним заробітком.

— О! Отсе підходяща людина!

До його вони:

— Голубчику ріднесенький, запобіжіть нам! Будьте ви у нас старою партією!

Той аж перелякав ся, а через те й сперечати ся з ними почав:

— Господь з вами! Та яка-ж з мене одного буде партія, та ще й стара?! Та я ще і не почуваю ся зовсім старим собі! Я навіть ще й женити ся хочу! А про те, що воно і за партія така? Що мені тоді робити, який мій обовязок буде? Я нічого не знаю!

— Та ви не лякайтеся і не ображайтеся! Ми вам усе зараз розкажемо! Бачите, старій партії у нас неодмінно годить ся бути. Більше-ж, як вам, у нас нікому її витеорювати. Хоч про те воно й справді вам одному якось ніяково буде цілу партію робити, але сьому ділу можна пособити. Ми вам знайдемо кого небудь ще другого. В-двох-же то ви будете вже формальною партією. Про те-ж, що вам робити, так се-ж простісінько: будемо сварити ся, та й усе! Молода партія з старою партією повинна, бачите, сварити ся, та й більше нічого!

— А як-же сварити ся? Лаяти ся, чи що? Так я сього не вживаю аніяким робом.

— Та ні! На віщо там лаяти ся?! Ми культурним способом будемо сварити ся. Ми де небудь у кого небудь зійдемо ся і будемо співати пісень, балакати може об чім, чи може й читати що небудь, а вас туди і не покличемо. Коли-ж ви самі захочете прийти, то ми вас не пустимо. От і все!

— Спасибі, що сказали, що не пустите, то я і приходити не буду. Ну, так, то ще нічого! Коли так, то робіть, як знаєте. Нехай з мене буде і стара партія, коли вам того бажаєть ся.

Згодив ся бач той добряк. Але молодь таки на йому одному не втихомирила ся. Вона ще одного з своєї громадки, який швидко повинен був скінчити курса, прикомандувала до того в товариші. Він до скінчення свого курса повинен був виповняти обовязок другого члена старої партії.

— Як-же-ж скінчиш курса, то тоді вже ти будеш зовсім дійсним членом, бо тоді ти вже не вчити-меш ся, то й молодим не будеш! — сказали вони йому.

Задля користи вітчизни той на се згодив ся. І тепер у нас так, як і в людей, є і стара і молода партія. Вже голою рукою нас і не бере ніхто! Партії в нас уже й сварити ся почали і все в них іде, так як і слід гаразд. А що?! Знай наших! Хиба-ж ми не ми?! Оттакі ми, щоб ви знали!

Останній бій.

Оповіданє

М. Дерлиці.

I.

Настали спеки. Сонце розливало ся промінєм у безкрає гаряче сяєво, обхоплювало землю і гнітило подільські колосисті лани. Лани мінили ся. Срібляста зелень потахла. Хвильоване збіжя, що пригадувало величаве море, відпливало з вітром безповоротно. Червоні маки до разу погасли. Ще тільки опізнений блаваток, як блудний огник, десь-не-десь сьвітив ся. Лани жовкли, неначе золотом обстигали.

По селах оживляв ся рух. Люде порядкували по дворах, оглядали свої хліборобські знаряди, що попсоване направляли самі, або йшли до майстрів. Денеде направляли дорогу та доїзди. В олійнях поскрипували ступи, від часу до часу важко гупав таран. Ковалі працювали в кузнях від ранку до ночі, загарливо били молотами в такт, немов викувували якусь мельодию. Млини мололи на всі заставки, а люде суятили ся при кошах, аби мливо скорше відходило. Так у всім. Звичайно повільний та все правильний хід хліборобських занять порвав ся, змінив ся якимсь поспіхом, якоюсь нетерплячкою.

Петро Кавун ішов з кісятем по-при хату і витягав зо стріхи ще не цілком витесані зубці до грабель. — Час у поле, — сказав. — От як парить! — відповіла Настя, Петрова жінка, і повела очима по овиді. — Чей Бог ласкав, — відповів Петро і пішов між будинки.

Настя підбілювала з надвору хату. Наймичка, Марикіцева Анна, що-йно вернула з глиняників і розробляла перед порогом хати глину на піч. Анна була не молода вже дівка і довгий час тримала ся Кавунів. Місила глину і пригадала собі, що мати казала їй приходити до дому, бо стала жати за сніп у Придивуса, — не буде кому робити.

— Деж би я тебе пустила! Адже-ж жнива, сама знаєш, який то час, — відповіла Настя.

— Ще казали, що я все по наймах, та й посивію дівкою, — трохи з жалем мовила Анна і таки зараз стала немов обороняти ся за таку свою бесіду. — Заманюють мене, бо нікому робити, а по роботі знов у найми. Порозносили би й те, що я заслужила.

Замовкли. Настя допитливо позирала на дівку.

— Шкода, що я не пішла за Печилюльку! — відізваля ся Анна.

— А ти-ж годна би періщити його, як Магда?

— Таке то вже моє щастє! Як сватали добрі люде, відрадили через те, що були бідні; за таких, що иньшим поспадали зо стола, самій не хотіло віддавати ся, а тепер прийдець ся сивіти дівкою!

— Бог з тобою! Славити Бога, ти не крива, не сліпа, кождому сьвідомо, що ти дівка до людей, — уговорювала Настя.

— Як би було придане!

— Або я мала яке придане? Просто з заробітків пішла за газду.

Настя говорила правду. Небіщик старий Кавун мав землі досить, а потребував робучих рук. Він казав Петрови сватати Настю, бо видів спосіб у її руках. Анна не перечила газдині. Знайшла рискаль, шурнула ним у піч, вистругала печину, а палениско зілляла водою. Засьвітила каганець, набрала глини і полізла в піч. У печи зробило ся темно і глухо. Анні зашуміло в ухах. Накладала піч глиною і присьвічувала тим каганчиком. А на душі робилось їй щораз то гірше. В грудях було повно чогось. Анна хотіла його видихнути, коли-ж бо хапало ся серця і боляче стискало, мов кліщами. Голови чіпала ся морока. Гадки напливали самовільно, спотикали ся з собою, як би

бороли ся. Анні повиділо ся, що сьвіт перед нею стіснявав ся і глух в отій печі. Її огортав темний смуток. Пробувала не піддавати ся сумовитим гадкам. Адже-ж у Кавунів їй добре. Пригадувала собі, чи не скривдили її коли чим, і не пригадала нічого. Зробила ся якась безсильна, аж заплакала. Щиро бажала, щоб хто приязно заговорив до неї.

Колись бувало мати погладить її по головці, приго-ворить і вона веселіла, забувала біль. Та тепер і мати не та стала. Задля своєї користи пуджала її сивою косою. Ніхто не заговорить — вона сама на сьвіті. І ще приплила їй гадка, чи не сама собі винна? Адже-ж сама держала ся осторонь від людей! На забави молодіжи і не знати від коли не ходила, а вже два роки, як була на весілю. Яке її життя? Знала лише роботу, відпочивала, коли їла, короткі ночі пересипляла. Гіркий сьвіт! Згадала те весіля! Інші, молодші, таки підростки танцювали, дихали повними грудьми. В їх яєних очах палала розкіш, любо всьміхали уста, а вона — Анна — в кутику переступала з ноги на ногу, бо її дусило в горлі, пекло в грудях. Або ті жарти хлопців! До тамтих молодших дівок були хлопці ласкаві і не насьмілювали ся так, як до неї. Давнійші хлопці, її ровесники, не були такі погані. Як буде, так буде, але в гурт тих недопечених парубціюгів вона не піде. Хлипала. Гадки налітали роєм, аж стратила над ними владу. Каганець став пригасати — і зашкварчав. Анна стрепенула ся і шукала опори як потопаючий. Хопила ся Настині правди, що дівка вона до людей, а отсе йдуть жнива, вона покаже, яка з неї робітниця. Дрібні камінчики та грудочки твердої глини давили Аннину долоню, але вона ще дужче притискала глину, немов бажала заткати жерело своїх сумних гадок.

II.

Сходило сонце. Крайчиком глянуло зпід обрію і звільна виринало як сьвітляне коло. До заходу посувала ся і щезала по ярах ледво замінна прозора опона. Дрібні кучеряві мов піна хмарки поплили в гори Карпати. На листю

дерев по стрісі заблесли краплі роси — деякі мов перли покотили ся до долу. Богаті подільські лани стояли спокійно. На кінчиках колося тремтіли краплі нічної роси. Було тихо. Коники ще не чиркотіли, часом перекликали ся перепелиці. В віддали пливнув у повітрі крогулець, затріпав крилами як метелик і потонув у збіжю. Женці займали постаті і вривували ся в лани. Збіже пручало ся, шелестіло. Падаючи роса займала ся против сонця самоцьвітами; здавало ся, що то скапувало богацтво ланів. Женці напливали відусіль. Прибували пішо, то возами, підкочували рукави, засукували руки, поблискували зубленими кривими мечами, а потім немов тонули в збіжевім морю. Десь колись тільки виринала біла намітка жіноча, мужичий капелюх, або майнула по верху червона стрічка, кінець дівочої коси, і зникала. І знов тихо.

III.

Петро Кавун піднімав снопи, немов важив їх у руках, обережно закидав на плече, зносив у сторонки, потім складав у полукіпки. Важкі снопи вїдали ся в його рамена, на шиї набігали жили, але він не квапив ся. Часом вибирав що гарнійші колоски, приглядав ся їм, або й лічив зерна. Був вдоволений. Анна жала в першій постаті. Вивязала ся по молодичьки, щоб коса не сікла в очи; тяла збіже серпом, перехияла ся на лівий бік, немов скручувала ся в стані і складала жмені позад себе в снопи. На відслоненій білій шиї подзвонював металевий хрестик о дрібні коралики.

— Гей, люде! А чия то молодиця заблукала ся поміж нас? — закликала Прокопиха. Челядь підвела ся. Їх звичайно буденні лиця виглядали гарно, сьвяточно. В очах палав огонь. Анна ніби відмолоділа. На лиці легко западеніла, при чім білі вічки видавали ся ще білійшими, чорні брови геть-то чорнійшими. Анна зміркувавши, що се до неї петь ся, голосно засьміяла ся і подала ся дожинати снопа.

— То якась нетутешня! — озвав ся хтось з гурту. — Дуже швидка! — поперчив другий, против того,

що Анна скоро жала. Женці таки добре притомпи ся, поспішаючи за нею.

— Чи не Марикіцева то Анна? — піддержувала бєєїду Прокопиха. — Та либонь. Гарна була була би молодиця. Вже давно пора.

— Аякже, по жниввах тай під вінець. Ручники, дівонько, чи готові?

— Нема сватачів, не треба й ручників! — відповіла Анна.

— Яка-ж бо ти дівонько! В осени прийде з війська Придивусів Василь, будемо сватати. — Женці сьміяли ся.

— Гадаєте, що не дала би путя в його богацтві? — вступила ся Настя.

— Я то й кажу! — прикидала ся Прокопиха. Чєлядь ще дужше сьміяла ся.

— Куди ви взяли ся! Хто-ж буде брати богацькі дівки? — ніби співаючи заговорила одна зі жниць.

— Най сивіють! — рішила Прокопиха. Женці хвалили собі стару. Вона знала таке вигадати, що женці насьміяли ся і не чули втоми від тяжкої праці.

— Кумо Прокопихо, ви будете знати, що давнійше якось инакше було на сьвітї. Не допитували ся, чи дівка богата, чи бідна — дивили ся, аби здорова, роботяща, огорнена, тай сватали! — розказувала Настя.

— І добре було — була газдиня. А сььогодні що? Ще не підникне, не второпає завязати узла на нитці, а вже дужать, аби тільки мастки! — відповіла Прокопиха.

— Відай тому, що їрунту обмаль, — завважила котрась молодиця.

— Біса там обмаль! Дучка хйба голоден на поле, а взяв собі невістку, — адже-ж знаєте яку, — тому тільки, що з полем.

— Говоріть, тїтко Прокопихо, хто би не лакомив ся на поле? Таже відповідно до мастку шанують людей. Нинька зробіть руки по лікті, а нічого не доробите ся.

— Аякже, — богачі най ділять ся між собою, а бідним ніколи нічого не перепаде, немов богачі зліплені з иньшого тїста. Видимо, що й бідні трудять ся на богацькім їрунтї, — сердито воркотїла Прокопиха.

— Бо й є! Бідному щораз тіснійше на сьвіті. Заробить що, зараз проїсть, а з дітьми що хоч роби. Ще в кого хлопці — хлопці якось скорше примістять ся на сьвіті. А в мене пять дівок, чиста загибель, ніхто й на жарт не питає, чи в мене дівки є. Була-м оногди на торзі — кажу вам — що там тих мамок, — а всі з села, — розказувала мати пятьох дівок.

— Що мають бідні робити? Міркує собі не одна: зазнаю сорому та покрию сиву косу, — доказала Прокопиха.

— Який то сьвіт нерозумний, — почала співуча молодиця. — Чому би то бояти ся сивої коси? Таже дівкою тільки будь та жий! Нинька в богацтві чи в бідноті — робити треба. А дівці що? Наробить ся через день, то має ніч спокійну; переспить ся на кулаці, має голову легку. Бігме, що правда! Не обходить її ні миска, ні ложка...

Зробило ся тихо, тільки серпи чанч'ан-чанч'ан.

— Чи віддавались би ви, як би знов були дівкою? — спитала друга молодиця.

— Чому би ні, — відповіло кілька голосів. Перша молодиця зальотно крутнула головою.

— А я скажу, чому, — вирвав ся Кавунів парубок Стефан, — бо грейцар не гроші, коза не худоба, а дівка не людина.

Женці сьміяли ся, аж перестали жати.

— Ей ти їнпикку, ти то знаєш по свойому, — корила Настя сина, сама заливаючи ся сьміхом. Дівки поза плечима старших погрожували Стефанови кулаками. Анна не мішала ся до розмови. Вона нерозумно чувала таку бесіду і сьміяла ся разом з иньшими. Сим разом не сьміяла ся, бояла ся відізвати ся, аби не сказали їй просто в очи, що то про неї річ. На силу слухала бесіди, що вся завлювала ся на її голову і боляче вражала серце. Не хотіла лишити ся старою дівкою. Бажала жити як иньші люде. Вжала ся в свою постать, немов утікала від гурту і думала пробити ся крізь лани до бажаної долі. Кавун теж підійшов до гурту і був рад послухати, чого вони так сьміють ся. Був утомлений. Боліли кости, але й голова була тяжка. Бо чого тільки він не передумав?! Він же-ж був гавда, що у всьому мав дати розпорядок. Розважав споді-

ване і несподіване, важив шанси удач і невдач, в усіма їх подробицями.

— Може би ми пополуднували, — сказав до женців, при тім поглянув по ланах. Тут то там стояли полукіпки мов сироти. Здивовано та сумовито виглядали зпоміж збіжя ті перші плінники. Женці покvapно дожинали снопів, по чім старші присідали на снопах, а молодь бігала по стерни ловлячи одно одного. Анна тимчасом поставила сторчаком кілька снопів, а в їх тіни розкладала полуденок.

IV.

Важку працю коло жнив переривали деколи сьвяточні дні. В повітрі стояла погідна тиша. Хмари бовваніли страшною біло-жовтою масою далеко на заході, та при зближеню сонця щезали. Землю опустошувано щораз дужче. Сонце припікало широкі стерні, земля де-де розпадала ся, повітре розпалювало ся, спека ставала щораз прикрійша. Женці розгортали ся, розстягали сорочки, відслонювали рамена та плечі. На подув вітру підставляли свої спітнілі груди, при чім примикали очі і витали його як найбільшу розкіш. Піт спливав брудними пасмами по лицах, по карках, заливав очі, уста, та про те женці працювали без упину, підточували золотисте руно до краю. Завзяте горіло як літнє сонце. По просторих стернях люде бродили ключами мов гуси. Дожинали постатей, здоровкали ся з жєнцями сусідами, та заходили сьвіжі постаті. Де-де гомоніла гуртова пісня... Згодя виходили косарі. Косили то поодиноко, то більшими гуртами, складно замахували косами, туго запинали ся ногами об землю, так що вичовгували рівці, і рубали безпощадно. На очах мов летуча армія застелювали лани покосами. Бій розгравав ся на всіх місцях. Дожинали, косили, гребли. Буйні лани замінили ся в безкраї стернища густо заставлені копами.

— Зовсім збила-м ся з сил, — говорила утомлена Настя.

— Хвалити Бога, було при чім, — завважали женці.

— На те, що перебуло ся, мало волової сили. Нераз лягаючи спати я гадала, що не доживу рана, а християнин

переспав ся на кулаці, рано розвів кости і десь брала ся сила. Але здасть ся мені, що й силі вже край, — жаліла ся Настя.

— Таке мовите, хоч ви молодші, а що я стара? Та чей нинька буде вінок. Воно то так, що як треба, то й сила знайдеть ся і коли би ще раз такі лани були, всі зібрали би ся, — поважно говорила Прокопиха. — По правді, як то Бог дав — десь люде в жнива не хорують, не мруть. Нема коли! Чи чули ви, що Онисько цілі жнива робив? А вмирав! По жнивах піде туди, куди був наставив ся.

Було видко, що не лінують ся, а робота йшла пиняво. Женців покидала енергія. Анна не вибивала ся вже з гурту, а ледво що тягала ся. Ноги ставляла як колоди. З ран від стерні, з пропуклин між пальцями слизала кров і обспхала струпами. Руки попереязувала в сугавах, щоб не пухли та щоб затерпав біль. Набряскле, спіжової краски лице покривали чорні остуди. Очи сьвітили ся з глибоких ямок, як би кривзь скляну поволоку. Всі були втомлені і поводили ся як маняки. Стара Прокопиха зісхла на тріску. Тільки шкіра як дубова кора та грубі набучнявілі жили держали старі кости в ладі. Петро Кавун ходив якось боком і жалував ся на біль у хребті. Чорний волос на його голові порудів, як травиця при дорозі.

— Уважаєте? Дучкові плетуть вінок! — заговорив хтось із гурту.

— І нам недалеко! — сказала Прокопиха та почала пісню. За Прокопихою заспівали всі, а від пісні, як від бойової трубки, посходили ся сугава, затерп біль, де не взяла ся сила і женці жваво добивали ся вінця. Настя вже роздумувала, який вони сего року Анні дадуть дарунок за вінок. Анна все приносила Кавунам вінок, бо котра-ж дівка була лучша робітниця, котра була гіднійша нести вінок?

Як плели вінок, то Анна співала найщирійше, вибирала до вінка найчільнійші колоски, а все примірювала до своєї голови, щоб не зсував ся, як буде його нести до дому. Як ушпели — то вінок повандрував по руках женців і опинив ся на голові иньшої молодшої дівки.

Анна зойкнула і заніміла. На хвильку окинула здивованим поглядом гурт женців, потім спалені і полукані її уста задрожали, блиснули очі і вона на́прасно кинула ся на супірницю — відбирати вінок. Але гурт перепинив.

— Анна пішла в стовп, де їй до вінка! — говорили дотепні і сьміяли ся з дурної старої дівки. Анна опустила руки і мов п'яна пішла хиткою ходою поміж полукипки.

V.

Голосно співали Кавунові женці, йдучи з вінком до дому. Шпаркі коні бігли чвалом. Великий, драбинястий віз котив ся з женцями мов під такт пісні і волік за собою густу хмару пороху.

Позаду воза майже на розворі обіруч держачись драбини їхала Анна і в міру як хитав ся віз ніби пританцьовувала. Вона не співала. Їхала в хмарі пороху і до женців якоесь усьміхала ся. По обох боках дороги стояли полукипки, як величчя, в хвилі повних рухів непроглядна армія. То був образ з'ужитої сили і енергії.

За короткий час хлібороби повозили свій добуток у села. Поля зовсім заніміли. Тільки Дідурова Гандзя окутана в лахи як мара порола стерні торбою і збирала полишані колоски.

МІНЯТЮРИ.

ХҮІ. Москаль.

Аж дванацятеро чоловік повіз наш старшина Хведот Мурмаль з писарем Купріяном Миколаєвичем у стан до прийому. Поміж некрутами був і Грицько Петренко, другий син Трихвона Петренка, що торік у осені оженив сина свого Грицька на дочці старої удови Якиндинихи. Хоч і молодий був Грицько, хоч батько й знав, що через рік йому неминуче треба йти у москалі, одначе оженив сина — через те, що старший його син Павло одрізвив ся від батька і почав жити своїм господарством. Він же, Трихвон, зі своєю жінкою були люде старенькі, їм треба було взяти у хату невістку, щоб робила. Поки був некрут на прийомі, Олена, жінка його, тішила себе надією, що може його не візьмуть у москалі; коли-ж побачила, що Грицько вернув ся до дому з хрестом через шию на зеленій стрічці, вдарила ся бідна молодиця об поли руками, почепила ся чоловікови на шию тай заголосила: „Краще-б я тебе ніколи не бачила й не знала, анїж побачила тепер тебе у зеленій стрічці!“

Старшина наш, Хведот Мурмаль, завів такий порядок: кого брали у москалі, він сам тому чіпляв через голову на шлю срібний хрестик на зеленій стрічці і казав: „Кожний знай, що ти тепер салдат, от що, ну-да!“ Некрути дивували ся, як красно до них говорив старшина і повернувшись від прийому до дому, весело гуляли по селу. Три

тижні після прийому пробув Грицько дома, а там настав день, у який старшина повинен був везти некрутів у повігове місто.

І не чула ся Олена, як минуло чотири тижні. Скільки вона сліз пролила за той час! Отже сльози нічого не допомогли і після Наума некрути зібрали ся по наказу старшини до волости, а з ними уся їх і близька і далека родина. Стояла біля свого чоловіка і Олена з дитиною на руках, за сльозами і сьвіта не бачучи; стояли біля Грицька і батько, і мати, і брат, і тітка Палажка, і дядько Оверко, і дід Оврам, і стара Якиндиниха. Та чимало ще стояло людей — звісно рідня. Незабаром вийшов з волости старшина з бляхою на грудях і запитав:

— Гей ви молодці-некрути, усі зібрали ся?

— Усі! Усі! — озвали ся некрути.

— Час їхати на стацию, — поважно промовив старшина і зник у присутствії.

Баби заголосили ще дужче, почувши, що час їхати. Дехто почав сідати на воза. Некрути заспівали жалібну пісню і пішли... За ними рушили усі. Через кілька хвилин некрутів парюю добрих коней з дзвінком обігнавши старшина з писарем, що бігли до стациї, та так бігли, що бляха у старшини підсакаувала аж до самісїнького носа. Усю дорогу, поки некрути аж не підійшли до стациї було чути і співи і регіт, і гомін крізь сльози. До стациї, було недалеко, верстов з чотири і некрути незабаром дійшли. Машини ще не було; дві години треба було ждати її, поки вона прибіжить і забере некрутів. Отже ті дві години проминули, як дві хвилини, бо у людей була з собою горілка: випвали, прощали ся... Коли тут і машина прибігла. Некрути прощали ся в останнє і сїдали у ваїона... Олена гірко ридала, обхопивши рідну матусю. Після другого дзвінка почали сідати у ваїона старшина і писарь. З ваїона почув ся голос старшини:

— Усі посїдали? Глядїть, щоб який не зостав ся!

— Усі! Усі! — одмовили некрути.

— А Перепеличка де? Я щось його не бачу!

— Я осьдечки! — озвав ся маленький, зовсім на взір хлопця некрут Перепеличка.

Вдарив третій дзвінок. Засюрчав кондуктор. Засвистів паровик. Машина рушила і подалась у хід... Люде покидавши шапки хрестили ся і дивили ся, як побіля них котили 'ся вагони. Швидко тільки густий чорний дим вказував ту сторону, у яку подав ся потяг, все далі тай далі одвозючи некрутів від рідного села, від кривних та серцеви милих людей.

Дванацятого квітня 1876 року всім стало відомо, бо в сей день оголошено маніфест, що починаєть ся війна з Турком. Після того як наше військо перейшо Дунай біля Систова, нашу кінницю зустріли Турки градом куль. Кінь бравого Москаля Грицька Петренка вихопив ся з другими кіньми уперед ескадрону, що ніс ся на ворога і летів як вітер. Грицько піднявши на одмаш шаблю прямо линув на Турка, що стоячи на одному коліні цілив ся у нього з рушниці. „Убе!“ пронесла ся думка в голові Грицька. Бабахнула рушниця ворога і в той же мент Грицькова шабля знесла голову Турку. Грицько бачив, як покотила ся голова по землі, лупаючи очима. Отже й він хитнув ся вперед, потім назад. Шабля закрівавлена випала з руки і брязнула об землю. Він упав з коня і вдарив ся головою об землю. Хоче встати — не здолає... в очах пожовкло... темно... Прийшов до памяти молодий Москаль Грицько Петренко аж у „лазареті“. Сестра жалібниця стояла біля него і поправляла йому подушку, коли Грицько розплющив очі і свідомо глянув навколо себе.

— Не підводь ся! — ласкаво казала до нього сестра жалібниця. — Лежи, лежи спокійно, голубчику, поки очуняєш.

Грицько як покірлива дитина опустил важку голову на подушку і заплющив очі. Сестра жалібниця поклала свою руку на лоба раненому москалю і похитала головою: голова була горяча як огонь...

— І сей на ранок упокоїть ся, не переживе може й ночі, — подумала сестра і сльоза покотила ся по її щоці. Певно сльоза покотила ся у сестри через те, що вона була ще дуже молоденька і ще не придивила ся до того, як люде вмирають.

— Трудно, трудно тобі... І щоб я зробила, щоб втишити хоч троха твої страждання, — думала сестра. Отже

раненому москалю не було так трудно, як думала сестра. Хоча він лежав на ліжкові мов мертвий, та на душі у нього було легко, спокійно. Йому марились степи безкраї. Його рідна нива покрита стиглою пшеницею... Червоне сонечко, що зіходило зза Бугра і кидало ласкаве проміння жовтими колосками пшениці, що кивали йому ясно на зустріч своїми важкими головками... Він бачив на своїй ниві розпряжені воли... віз... свого сивого батька, що дзвінко клепає косу... стареньку та суху матір, що громадила поспішаючи за батьком... Бачив свою Олену з дитинкою-синочком на руках. Хороше, як янголятко, воно сидить на руках у матері, простягає свої пухкі, маленькі рученята до батька, всміхається і промовляє: тато! тато!...

Ранений зітхнув і тяжко застогнав. Сестра жалібниця стала навколюшки біля ліжка раненого і тремтячою рукою перехрестила москаля. Ранений здригнув... витягнув ся... широко та страшно одкрив очі... зітхнув... і дух покинув слабе тіло...

Пройшло чверть години — тіло лежало нерухомо. Радісна ухмілка грала на устах, мов би сонного москаля, а чорний його вус та чорні брови з довгими віями, що прикрили на віки карі очі, ще кращими здавались на блідому, помертвілому обличчю молодого москаля Грицька Петренка..

А там далеко — у селі і жінка, і батько, і мати ждуть — не діждуться від свого любого москаля звістки і дивують ся, чого від нього так довго нема листа... Сердешні! Вони ще не знають, що москаль їх уже в тій стороні, відкіля звістки не доходять до людей.

Я. Жарко.

ХУІІІ. Яблуко.

Івась був моїм приятелем. Вправді батько його не мав села, панського помешканя, красних коней і повозів, як мій, а служив у нас гуменним і мешкав у старій, обдрапаній, непобіленій хаті; вправді Івась не носив дорогого убраня, як я, а до того був замурзаний, немитий, нечесаний і обдертий: та все таки Івась був моїм товаришем

забав і я любив його, от як любить ся пса, з котрим діти привикли грати ся. А Івась був єдиний до забави. Лише вибігну на подвіре, а Івась, щоби де не був, мов пес занюхає мою присутність і зараз уже тут і глядить пильно мені в очі і чекає приказів. І зараз розпочинаємо забаву. Біжимо в город, я його ловлю, перекидаємо ся по травнику, ховаємо ся, або знов я стаю їздцем, а він моїм конем. Привязую йому до ремінця шнурок і держу мов поводи, а Івась рачкує і біжить вперед. Я тримаючи шнурок у одній руці а прут у другій, вививаю ним на всі боки, підцмокую і викрикую: „вйо карий, вісьта-гетьта!“, а від часу до часу і цвяхну прутом свого коня. Мій кінь крикне тоді, почне ніби-то фirkати, норовити ся, ставати дуба, за що, розумієть ся, щоби успокоїв ся, я знов досягаю його прутом; звичайно кінчить ся тим, що Івась розплачеть ся, а я дуже сьмію ся. І ніколи якось не приходило нам на гадку поміняти ся ролями. Івась день-у-день бував конем, а я його паном. Івась майже день-у-день плакав, а я сьміяв ся, та за хвилю Івась обтирав сльози і знов розпочинала ся нова забава.

Правду сказати, Івась хоч який був хирний і млявий, а не одно потрафив зробити, чого не вмів або не хотів я. Щоби не подерти на собі одіня або не впасти і не потовчи ся, я ніколи не лазив по деревах. Я дуже любив вибирати молоді пташенята з гнізд, коли вони тільки були де низько. Коли-ж я спостеріг гніздо на версі високого дерева, я тоді послав було Івася. Він як кіт видрапував ся зручно на сам верх і за хвилю ціле гніздо з молодими пташенятами було в моїх руках. І не знати, хто тоді більше тішив ся: Івась, що здійняв гніздо і нічого не мав, чи я, що не лазив по него, а мав його в своїх руках.

Одного разу пошила йому мати з грубого полотна штанята. Не знаю, що в тім було такого великого, але Івась так радував ся ними, як я в перших днях своїм правдивим коником, що дістав від родичів в дарунку на іменини. Перед кождим, хто хотів, чи ні, чванив ся ними і ходив мов пава надутий. Сьмішно то було глядіти на його валові штанята і його зарозумілість. Як раз тоді я бавив ся близько обори в мячі. Мяч упав якось ненароком

у гноївку, як я опісля переконав ся, досить глибоку. Я закликав гінчого пса, щоб добув мяча, але пес почувши гноївку, не хотів лізти у неї і відвернув ся. Мені прийшло на думку послужити ся Івасем.

— А дозволиш мені бавити ся мячем? — запитав він мене.

— Добре. Позволю тобі кинути три рази.

— Пять разів.

— Ні, три. А як не хочеш, закличу Федька, нашого фірмана.

Івась узяв тикку і намагав ся завернути мяч до себе, але се йому не удалось, а навіть ще трохи дальше попхав його. При тім він нахилив ся надто над ямою, де була гноївка, стратив рівновагу і пірнув коміть головою. Мала хвиля, і Івась міг був утопити ся, як сказано мені пізнійше, бо гноївка була глибока, а він не вмів плавати. На щастє однак один парубок бачив, як Івась упав і кинув ся чим скорше ратувати його. Витяг Івася, але той не міг якийсь час і слова промовити зо страху, тай тому, що вже трохи гноївки наляло ся йому в рот.

Коли Івась прийшов до себе, надійшов його батько. Коли довідав ся, що з його сином лучилось, розсердив ся дуже, не знаю, чи то з переляку, що Івась міг був утопити ся, чи може тому, що цілий був обляпаний гноєм, досить, що батько замісь пожалувати veinав йому кільканацять ремінців. Я міг був оборонити Івася, бо мене загалом усі слухали і трохи чи не бояли ся навіть, але я не обізвав ся й словом. Не стало ся се тому, щоб я тішив ся з його нещастя; ні, мені тоді було його жаль, але я якось почував ся й сам винуватим і мене брала досада на його незручність. Тим то я не вступав ся за ним, а навіть за кару рішив ся ніколи не припускати його до своїх забав. Але я не мав иньшого товариша, мені маркітно було бавитись самому і три години опісля Івась був уже зо мною і оба ми сьміяли ся з його пригоди. Тільки що Івась уже не пишав ся штанятами, бо були цілі жовті і воняли здалека.

Добрий хлопець був Івась, радо сповняв мої забавганки, раз навіть з дерева був упав, вибираючи для мене

гніздо. Я любив його чим раз ліпше. Та мабуть чи не вийшло се нам обом на шкоду. Івась почав з часом ставати сьмілійшим в поведженю зо мною, і чого перше ніколи не бувало, не хотів часами слухати мене, ще й відгризав ся. Се мені дуже не подобалось, однак я зносив поки-що його зухвальство. Одного разу я яқось трунув його. Він упав на землю і розбив собі ніс. Давнійше він хиба скривив ся або в найгіршім разі розплакав ся. Тепер однак він зірвав ся і крикнув на мене:

— Свиня!

Се обурило мене і я пожалував ся батькови. Батько мій насварив Івася, не позволив йому зо мною бавити ся, а прикликавши гуменного, сказав йому, щоб сина свого красше вчив поводити ся з паничами. Гуменний випровадив Івася, що гірко розплакав ся був, за ковнір з города і я чув, як по дорозі навчав його:

— Як ти сьмів, собако, називати так погано панича?

— А він мене трунув і я розбив собі ніс.

— І щож ти за цяця така? Велике діло: ніс. Заготїть ся, а панич буде паном, а ти простий хлоп. Не сьмій мені більше називати так погано панича, бо тебе вбю.

Се однак було нічим супроти того, що стало ся трохи згодом. Отець мій вправді не позволив був Івасеві заходити до мене, але по тижні ми яқось оба знов опинили ся в купі. Івась був дуже покірний і я рішив ся дальше приставати з ним. Тільки тепер він зробив ся якийсь дуже захланний. Всім, що я мав, хотїв ділити ся. Я вправді давав йому дещо передше: там яку забавку, що мені надоїла, деколи яке тісточко, блискучий іузик, або що, тільки що то було з доброї волї. Він ніколи не поважив ся жадати чогось від мене, а хиба тільки дивив ся, як пес добре тресований на свого пана, коли сей їсть. Мені отець забороняв навіть давати що небудь Івасеві без свого дозволу, бо говорив, що се зіпеує його. Я так і поступав до тепер.

Здасть ся однак, що й ті незначні дарунки таки зопеували його, бо тепер досить часто просив мене, щоб я ділив ся з ним. Мене се гнівало, я не довав йому, але я бачив рівночасно і у него гнів за мою відмову. Хмурив ся, не хотїв бавити ся, а часто й покидав мене, хоч що правда,

скоро потім вертав. Одного разу дістав я два великі, рум'яні яблука. Коли Івась побачив їх у мене, йому очи засьвітилися при їх виді. Я знав уже, що він буде просити в мене одного, але я рішився твердо не дати, а при тім забаглося мені ще подрочити ся з ним. Я тикнув йому під ніс одно яблуко.

— Глянь, яке красне і як пахне! Хочеш, дам тобі його?

— Ох, дай-дай, паничу! Я ще ніколи таких красних не їв.

— Ба, не дам! Ще що?

— Дай!

— Ні!

Івасеві закрутилися сльози в очах.

— Чому-ж тільки ти маєш мати такі красні яблука, а я ні? — сказав опісля.

— Купи собі, то будеш мати! Я в тебе не прошу нічого!

— Я бідний, — обізвав ся з тиха.

— То не їдж! — гукнув я сердито, бо від малечку не зносив я розмов про нужду. Се мене дуже разило. По тих словах сховав я яблуко до кишені і відвернув ся від Івася.

Та з ним щось дивного склало ся. Мов дикий звір кинув ся на мене, вхопив за руку і грізно сказав:

— Мусиш!

В тій хвилі я відвернув руку і вдарив його цілим розмахом у лице.

— Ось тобі яблуко, хлопе! Ось тобі: мусиш!

Заледво однак я сказав се, а вже почув я удар у лице; ще хвиля, і я лежав на землі, Івась сидів на мні, мов на коні і куди попало товкмачив мене кулаками. На мій крик збіглась ціла двірня, надбігли мати й батько.

Івась побачивши збіговище пустив мене, але пірвав яблуко і почав утікати. Я однак в сій хвилі зірвав ся і заким наші слуги догонили його, я пірвав камінь і вдарив ним із заду в голову Івася. Я скалічив його і він упав на землю. Яблуко однак держав обома руками цілою своєю силою. Отець мій в першій хвилі казав був слугам покарати його, та коли побачив кров із розбитої голови, пустив його свобідно, а тільки батькови Івася казав вино-

сити ся зо двора. Гуменний упав батькови до ніг, молючи, щоб не прогоняв його зо служби, бо він нічому невинуватий. Отець в кінці змилосердив ся, лишив гуменного і післав по лікаря для Івася, що лежав без тямки на землі. Івась довший час хорував, але в часі своєї хвороби не випустив яблука з рук. Держав його обома руками, як був упав вцілений мною каменем, а коли хто хотів узяти йому з рук се нещасне яблуко, то так видавав ся і кричав, що лікарь казав полишити його в руках. Коли поздоровів, мусів Івась забирати ся зо двора, хоч його батько служив і дальше.

Від сеї події з яблуком минуло чимало літ. Я пішов до школи, а Івась став у господаря пасти гуси. Я покінчив усі школи і одідичив по батькови село, а Івась став Іваном, громадським пастухом. Мене хлопи вибрали своїм заступником, я займаю високе і впливове становище в суспільности, а Івась за якусь біятику опинив ся в криміналі. Се мабуть і на роду було йому написано. Та я ніколи не можу забути події з яблуком. Коли поспільство, якого я вважаю себе заступником, почне домагати ся яких прав для себе, я цілою своєю вимовою і впливом противлю ся сьому, бо се небезпечна гра. Моя засада: не давати нічого, бо всі ті Івасі не задовольять ся тузиком, а посягнуть по яблуко.

Ів. Франчук.

З ПОСМЕРТНИХ ОПОВІДАНЬ МОПАСАНА*).

I. Перший сніг.

(Première neige).

Довга променада Круазет заокруглюєть ся при березі синьої води. Там на право входить далеко в море Естерель. Він заступає вид, замикаючи горизонт своїм полудневим хребтом з численними острими та дивними верхами.

Ліворуч острови сьв. Маргеріти і сьв. Гонорія, облиті водою, відки сторчать їх хребти покриті ялиною.

А вздовж широкого заливу, вздовж великих гір, розложених довкола Кан, уся людність віль наче заснула на сонци. Здалека видно розкидані на цілім узгір'ю білі доми, що наче сніжні плями пятнують темну зелень.

В найблизших віллях від води відчиняють вікна на простору променаду, котру ополоскують спокійні хвилі. Добре, мило. Теплий, зимовий день; заледви чути сьвіжий подув. Із за мурів огородів видно помаранчеві і цитринові дерева покриті золотими овочами. Повільним кроком йдуть дами по піску алєї, ведучи дітей, що качають обручами, або розмовляючи з мужчинами.

Молода жінка виходить власне зі свого маленького і чепуренького домка, котрого двері виходять на Круазет. Вона вушняєть ся на хвилю, оглядаючи прохожих, усміхаєть ся, і видним напруженем доходить до вільної лавки проти моря. Зробивши двацять кроків, вона втомлена і задихана сідає. Її лице бліде

*) Друга серія: Le colporteur, 37 вид. 1900.

наче у вмерлої. Вона кашлає і прикладає до губ свої прозорі пальці, наче хоче здержати потрясеня, що її обезсилюють.

Вона дивить ся на небо повне сонця і ластівок, на дивачні верхи Естерель в долині і на поблизьке море таке блакитне, таке спокійне, таке гарне.

Вона усміхаєть ся і шепче :

— Ох яка я щаслива.

Вона, одначе, знає, що мусить умерти, що вже не побачить весни, що за рік ті люде, що тепер переходять попри неї, вернуть на сю саму променаду, щоб подихати теплим повітрям сеї милої країни, зі своїми дїтьми, що вже будуть трошки більші, з серцем все повним надії, чутя, щастя, тимчасом, як бідне тіло, яке вона ще нині носить, зовсім вігліє в дубовій домовині і лишать ся тільки кости загорнені в шовкову сукню, яку вона призначила на смерть.

Її вже не буде. Все на сьвітї буде й дальше для мньших. а для неї скінчить ся, скінчить ся на завсїди. Її вже не буде. Вона усміхаєть ся, вона вдихує, скільки може хорими легкими, запашний подув із огородів і думає.

Вона пригадує собі. ^{*} Її віддали, ^{*} чотири роки тому, за норманського шляхтича. Се був здоровий хлопчиско, бородатий, рум'яний, барчистий, з коротким розумом і веселим темпераментом. Їх поженили з маєткових мотивів, яких вона зовсім не знала. Вона була би охотно сказала „ні“. Сказала „так“ рухом голови, аби не перечити батькови й матери. Вона була Парижанка, весела, повна житя.

Чоловік впровадив її до своєї норманської палати. Се був обширний, мурований будинок окружений дуже старими деревами. Узгірє покрите густо ялиною замикало вид із переду. Праворуч прогалина відслоняла вид на долину, зовсім пусту, що тяглась аж до далеких ферм. По при огорожу був перехід до гостинця, до котрого було три кілометри.

Ох! вона згадувала все: свій приїзд, свій перший день на новім помешканю і дальше своє самітне жите.

Висївши з повозу вона поглянула на стару будівлю і рішила сьміючись :

— Се не веселе!

Її чоловік розсьміяв ся собі й відповів :

— Но, но, якось то буде. Побачиш. Мені не було тут ніколи нудно.

Сей день вони провели час обіймаючись і їй не видав ся він занадто довгим. На другий день почалось знов те саме і так справді війшов цілий тиждень у пестошах. Опісля вона занялась внутрішнім урядженєм хати. Се тревало добрий місяць. Дні сходили за днями на незначних роботах, що одначе забирали час. Вона пізнала значіня ріжних господарських дрібниць. Дізналась, що треба знати ціну яєць, що буває кілька сантімів більша або менча, як до пори.

Се було літо. Вона ходила в поле дивитись на женців. Сонішна веселість піддержувала веселість її серця.

Прийшла осінь. Її чоловік зачав польованє. Він виходив ранком зі своїми двома псами Медором і Мірвою; вона, отже, лишалась сама, не сумуючи, одначе, в причини неприсутности Анрі. Вона любила його дуже, але їй не бракувало його. Коли він вертав, то вона всю свою ніжність звертала до псів. Вона заходилась коло них що вечера, в материним чутєм, гласкала їх безнастанно, називала ріжними милими іменами, і їй не приходило навіть у голову звертати ті імена до свого чоловіка.

Він розказував їй про польованє нічого не змінючи: описував місця, до подибав куропатви; дивовав ся не найшовши в конюшині Жозефа Леданті заяця, або знов влостив ся поступком добродія Лешапеліє в Гавру, що ходив все краями своїх ґрунтів, щоб стріляти дичину, наполохану ним — Анрі де Парвіль.

Вона відповідала, думаючи про щось иньше:

— Так, справді, се не добре.

Прийшла зима, зима норманська, зимна і дощиста. Безнастанні зливи спадали по черепаїм, рогатім даху, що торчав клином у небо. Дороги виглядали як ріки болота, село як болотянна рівнина; не було чути ніякого звука окрім шуму дощевої води; не було видно ніякого руху, крім кружання круків, що носились цілою хмарою, осідали, а опісля відлітали.

Коло четвертої години ся понура летюча громада прилітала і осідала на великім буці ліворуч від замку, зі страшним криком. Майже цілу годину вони перелітали з гильки на гильку, ніби бились, кракали, а сірі гильки під ними виглядали як чорні.

Зі стисненим серцем вона дивилась на них що вечера, перенята на скрізь понурою мелянхолією близької ночі, що спадала на пусту землю.

Потім вона дзвонила, щоб принесли лямпу і наближалась до огню. Вона палила цілі куни дров і не могла ніколи ogrіти величезних кімнат, повних вохкості. Вона мерзла цілий день, всюди, в сальоні, за столом, у своїй кімнаті. Їй здавало ся, що вона перемерзла аж до костей. Її чоловік приходив аж на обід, бо полював безнастанно, або знов був зайнятий сіянем, оранєм і всіми иньшими сельськими роботами.

Він вертав веселий і заболочений, і затираючи руки говорив :
— Яка погана погода !

Або знов :

— Добре, що є огонь !

Часом знов питав :

— Що там скажемо нині ? Чи ми вдоволені ?

Він був щасливий, здоров, без ніяких бажань, не бажав нічого иньшого крім сього простого, здорового і спокійного життя.

Около грудня, як прийшли сніги, вона так страждала через зимно в старім замку, що наче остигав із віками, як остигають люде з літами, — що одного вечера спитала чоловіка :

— Слухай, Анрі, ти повинен би урядити тут кальоріфер; се осушило-б стіни. Я тебе впевняю, що не можу розігрітись від раня до вечера.

Він зразу сильно здивував ся від сеї незвичайної гадки, щоб закладати кальоріфер у своїм замку. Йому здалось би більше природним, щоб давати псам їсти на столовій посуді. Потім він розсьміяв ся з цілої сили своїх грудей, повторяючи :

— Кальоріфер — тут ! Кальоріфер — тут ! Ах ! ах ! ах ! який пишній жарт !

Вона не уступала :

— А я тебе впевняю, що тут можна замерзнути, мій дорогий ; ти сього не почуваш, бо ти все в руху, але тут можна замерзнути.

Він відповів, все сьміючись :

— Щож ! можна зрештою привикнути, се дуже добре для здоровля. Від того ти тільки поздоровшаш. Ми не Парижане, до лиха, щоб сидіти в печі. А зрештою, вже ось-ось весна.

* * *

З початком січня на неї спало велике нещастє. Її батько й мати померли з нещасливого випадку, їдучи повозом. Вона їздила до Парижа на похорони, і гризота сильно придавила її душу близько на шість місяців.

Милі, погідні дні не могли її оживити; утомлена і сумна вона пережила до осени.

Коли вернули знов морози, вона перший раз заглянула в лице своїй сумній будучности. Що вона буде робити? Нічого. Чого тепер може сподіватись? Нічого. Чи яке очікуванє, яка надія може ще оживити її серце? Ніяка. Лікар, котрого вона радилась, сказав, що вона не буде мати ніколи дітей.

Іще гірше, ще прикрійше ніж торік докучало їй безнастанне зимно. Вона держала все над огнем свої застигли руки. Поломівь огнища палила їй лице, але ледяне повітре морозило їй спину і втискало ся межі тіло і одежу. І вона дріжала від стіп до голови. Здавало ся, що в кімнатах були нечисленні струї повітря, живі, зачаєні, злобні, наче вороги. Вона натрафляла на них що хвиля; вони дули на неї без перестанку то в лице, то на руки, то в шию своїм зрадливим і зимним подувам.

Заговорила знов про кальоріфер; але чоловік слухав її так, як би вона забажала від него, щоб їй дав місяць. Заведене сього урядженя в Парвіль йому видавалось так неможливим, як відкрите філософічного каміня.

Іздивши раз до Руану в ріжних справах він привіз їй маленьку мідяну грубку, яку назвав жартом „кешеньковим кальоріфером“; і прирікав їй, що сього вистарчить, аби від тепер не було їй ніколи зимно.

Якось при кінци грудня вона зрозумівши, що все так жити не зможе, спитала несєміло одного вечера при обіді:

— Скажи, мій дорогий, чи ми не поїдем перед весною на тиждень або два до Парижа?

Він остовпів.

— До Парижа? до Парижа? Але по що? Певно що ні! Тут, дома аж занадто добре. Які ти мавш часом сьмішні помисли!

Вона прошептала:

— Се розірвало-б нас трохи.

Він сього не зрозумів:

— Чогож тобі треба для розривки? Театрів, вечерів, мійських обідів? Ти ж знала їдучи сюди, що не можеш сподіватись того рода розривок!

В тих словах і в тоні, яким вони були сказані, вона відчула докір і замовкла. Вона стала несміла і лагідна без ніякого супротивлення, без своєї волі.

В січні прийшли люті морози. Після сніг покритив землю.

Раз вечером, дивлячись на велику хмару сніжків, що крутилась і розстелювалась коло дерев, вона не хотючи заплакала.

На те увійшов її чоловік. Здивований він запитав:

— Щож тобі?

Він був щасливий, зовсім щасливий, не маривши ніколи про иньше житє, про иньші утїхи. В сїй сумній країні він родив ся, тут і виріс. Йому тут, у себе дома, було добре вигідно, і фізично і духово.

Він не розумів того, що можна бажати пригод і ріжних приємностей; він не розумів, що деяким людям може здаватись неприродним перебувати всі чотири пори року на однім місци; він наче не знав, що весна, літо, осїнь і зима дають богатєм людям на що раз иньших місцях що раз иньші приємности.

Вона не могла нічого відповісти і оберла скоро очи. Вкінци прошептала несміло:

— Я... я... я трохи сумна... мені нудно трохи...

Але сказавши се вона сильно налякалась і скоро додала:

— І ще... мені... мені трохи зимно.

На сї слова він розсердив ся:

— Ага! так... все гадка про кальоріфери. Алеж, до лиха! від коли ти тут, ти не мала ще навіть катару.

* * *

Прийшла ніч. Вона пішла на гору до своєї кімнати, бо була собі вимовила осібну кімнату. Лягла, але навіть і в ліжку їй було зимно. І стала вона думати:

— Так буде все, все, аж до смерти.

І зачала думати про свого чоловіка. Як міг він їй те сказати: „Від коли ти тут, ти не мала ще навіть катару“.

Треба, отже, щоб вона заслабла, щоб кашлала, аби він зрозумів, що вона страждає!

І її взяла досада, досада подразнених, слабих і несмілих. Треба, щоб кашлала. Добре! вона буде кашлати; він почує, що

вона кашлає; треба буде покликати лікаря; він, її чоловік побачить се, побачить!

І вона встала з ліжка боса і засьміялась, бо прийшла їй в голову дитинна гадка:

— Хочу кальоріфера і буду його мати. Буду доти кашлати, доки буде потреба, щоб він рішив завести його тут.

І майже зовсім нага сіла на крісло. Чекала так годину і дві. Дріжала ціла, але не дістала катару. Отже вона рішилась ужити крайніх способів: і тихенько вийшла зі своєї кімнати, зішла зі сходів і відчинила двері до городу.

Земля покрита снігом була наче мертва. Вона протягнула раптовно свою босу ногу і всунула її в сю легку замерзлу піну; чуте зимна, болюче як рана, підійшло їй аж до серця. Потім протягнула другу ногу і зачала поволи сходити зі сходів. Опісля перейшла через газон, говорячи:

— Дійду аж до ялиць.

І йшла малими кроками, задихуючись кожний раз, коли мала ставити босу ногу в сніг.

Вона діткнула ся рукою першої ялиці, наче, щоб упевнитись, що виповнила до кінця свій проєкт; опісля вернула. Два або три рази вона думала вже, що упаде, так була застигла і ослабла. Заким ще вернула до хати, вона сіла на сю замерзлу піну і навіть нагортала її, щоб собі натерти нею груди.

Потім вернула і лягла. За яку годину їй здавало ся, що має в горлі муравельник. По всіх її членах бігали також муравлі. Одначе вона спала.

На другий день рано вона кашлала і не могла встати з ліжка.

Дістала запаленє легких. Горячувала, і в горячці бажала кальоріфера. Лікарь зажадав, щоб його завести. Анрі уступив, але зі злостею і відразою.

* * *

Вона не могла вернути до здоровля. Сильно заатаковані легки заставляли боятись про її жите.

— Коли вона лишить ся тут, то не доживе дальше, як до морозів, сказав лікар.

Її післали на полудне.

Вона поїхала до Кан, побачила сонце, полюбила море, дихала запахом цвітучих помаранчевих дерев.

Опісля вернула весною на північ.

Але тепер мучив її страх, щоб не виздоровіти, страх перед довгими норманськими зимами; тому, коли тільки їй ставало ліпше, вона відчиняла в ночі вікно, думаючи про миле побереже Середземного моря.

Тепер вона умре; вона се знає, і вона щаслива.

Вона розкладає газету, котрої ще не вітворяла, і читає такий надпис: „Перший сніг у Парижі“.

І вона здригається, а потім усміхається. Вона споглядає на Естерель, що рожевіє від сонця, що тепер заходить; споглядає на просторі блакитне море, і встає.

Вона вертає повільними кроками, задержуючись тільки, щоб кашлати, бо була за довго на дворі, і їй стало холодно, трошки холодно.

Дома вона застала лист від свого чоловіка. Вітворила його все усміхаючись, і стала читати:

„Моя дорога! Я думаю, що тобі добре і що не дуже жалуєш за нашою гарною країною. Від кількох днів маємо добрий мороз, що заповідає сніг. Я убожаю таку погоду, і ти зрозумієш, що я не думаю розгрівати твого проклятого кальоріфера“...

Вона перестає читати, щаслива тою гадкою, що таки мала кальоріфер. Її права рука, що тримає лист, опадає на коліна, підчас коли ліву вона підносить до губ, наче хоче утишити упертий кашель, що їй розриває груди.

II. Мораль XVIII віка.

(Jadis).

На лісистім узгір'ю лежить замок у стариннім стилі; великі дерева оточують його темною зеленю, а з безмежного парку видно то великий ліс, то близькі місця. Кілька метрів від фронту замку кам'яний басен, де купають ся марморові дами; багато таких басенів йдуть одні по других аж до підніжя узгір'я, а замкнене жерело точить свої води з одного в другий.

Почавши від замку, що нагадує грацію старої кокетки, аж до грот вилежених мушлями, де дримають амури з минулого століття, все в тім старім житлі заховало фізіономію давних віків; все ще наче говорить про давні звичаї, про минулу чемність і легку елганцію, якою пописувались наші предки.

В малім сальонику в стилі Людовіка XV, з стінами покритими елегантними пастухами і пастушками, гарними дамами з кошачками й елегантними і зафризваними панами, у великій фотелю майже лежить дуже стара жінка, зовсім нерухомо, наче мертва, звисивши по обох боках свої костисті і висохлі руки.

Її непевний погляд губить ся далеко на рівнині, наче хотіла ним посеред парку відшукати привиди своєї молодости. Часом завіває в кімнату вігрець і приносить із собою запах трави і квіток. Він розвіває біле волосє над її поморщеним чолом і будить старі спомини в її гадках.

Коло неї на м'яких табуреті молода дівчина з довгим, ясним волосєм, що спадає їй на плечі, вишиває прикрасу до престола. Очи її повні мрій, і підчас коли її зручні пальці працюють вона, видно, роздумує.

Але ось бабка повернула голову.

— Берто, каже, почитай мені трохи газети, щоб я ще знала, що діється на с'їм сьвітї.

Молода дівчина бере газету і перебігає її оком.

— Тут багато політики, бабуню, чи прочитати се?

— Так, так, дорога. А чи нема там любовних історій? Галянтність у Франції вже умерла, тому й не говорить ся вже про пірване ані про иньші любовні пригоди.

Молода дівчина шукала довго.

— Ось є, сказала вона. Се має надпись: „Любовна драма“.

Стара жінка усміхнулась своїми зморщеними устами.

— Прочитай мені се.

І Берта розпочала. Се була історія з вітриоєм. Якась жінка, щоб піметитись на любовниці свого чоловіка, випалила їй була очи і лице.

Вона вийшла зі суду оправдана, невинна, серед оплесків громади.

Бабка занепокоїлась на своїм фотелю і повторяла:

— Се страшне, алеж се страшне! Пошукай мені щось иньше, моя дорога.

Берта зачала шукати; і дальше, також у судовім відділі прочитала: „Понура драма“. Одна склепова панна, вже доросла, кинула ся була в обійми молодого чоловіка; опісля, щоб піметитись на своїм любовнику, котрого серце було змінчиве, стрілила до нього з револьвера. Нещасний вістане калікою. Присяглі, люде

моральні, беручи сторону незаконної любови убійниці, оправдали її з честею.

Сим разом, стара бабка обурилась сильно і дріжучим голо-
сом обізвалась :

— Алез чи ви божевільні, нинішні люде? Ви божевільні! Бог дав вам любов, одиноку принаду життя; чоловік додав до неї чемність, ввічливість, одиноку розривку наших днів, а ви мішаєте до того вітріоль і револьвер, так як би хто клав болото в бутельку з іспанським вином.

Берта наче не розуміла досади своєї бабки.

— Алез, бабуню, ся жінка пімстила ся. Подумайте лиш, вона була замужна, а її чоловік ошукав її.

Бабка сильно стрівожила ся.

— Які то понятя впокоють нині у вас, молодих дівчат!

Берта відповіла :

— Алез подруже сьвята річ, бабуню!

Бабка здрігнулась у своїм серцю, як жінка, що родилась ще у віку великої гаянтности.

— Се любов сьвята, сказала вона. Слухай, дівчино, старої, що бачила три покоління і розумієть ся добре на мущинах і на жінках. Подруже і любов не мають із собою нічого спільного. Люде дружать ся для того, щоб завести родину, а заводять родини для того, щоб оснувати суспільність. Суспільність не може обійти ся без подружий. Суспільність творить ланцух, а кожда родина в нїм як огниво. Щоб споїти огниво, добирають звичайно подібні металі. Люде дружать ся на те, щоб злучити свої відносини, маєтки, щоб звязати в собою відповідні роди, щоб працювати для спільних цілей, якими бувають маєток і діти. Можна дружитись тільки оден раз, моя дівчино, бо того сьвіт вимагає, але можна любити в житю двацять разів, бо природа нас такими зробила.

Подруже се закон, розумієш, а любов се інстикт, що по-
пихає нас то сюди то туди. Є закони для поборювання наших інстиктів, і се добре; але інстикти все сильнійші і не належить ванадто їм опирати ся, бо вони походять від Бога, а закони від людей. Коли-б не осолоджувати життя любовю, скільки лиш можна, моя дорога, так як солодить ся дітям ліки, то ніхто не хотів би брати життя таким, яке воно є.

Налякана Берта вітворила свої великі очи і прошептала :

— О! Бабуню, бабуню, можна тільки оден раз любити.

Бабка піднесла в гору дріжачі руки, наче щоб призвати пропалого бога грації. В роздраженню вона викрикнула :

— Ви зійшли на мужиків, ви схлоповатіли. Від часу революції сьвіт змінив ся до непізнання. Ви уживаєте до всякого діла великих слів, впихаєте всюди нудну обовязковість і вірите в рівність і вічну любов. Люде пишуть вірші, аби вам показати, що можна умерти в любови. За моїх часів писано вірші, щоб научити мушци любити всіх жінок. А ми!... Коли молодий чоловік нам сподобав ся, моя мала, то послано до нього пажа. А коли нам прийшла иньша примха, то звільняно скоро останнього любовника, коли не задержувано обох...

Стара усьміхалась хитро; в її сивих очах горіла остра і скептична злоба, як у людей, що уважають себе зробленими з иньшої глини ніж всі иньші, що живуть самовільно і для себе не знають загальних правил.

Молода дівчина, поблідши сильно, прошептала :

— Виходить отже, що жінки не мали чести.

Бабка перестала усьміхатись. Коли в її души задержалось ще трохи вольтеровської іронії, то мала вона й де-що огнистої філософії Жана-Жака¹⁾ :

Не мали чести! сказала вона, тому що любили, відважались се сказати, ще й гордились тим? Але, моя дорога, коли-б котра в нас, поміж першими французькими дамами була лишила ся без любовника, то цілий двір був би з неї сьміяв ся. Та, що хотіла жити инакше, мусіла вступати до монастиря. А ви може думаєте, що ваші мужі будуть ціле жите тільки вас любити? Так як би се справді могло бути. Але я тобі кажу, я, що подруже потрібне на те, щоб суспільність удержала ся, але воно не лежить в нашій природі, розумієш? В житю є тільки одно добро, а се любов. А як ви її але розумієте, як ви її псуєте, роблячи з неї щось урочисте, як сакрамент, або знов щось таке, що можна купити, як одежу!

Молода дівчина взяла в свої дріжачі руки поморщену руку бабки, і казала :

— Перестань, бабуню, я тебе благаю.

¹⁾ Руссо.

І клякнувши, вона просила у Бога ві слівом в очах великої, садинокі і вічної любови, про яку мріють нові дівчати, а бабка цілуєчи її в чоло, сильно зворушена тими милими і розумними доказами дев'ятнадцятого століття, промовила :

— Уважай, бідна дівчино; коли ти віриш в такі дурниці, то будеш дуже нещаслива.

Ф е р м е р.

(Le fermier).

Барон Рене де Треїль сказав до мене :

— Чи не схотіли-б ви поїхати зі мною розпочати польоване на моїй фермі в Маренвіль? Зробили б ви мені велику приємність, мій дорогий. Тим більше, що я зовсім сам. Се польоване таке недоступне, а домок, де я ночую, такий простий, що я можу завезти туди тільки найблизших своїх приятелів.

Я згодив ся.

Ми отже поїхали в суботу залізницею по норманській лінії. На станції Альвімар ми висіли, а барон Рене, показуючи мені сільський візок запряжений полохливим коником, котрим правив сивоголовий селянин, сказав :

— Ось наша підвода, мій дорогий.

Чоловік сей протягнув руку своєму дідичеві, а барон стиснув її сильно питаючи :

— Ну, щож чувати, батьку Лєбріман?

— Все по старому, пане бароне.

Ми всіли в сей коєц, що спочивав на двох величезних колесах. Молодий коник, фиркнувши злісно в бік, поїхав гальпом підкидаючи нами в повітря, наче мячами, а кожний такий підскок на деревляній лавці справляв мені прикрій біль.

Селянин повторяв усе своїм спокійним і монотонним голосом :

— Ну, ну, гарно біжи, Мутар, гарно.

Але Мутар не слухав зовсім і скакав, як козел.

За нами примістились у вільній частині візка два наші пси і нюхали повітре з рівнин, відки заносило запахом дичини.

Барон споглядав сумно на велику норманську рівнину, філясту і мелянхолійну, подібну до великого, безмежного англійського

парку, де обійстя загород окружені двома або чотирма рядами дерев і повні кріслатих яблунь, що закривають зовсім хати і творять в перспективі, на краю овиду, то ґрупу дерев, то ніби густий ліс, якого пошукують огородники-артисти, коли креслять плян до князівського огорода. А Рене ді Трейль промовив нараз:

-- Люблю сю землю; тут мої корінї.

Се був чистий Норманець, високий і плечистий, притім досить грубий, зі старої раси авантурників, що закладали царства на берегах усіх океанів. Він мав около пятьдесяти літ, може з десять літ менче ніж фермер, що нас віз. Сей знов був худий хлоп, скіра й кости, зовсім без мяса, один із тих людей, що живуть ціле столітє.

Після двохгодинної їзди по камінястій дорозі, що вела через зелену і всюди однакову рівнину, віз вїхав на подвірє засаджене яблунями і станув перед напів розваленою хатиною, перед котрою очікувала нас стара служниця, а коло неї молодий парубок, що взяв коня.

Ми увійшли до хати. Кухня задимлена, висока і простора. Мідь і фаянси полискували осьвітлені відблиском огню. На стільци слав кіт, а під столом пес. Заносило молоком, яблоками, димом, і чути було той неозначений запах старих селянських хат, запах підлоги, стін, хатних предметів, запах старої порозливаної страви і старих жильців, змішаний запах худоби і людей, предметів і істот, запах минулого часу. Я вийшов, щоб оглянути подвірє. Воно було дуже велике, повне старих, кріслатих і покривлених яблунь, покритих овочами, що спадали довкола в траву. На тім подвірю норманський запах яблук був такий сильний, як запах цвитучих помаранч на полудневих берегах.

Довкола огорожі росли буки в чотири ряди. Вони були такі високі, що здавало ся в сїй хвили, коли западала ніч, ніби вони дотикають хмар, а їх верхи, понад котрими віяв вечірний вітер, рухались і виспівували безконечну і жалібну скаргу.

Я вернув до хати. Барон грів собі ноги і слухав свого фермера, що розказував йому про місцеві справи. Він розказував про подружя, уродини, смерти, опісля про знижку ціни збіжа, та про худобу. Велька (корова, куплена у Вель) мала телятко в половині червня. Яблочник минулого року не був дуже добрий. Абрикосів що-раз менче.

Опісля був обід. Се був добрий сільський обід, простий і достатний, довгий і спокійний. І підчас обіду я спостеріг певного рода приязнь і фаміліярність поміж селянином і бароном, що ще перед тим звернули мою увагу.

На дворі стогнали дальше буки, колисані нічним вітром, і наші пси, замкнені в стайни, плакали і скавуліли жалібно. На великім комині погас огонь. Служниця пішла вже була спати. Батько Лебріман і собі сказав:

— Коли позволите, пане бароне, то я піду і ляжу спати. Я не маю звичаю довго з вечера сидіти.

Барон простягнув йому руку і сказав: „Ідїть, мій друже“, таким сердечним тоном, що скоро тільки чоловік відійшов, я спитав:

— Він вам дуже відданий, сей фермер?

— Ще більш сього, мій дорогий; мене вяже з ним давня драма, зовсім проста і дуже сумна. А зрештою, я розкажу вам сю історію...

* * *

— Вам відомо, що мій батько був полковником кавалерії. Він мав ордонансом хлопця, що нині вже старий дід, син одного фермера. Опісля мій батько, кинувши службу, взяв за слугу сього вояка, що мав коло сорока літ. Мені було трийцять. Ми отже замешкали були в нашім замку Вальрен, коло Кодебек-ан-Ко.

Мати моя мала тоді покоївкою найгарнійшу дівчину, яку трапляєть ся бачити; се була бльондинка, весела, жива, струнка, правдива субретка, з тих давних субреток, яких уже нині нема. Нині вони стають зараз же дівками. Париж через залізницю стягає їх, кличе, забирає скоро лише зачнуть розцвітати сі малі пустійки, що давнійше лишали ся простими служницями. Як давнійше сержанти ловили рекрутів, так тепер перший ліпший наймає і псує сих дівчат, і ми дістаємо на службу тільки шумовини жіноцтва, все що погане, тяжке, ординарне, незграбне, занадто бридке до залицянок.

Отже дівчина ся була мила і я її кілька разів обняв був у темнім кутику. Нічого більше; о! нічого більше, клену ся вам. Вона з рештою, була чесна, а я шанував мами дім, чого не роблять уже зовсім нинішні вітрогони.

І трафилось, що покойовий слуга татів, давний вояк, старий фермер, котрого ви тепер бачили, закохав ся до непамяти в сій

дівчині, але так, як ніколи не трапляється. Зразу запримічено, що він став усе забувати, що не думав ні про що.

Батько повторяв йому ненастанно :

— Що тобі, Жан? Чи ти хорий?

Він відповідав :

— Ні, ні, пане бароне. Мені нічого не бракує.

Він схуд; опісля зачав бити шклянки, коли usługував при столі, пускав із рук тарелі. Всі думали, що він нервово хорий; прикликано отже лікаря, котрий сказав, що добачує у него ознаки хвороби хребетного мізку. Отже мій батько, через прихильність до свого слуги рішив був післати його до лічничого закладу; наслідком сього чоловік признав ся.

Він вибрав до того ранок, коли його пан голив ся і заговорив несмілим голосом :

— Пане бароне...

— Що, хлопче?

— Мені, бачите, зовсім не ліків потрібно...

— А! А чогож?

— Подружя!

Батько здивований обернув ся :

— Що ти кажеш?.. що? га?

— Подружя, кажу.

— Подружя? Ти отже, ти... закоханий... скотино?

— Так, пане бароне.

І батько почав так сильно сьміятись, що аж мама за стіною обізвалась була :

— Що там таке, що, Гонтране?

Батько відповів :

— Ходи-но сюди, Катерино.

І коли мама прийшла, він заплаканий зі сьміху розповів їй, що його дурноватий хлопчиско хорий в любови.

Замість сьміятись, мама зворушена запитала :

— Когож ти так любиш, мій хлопче?

Він не вагаючись відповів :

— Люїзу, пані бароново.

Мама сказала на те з повагою :

— Постараємо ся залагодити се як найліпше.

Мама приликала Люїзу і стала її розпитувати; вона відповіла, що знає дуже добре про афекти Жана, що Жан їй кілька

разів освідчав ся, але вона його не хоче. І не схотіла сказати — чому. Так минуло два місяці; і мама і батько не переставали намовляти сю дівчину, щоб вона вийшла за Жана. Вона кляла ся, що не любить нікого иньшого, і не могла представити ніякої важної причини своєї відмови. Батько вкінці перемиг її опір значним грошовим подарунком і їх умістили як господарів на тій землі, де ми нині сидимо. Вони кинули замок, і я їх не бачив три роки. При кінці третього року я довідав ся, що Люїза умерла на сухоти. Мій батько й мати померли також, і я ще два роки не бачив Жана.

Але одної осені, при кінці жовтня прийшла мені гадка поїхати на польоване на отсю посілість, що була старанно удержувана і по словам мого фермера повна дичини.

Я приїхав одного дощового вечера. Я остовпів, побачивши давнього батькового вояка з білим зовсім волосем, хоч йому було не більше, як сорок п'ять-шість літ.

Я посадив його обідати против себе за сим самим столом, за яким сидимо тепер. Дощ лив як із коновки. Чути було, як вода біла по дасі, по стінах і по шибках, як текла потоками по подвірю, а мій пес вив у стайні, так, як нині виють наші пси.

Нараз, коли служниця пішла спати, чоловік сей промовив до мене стиха :

- Пане бароне...
- Що, батьку Жане?
- Я маю де-що вам сказати.
- Кажіть, батьку Жане.
- Се мене... се мене непокоїть.
- Всеж таки скажіть.
- Ви памятаєте Люїзу, мою жінку?
- Зовсім добре памятаю.
- Отже... вона дала мені поручене до вас.
- Що таке?
- Гм... гм... як би се сказати... признає...
- А !... щож таке?
- Се... се... я би вам сього не говорив... але мушу... мушу... вона не умерла на сухоти... а... а... з гризоти... і кінець. Відколи вона сюди приїхала, скудла, змінилася до непізнання, за шість місяців змінилася до непізнання, пане бароне. Се було

так, як зі мною, заким я з нею оженив ся, тільки що як раз противно, зовсім противно.

Я спровадив лікаря. Він сказав, що вона хора на печінку, і що в неї апатія. І я купував ліки й ліки більше ніж за триста франків. Але вона не хотіла їх брати, не хотіла зовсім, вона казала :

— Не турбуй ся, мій бідний Жане. Нічого з того не буде.

Я бачив, одначе, добре, що тут криється якийсь біль. І раз, коли я застав її заплакану, то вже не знав що робити, не знав зовсім. Я купував їй цукорки, сукні, помаду на волось, кульчки. Нічого не виходило. І я зрозумів, що вона буде вмирати.

Одного снігового вечера при кінці падолиста, коли вона цілий день не вставала з ліжка, сказала мені прикликати сьвященника. Я пішов.

Коли той прийшов, вона сказала до мене :

— Жане, я хочу перед тобою сповідатись. Тобі се належить ся. Слухай, Жане. Я тебе ніколи не зрадила, ніколи. Ані перед вінчанєм, ані опісля, ніколи. Ось отець духовний най скаже, він знає мою душу. Але слухай, Жане, коли я вмираю, се через те, що не могла потішитись після того, як перестала жити в дворі, бо я мала за багато... за багато приязни для пана барона Рене... За багато приязни, чуєш, тільки приязни. Се мене убило. Коли я перестала його бачити, я почувала, що вмру. Як би я була могла його бачити, була-б жила; тільки бачити, нічого більше. Я хочу, щоб ти йому се колись сказав, опісля, як мене вже не буде. Скажеш йому се? Присягни мені... присягни... Жане, перед отцем духовним. Се буде мені потіхою знати, що він колись довідається, що я через те вмерла... ось що... присягни мені...

Я їй прирік, пане бароне. І додержую слова, слова чесного чоловіка.

І він замовк, вліпивши в мене очі.

* * *

Господи! ви не можете, мій дорогий, мати поняття про се зворушенє, яке опанувало мене, під час коли я слухав сього нещасливця, котрого жінку я вбив, сам того не підозріваючи, він оповідав мені се в дощеву ніч у сій кухні.

Я прошептав :

— Мій бідний Жане! мій бідний Жане!

Він відповів :

— Ось як було, пане бароне. Ми тут нічого не винні, ані один, ані другий... Стало ся... Я взяв його за руку через стіл і став плакати.

Він спитав :

— Хочете піти на гріб?

Я притакнув головою, бо не міг говорити.

Він устав, засьвіттив ліхтарню, і ми пішли під дощем, а наше сьвітло нагло осьвітляло його каплі, що як стріли спадали скісно і скоро.

Він відчинив двері і я побачив чорні деревляні хрести.

Нараз перед мармуровою плитою він промовив : „Се тут“, і поставив на ній свою ліхтарню, а я міг тоді відчитати напис :

Люїзі Гортензії Маріне
жінці Жана-Франсуа Лєбрімана
господаря.

Вона була вірною подругою. Най Бог прийме її душу!

Ми клячали оба на болоті; ліхтарня стояла межи нами і я дивив ся, як дощ бив по білім мармурі і відскакував від нього, як спливав по чотирох боках твердого і зимного каменя. І я думав про серце тої, що вмерла... О! бідне, бідне серце!...

Від тоді я приїджаю сюди що року. І не знаю чому, а маю все таке почутє, мов би був винуватий перед сим чоловіком, що виглядає все так, ніби мені прощає“.

Переклала в французького

Марія Брушевська.

ІЗ ОПОВІДАНЬ ПЕТКА ТОДОРОВА.

I. Батьківщина.

I.

Мрачний, холодний вечір покрив докола сьвіт.

В подовгастій кімнаті горить у печі, а монотонний тріскіт огня оповідає немов якусь страшну, таємну сказку. Слабе полум'я блискотить тут і там перед печею, і освічує злегка матір, що з заложеними ногами сидить на стінній софі і якось напружено прუსлухуєть ся трістокови огня, і немов уносить ся в нїм. А під неосвітченим сьвятим образом, при пульта, сидить скулений Кольо. На пульта горить сьвічка, полум'я її то вибухає і на хвильку кидає докола ясний блиск, то потахає і соромливим, синявим огником злизує з ігноту товщ. Коло него ходить сильним, виразним кроком там і назад Анка. А на малім брунатнім, витоптанім дивані сидить мала чотиролітня Пенка, схилила ясну головку на діл і оглядає свої повстані камашки, потопувши немов у собі.

В кімнаті ще холодно. Піч давно вже не палена: зимні стіни втягають у себе усе тепло і нові мешканці чують, як по їх плечах перебігає від часу до часу зимна дроз. Футра не скидають.

— Мамо! — Пенка підносить голову. Її звінкий голос розносить ся сухо по кімнаті і немов заливає все довкола болем. — Мамо! — повторяє дитина, і не звертає свого милого личка від матери, що мов скаменіла сидить на місці. — Кольо підросте, то буде великий, не правда — мамо?... Що, мамо, Кольо буде великий?

Здавалось, що ніхто її не слухав.

Лише Кольо, що вже дуже нерадо вирабляв шкільні задачі, розумів вагу тих слів, і ріс у своїх власних очах великий, на мужа. І так сидить він пильно зайнятий, і не говорить ні слова. Лише похилив низько лице над задачею, якої ніяк не удавалось йому чомусь-то розв'язати, і став посувати свій пульт, що також чомусь не хотів добре стояти, — не так як там у кімнаті в їх домі...

„Наш дім... ми таки знов вернемо туди, як я колись вже раз з тим покінчу... в нашу власну хату... Та нова, ясна думка прошибає йому через голову і він чує, як якесь невизначне, сильне чує його огортає. Кольо починає розуміти: він тепер власне мусить бути сильний і рішучий, бо він самотній чоловік в домі, і все спадає на него...

— Не правда, мамо — щебече знов Пенка, — Кольо вижене їх... як буде великий... він їх прожене з нашої хати... І з городця, мамо, що? — почала живо дальше — з того маленького мого городця...

— Будь-же тихо, Пенка! Перестань же паляти! Дай мамі спокій, — обізвався поважно і розказуючим Кольо, не перериваючи собі в роботі.

Дитина стягнула плаксиво брови.

— Те! те! — відізвалась глухо мати, сперла знову на руку завиту в хустку голову перекинувши ногу на ногу. Її лице блідо-жовте; на обвислім, запалім лиці вистає сильно підочна кість, а під вузким чолом запали глибоко в ямах попухлі очи.

По її втопленій голові повзають мов мурашки безнастанно громадою тисячі думок і ні одна не здержує ся — і вона нічого не розуміє. Жура приглушила її — вона й не відчуває вже нічого.

— Назад дістати... назад дістати хату — повторяє механічно, не опам'ятовуючись і не розуміючи себе...

Оглядає з тяжкою жураю малу кімнату і дивно чує огортає її: де вона? чого вона тут хоче? Мати хату — хату, що її сам муж поставив — де вона родила своїх дітей — і ховала їх — і вкінці опинитись із ними, коли стратили свого батька тут під чужим дахом, як чиншівник і ждати, поки — —

Їй стало морочно. То неможливе, неправдоподібне — те її положення... Ще вчора жила вона там — у своїх домі. Нині вже той дім не їх! Нині вечір мусить вона спати тут — тут, ціле

своє житє. Зліщували хату... езекутор прогнав її; її одїж, начинє, меблі викинув на улицю... і її викинув і дітей... А її хату, її город, коло котрого вона ходила і підливала, і виноградник, де вона сидїла, і яблінку, все те — забрав уже иньший... Він уже буде панувати в її домі — доволі — там, де кождий куток, кожде вікно, кожда дошка їй знана, дорога... де вона стирала, чистила і строїла!...

Горїшну кімнату, де Анка сьвіт узріла — займуть чужі люди... Новиймають гаки, на яких висїла Колева колиска... А в долїшній, де вона приймала своїх гостей, де... перед шістьма місяцями умер її муж... нові газди... А вона тут мусить остати...

І бідна мати вдивлялась розпучливо у стїни, на яких від частого білення облуплювалось вапно, на старомодні полиці при стїнах, велухувалась хвильку в глухий трїскіт огня, — і особливше чутє обняло її. Щось збудило ся в нїй, щось росло, задрожало, почало жити — в її душі і стрясло її в самїй глубинї. І вона безсильно опустила голову на свою висохлу грудь.

— Той дїм, то не наш, не правда, мамо? Той дїм чужий — озвалась знова Пенка і як би супровожала своїм розтягим, звїнким голосом мірові, тверді кроки Анки, ходила туди і назад і немов гонила за якоюсь думкою, за якоюсь магічною постатю, що лише в невиразних контурах обрисовувались у сумраці кімнати... Дивне чутє змоглось у нїй і вона мовчки почала стискати кулаки, махати руками, кривити пальці...

— Так, чужий і не наш — відрізала безсердечно, остро мати.

— А як би він прийшов — тягне дальше Пенка — як би він прийшов і викинув наш диван! То прецінь наш диван?

— Хто має викидати наш диван? — Мати дивно якось дивить ся на неї.

— А чоловік, мамо!.. Той дїм, тож прецінь його? Він може прецінь викинути наш стїл, наш диван...

— Може...

Дитина подивилась счудувана на матір. Пенка знала до тепер, що щось викидаєть ся лише до ріки. Викидуєть ся там сьмітє, черепи; але не може якось уявити собі, що можна викидати туди і стїл і диван... Вона не може ще здати собі ясно справи з того, чи вона в чужім чи у своїм домі — їх дїм над рікою, тож десь також і другі доми мусять бути над рікою — думає собі дитина. І їй так і мріє перед очима, що от і той стїл, такий великий,

який він є, так і упаде з великим плюскотом у ріку.. а диван буде лише так по верха пливати..

— А на подвірю — нова думка збудила її — на подвірю я вже не можу більше бавитись, мамо? То подвіре не наше вже? Чуже? Ми вже будемо тільки в покою бавити ся —

— Тільки в покою будеш бавити ся — відповіла мати таким самим тоном як перше.

— Ну, але в покою нема грядок, деж ми будемо з Анкою садити цвѣти, мамо?

Анка інстинктивно, скоро лише почує своє імя, звертає ся до сестрички, що держить ся подолка матери. Дивить ся допитливо на неї, але щось тягне її знов у себе — вона наново, попадаючи в задуму, починає ходити. Слабе проміне сьвічки іграє ся дрозучо на її короткій флянельовій блюзчині і осьвітлює злегка її зворушене, легко рожеве лице, на яким видніють перші сліди журби... Ніхто не важить ся обізнати ся до неї і словом. І як би усі вірили в щось велике, дивне, що то Анка задумує зробити. Ніхто не важить ся перешкоджувати їй в тім.

І вона чує той загальний настрій, що й її на хвильку підносить. Вона чує себе нараз такою сильною — як би вже виросла з дитячих літ, — і вона думає, роздумує, як би то... можна зробити...

Вона ще сама не знає добре, що властиво хоче зробити, чого властиво хоче, та як би її щось геть уносило, перло, — і вона оголомшена не може вже прийти до себе. Вимахує руками, пробігає своїм нервово-роздражненим взором по кімнаті, як би усе докола щось-то їй шептало, якісь особливі, беззвучні слова щось-то говорило, що її лише одної серце розуміло. І як би зівяле лице її матери, мовчазлива робота Коля, сумний, звінкий голос сестрички, будили у ній щось-то незнаного, таємного... І вона починає далеко-далеко видіти, багато розуміти...

— А-а-ах! — простогнала крізь зуби і нараз немов почула в своїм власнім стогоні розказ, знак до роботи, сейчас починати...

— За... задачі на завтра... іще не маю... я мушу їх... — пролітає їй через голову; але вона пі на хвильку не вагаючись робить рішучий рух рукою. Та думка видалась їй такою маловидною, такою дрібною — як-жеж може вона вчити ся, коли її чекає таке велике діло!

Вона бачить тепер: її обов'язком допомогти матері... усім... Вона сильна.. Ніщо її в тім не перешкодить, ніщо не зможе її здержати...

— Мамо, слухайно, мамо — напиши но ти... знов далась чути Пенка — чому ти не напишеш до тата — він же преціж там — у Бозі — чому не пожалуєш ся йому, мамо? Що?... Напиши, щоби пожалував ся Бозі, що вони взяли наш дім... Що, мамо? — Таж то наш дім?

Мати подивилась на дитину, що так і впиалась у неї очима, і — не знала, що мала відповісти... Нагадала собі і щось немов кігтями на сьвіжо продерло ледви що заговну рану в її душі — давне чуте збудилось у ній, і по лиці потекли сльози. Склонила безсильно голову на піднесене коліно і заридала...

Пенка подивилась на неї і немов почула себе винуватою. Її долішня губа почала дрожати; вона стряслась цілим тілом і сховавши голову в подолок матері, розплакалась.

Кольо інстинктивно зірвав ся, як би його що потягло до софи. Хотів щось казати, та тут же стиснуло його щось за горло, сльози здавились і він також почав плакати. І до того глухого плачу все достроїлось. Всіх огорнуло однакове чуте. Ніяка бесіда не була тут потрібна, ніякі слова — щоб вони себе порозуміли...

Лише Анка виступила наперед, перемогла сльози і в тій хвилі почула себе такою сильною... Якийсь голос став її кликати, якась рука вказувала на неї, щось тягло її з хати. І як би неприємна взуває скоро черевики і не надумуючись, не зважаючи на нікого, як би хотіла утекти поред жалем, затріснула за собою двері і пігнула скорим кроком, задихаючись — туди...

І здавалось, як би у всіх по її виході блисла надія: вона щось зробить, щось доконає, щось, чого вони всі не вазнали і не могли поняти.

II.

Мрачний, холодний вечір окрив засипане снігом подвір'є.

Анка отворила фіртку і нерішучо ступила наперед. Вона на пів сьвідома того, що той дім уже чужий, що вона не має вже більше права вступати до него. Але та сьвідомість сейчас улітає, скоро лише нагадала собі минувність, що в сей час і огорнула її дитячу душу. І їй здаєть ся, немов опустіла яблінка і сухий

виноград і опустілий город і той у темноті потонулий дім заговорили нараз до неї знайомою їй мовою і немов знов вона почала жити разом, спільно з цілим тим оточенням...

Анка ступила мимовільно два кроки наперед і сховалась у темний кут між городом та кринницею, опершись плечима о паркан. І задумчиво почала оглядати все докола.

— Мене тут ніхто не може побачити... шибло їй через голову. Як би бояла ся перед кимсь, хоч і не хотіла сего, але й сейчас чує, що вона має право бути в тім домі, де родилась, бавилась, бож прецінь... хоча й чужі люди тут живуть, хоча їх і вигнали з відси — той дім таки їх... їх дім... Щось є такого, що хоч би і що задумалось кому зробити, то таки не в силі ніхто їм се відібрати... Той їх дім... Вона його знає, він її рідний, дорогий кожний куток, кожний камінь, кожда галузка... Ах, як вона його любить!... їх дім...

Думки знов опадають її роєм. В дикій погоні перелітають одна по одній, спомини за споминами — і немов гублять ся десь — і знову зливають ся...

Тут перед вікнами і коло винограду училась. Тут зливала в Кольом воду, що замерзала через ніч і вона потім совгались по ній. Що року в літі, як дозрівали яблука, вона училась тут до екзамену, збирала стрясені яблука, що ховались у густій зеленій траві...

Нараз побачила на подвірю розтягнені шнурки до сушеня білизни. Як жеж неміло се вразило її! А там — Анка вдивилась тупо перед себе — деж та довга лавка, на якій звичайно сидів батько по полудни і пив каву? — хто її в відти спрятав? — Порожнє, пусте місце... Анка обернула ся. А! а тут у куті дрова порозкидувані, одно поперек другого: вона тут перше ніколи дров не бачила!... І вона чує, немов хотять їй щось відібрати, хотять вирвати кусень серця, до чого ніхто не має права.

І в її душі починає щось збиратись, збивати ся. Вона чує, що „то“ тепер наступить. Дивне чує опановує її і уносить її — там... і наказує їй забути себе... Вона радаб кричати, щось бурити, іти, скакати, вимахувати руками, топтати ногами, — говорити, говорити про щось, чого сама не може висказати, чого ніколи не зможе висказати. І уривані, нервово-жадні думки перехрещують ся їй в голові.

Анка дрожить на цілім тілі -- немов у лихорадці.

В тій хвилі бачить на проти себе ясно освітлені лямпою вікна. Вона бачить виразно мушину, жінчину, кількоро дітей, що вганяють по кімнаті — і щось незнане починає горіти в її душі. І бачить вона, як жінчина звертає ся до мушини, як порушають ся її уста -- вона говорить щось до него. Він махає руками, киває головою. Вкінці всі сходять ся і сідають кругом стола над їдою. Се видалось їй іще більше чимсь особливим.

— Чужі люди... їдять вечерю... І сеї ночі будуть спати в їх домі?... І вони їдять у тій кімнаті! Вони-ж приймали тут тільки гостей. То була їх найкрасша кімната і вони рідко коли тут входили: та кімната — була їх празничною кімнатою. Ті чужі люди оплюгавлять ту кімнату — цілий дім знищать... їх дім!...

І як би подув вихру підняв її в гору — в її душі прoder ся біль; в голові сперлись неясні думки і ще живійше починає вона вимахувати руками. Вона хоче насварити, ганьбити, вигнати їх!...

Ноги уносять її нараз ід домови. Непритомна пробігає через подвірє, стає на порозі і немов у сні отвирає двері. Зимна струя воздуха, що вдерлась у кімнату, похнула її на серед хати, вона станула перед газдами.

Всі піднесли очи від стола і счудувані вдивились у неї.

-- Так не йде!... так... каже мама... так не може бути... Тут для гостей... Ви забрукаєте тут... Так не йде! ні!... стала кричати, простягла рамена і почала викривлювати пальцями...

— То чия дівчина?

— Що то такого?... Домові счудувані дивлять ся на себе.

— Так не може бути!... Так не йде!... кричить дальше Анка і дрожить на цілім тілі.

Вона чує, вона сьвідома того, що мусить щось сказати, вона не може мовчати — вона мусить говорити, кричати і, немов навіжена, починає верещати:

— Так не йде!.. так не може бути!... Мама так кажуть... тут для гостей!... Так не повинно бути! Тут заваляно... Так не йде!...

Анка викручує пальцями, скаче, уста всиніли, лице зблідло, очи завернулись так страшно — і вона обезсилена паде зомліла.

— То... не повинно бути... Тут... ма... тут... шипить ледви чутно, хватає руками — кидає ногами —

— Ах!

-- Боже! — Домові остовпіли. Діти злякали ся і сховались у кут.

— Чия то дівчина? питає мужчина.

— Що їй? — Жінка і служниця приступили до неї, щоби її піднести.

— Зомліла!...

— Оцту, натерти — вмирає!... ми мусимо її отямити. І всі в кімнаті шамочуть ся, щоби ратувати.

III.

Бліде полум'я свічки, що раз то вибухає і на хвильку кидає докола ясний блиск, то потахає і соромливим, синявим огником злизує з ґноту товщ — освічує злегка Анку, що роздягнена лежить на софі з на пів отвореними очима. В її ногах сидить мати.

В печі горить глухо, і докола непривітна, тяжка тиша.

— Не правда, мамо, Кольо — Пенка зближає ся з розбурханим, шовковим волосєм до матери — що, мамо? Кольо таки їх вижене? Він буде сильний, переможе їх і прожене з нашого дому... Що, мамо? Не правда, мамо?...

І вона дивить ся тупо, немов би чого просила, на воскове лице матери.

Анка мовчки піднеслась у гору, натягла на груди ковдру і знов опустила безсильно на подушку голову.

Кольо сидить мовчки в темнім куті. А за замороженими вікнами западає ніч, у якій неостережено погасає житє...

II. На зарінку.

От і монастирська собака з висолопценим язиком збігла в долину, пігнала по взгірю, і зникла за монастирським муром. В сумрачній тіни ночі потонуло опустіле поле, а з него самітно виринула монастирська копула. З межі на межу по чорнім перелозі гонить вітер сухе, безлисте бадилє. Дрімучо похилились вікові дуби і немов уносять своїм шумом усе в глибокий, непробудний сон.

По сухій груді на зарінку жовтіють повялі бадиля динь і гарбузів, між ними розбіглись малі хлопці і збирають сухе ріще. Старші розбивають жердки, на яких лежать повялі бадиля, і збирають картофлі. А перед колибою на пів розваленою, коло якої

стоять рядом тикви, розпалює стара баба огонь. От і схилилась вона і стала дути на головні, а тепер підняла очи, що аж слізами зайшли від диму, і кричить:

— Досить уже нашукались, принесіть уже то ріще! Сире дерево, та не хоче горіти.

Менчий хлопчина Стойко прийшов і кинув зібране ріще в огонь. За ним почали сходити ся й інші хлопці.

— Киньте, все киньте в огонь — кивнула баба.

Хлопці наклали на головні ріще, що таки почало приманювати до себе розіграні язички огневі.

— Сідайте, загрійтесь — почала баба. Зрушила головні. — Вони сухі, тепер бухнуть огнем і скоро буде жар.

І в тій хвилі високим стовпом бухнула буйна поломиць. Замеркотіли по полю живі тіни. Рум'яні лиця дітей скакали коло огню, що кидав теплий блиск на пустий зарінок і на високу капусту, що сторчала на своїх качанах і на лапаті листя буряків.

Ріще тріщало, невловимо, як зізвочки, розсипались докола в тьму сьвітлі, магічні іскорки, сплїтались огняні язички і далеко по полю розносив ся живий говір дітей і безжурний їх сьміх.

Одні бавлячись простирали до огню змерзлі, червоні руки, другі підсували до огню ноги. А баба сиділа з боку, тішилась ними і говорила.

— Досить уже вам скакати, як русалкам.

Та хлопці мов на перекір їй кидали шапками об землю і крутилися на запятках.

Хтось крикнув із за межі. Всі замовкли.

— Стойко, принеси кошик, будемо збирати картоплі!

Малий хлопчина взяв кошик і пігнав.

— Сідайте тепер — почала стара і стала розгортати вугле — от тепер вкинемо картоплі і будемо пекти.

Огонь потах, язички полум'я немов заперли в собі віддих і дрімучо почали колихатись над жаром.

Стойко приніс кошик. Скоро розібрали картоплі і почали вагортати їх у жар.

— Зараз будуть готові. Подивіть ся лишень, яке гарне вугле. І баба почала знов згортати їх задимленою головою.

Крик і сьміх устав. Сонно повіває холодний вітер і гонить кудись сухим бадилем і буряном. Докола все затихло. Лише з до-

лини розносить ся голосне кваканє жаб, що немов над чимсь перечать ся, сварять ся.

— Гу-у! Який холодний вітер — обізвав ся Стойко і почав загортатись у подерту татову опанчу. Пішов мороз по плечах хлопцям, і холодні мурашки пробігли по їх тілі.

— І жаби як квакають, як би померзли — заговорив другий хлопчина.

— Квакають, квакають — радять ся що робити, та неможуть порозуміти ся — відповів третій.

І всі вслухують ся в монотонний квакіт жаб, що спокійно розносить ся по самітній ночі.

— Квакають, квакають... Певно, що радять ся — почала баба — ви ще діти, підждіть — нічого не розумієте. — І склонила задуману голову і немов потонула в собі.

— Може бути, що вони радять ся, де їм зимувати. Може їм там за плитку? — сказав Стойко.

Всі вдивились на бабу. А баба немов нараз ожила і як би щось старе озвало ся в її душі — почала:

— Ех — було то раз — давно, діти. Був у нашім селі оден піп — Кірчо. Зразу вчив, а потім його висьвятили. І люди його шанували, і боялись його — поки був чоловіком. Та от, пішов по кривій дорозі — і одної ночі — який сором! — обтяли йому бороду. Взяв єпископ — тай післав його так, у манастир — он, тут — і баба показала на манастирську копулу — щоби прийшов до розуму. — І сидів він тут днинами, а в ночі таки вів себе не смирно — шукав ненародженої дівчини¹⁾. — А була у него жінка, — вона все таки його любила, але що її не пускали в день до него, то сказала собі: піду до него хоч у ночі, хоч би під його вікна... Сьвітив сонний місяць і ніч була ясна як у день. І вийшов піп крадьком із монастиря і пішов до ріки і став під звіздами палити лушчине гадюче — щоби зловити ненароджену дівчину... А попада, ще з далека, як побачила його з розбурханою бородою, з розчіхраним волосєм, без ковпака, зараз і пігнула за ним. Ішов піп, махав руками, говорив до себе і вкінці вдер ся на скалу і почав дивитись у долину на ріку. А з другого боку нагнула ся зі скали попада... І кинув місяць на чисту воду її

¹⁾ Є болгарська поговорка, що молоді хлопці, що сумні блукають по дорогах і полях — шукають «ненародженої дівчини».

тїнь. Гарна була попада, а в тїй водї, чистїй як слеза, іще гарнійша. І як побачив її піп, страє ся і крикнув:

— От ненароджена дївчина!

— Яка ненароджена? — крикнула попада. — Адже ціле житє жила з тобою під одною стріхою! — І стала бігти до него. Та ще заки все те сказала, піп кинув ся ловити ненароджену дївчину і втонув у ріці.

Заквакали з тої пори жаби в водї.

— Умер піп, умер піп — стали кричати.

І заквакали старі:

— Хтож його похоронить, хтож його похоронить?

І відповіли молоді:

— Ми його похоронимо, ми його похоронимо.

І знов стали питати старі:

— А де його похороните, де його похороните?

І відповіли молоді:

— У бродї на шипотї, у бродї на шипотї. — І слухайте тепер — наклонила голову баба — квакають вони так від віків вічних і будуть так квакати поки сьвіту.

Хлопці почали позїхати, простягали дрімливо руки і стали вибирати з жару картоплї.

А високо над опустїлими балканськими верхами уносив ся місяць. І немов вслухував ся в бабину казку. Потім усміхнув ся і глянув на тиху воду в долині, з відки розходив ся по полю монотонний квакіт жаб.

З болгарського переклад

Ї. Ї.

Петко Тодоров, новелїст, молодий чоловік, один із визначнїйших болгарських письменників, жис тепер у Берлінї. В болгарській літературї знаний він уже від кількох лїт: тепер друкуєть ся збірка його новель у нїмецькїм перекладї, а ладить ся також чеська; через те стане його імя звїсне також поза границями невеличкої його вітчизни. Сюжети до своїх новель бере він переважно з болгарського селянського житя. В ньому інтересують його головни ті внутрішнї душевнї борби, які мусять переживати в цих часах болгарські селяне, коли під впливом нових європейських культурних інституцій, що вводять ся тепер у Болгарїї, розпадаєть ся старий, традиційний сьвітогляд Болгарина, а він стоїть розбитий, розчарований і немичний перед новим сьвітом, безрадний, як найти ся у ньому, як достроїти ся до нього. Через те жура, розчарованє, розпука, безнадїйність — се головнї теми новель П. Тодорова. Поза тим змальовує він нещасливу любов, розбите родинне щастє, розбитї надїї на будучність і льнїші невеселї, пейхїчні борби селянської долї. У всьомуж тому грає велику ролю природа в цїлій своїй тасмности, особливости, загадковости. Все змїряє до того, аби викликали в читача настрїї відповіднї до настрою зболїлої душі героїв оповідань.

Запропащений надзвичайний поїзд.

Оповідане А. Конен Дойля.

Третього червня 1890 року забажав якийсь джентльмен, що звав ся Люї Каратель, бачити ся з Джемсом Блендом, суперінтендантом центральної Лондонської і Західно - Приморської стації в Ліверпулі. Був то чоловік невеликого росту, середніх літ, брунет із хмарним видом і так викривлений, що спина його видавала ся горбатою. Він явив ся в супроводі товариша, чоловіка з вимовним виглядом, якого шановливе і уважливе поведжене вказувало на його залежне становище. Той приятель чи товариш — його імя не пропало безслідно — був мабуть чужинець і судячи по смаглявій барві лица походив із Іспанії або Полудневої Америки. У нього впадала в очи одна річ: у лівій руці тримав він невеличкий чорний шкіряний портфель, а клерк, що сидів у центральній канцелярії, зауважав, що той портфель був прив'язаний до руки ремінцями. Тоді не звернув ніхто на се уваги, але дальші випадки показали, що сей факт мав величезне значіне. Вкоротці попрошено д. Карателя на гору до канцелярії містера Бленда, а його товариш лишив ся на долині.

Каратель оповів дуже коротко свою справу. Він лише сьогодні приїхав у полудне із Центральної Америки. Незвичайно важні справи не дозволяють йому тратити ні хвилини, вимагаючи його присутности в Парижі. Він спізнав ся на поспішний поїзд і просить приготувати для нього надзвичайний. На грошах не залежить йому, але на часі; коли компанія виправить його швидко, нехай предложить опісля свої власні умови.

Містер Бленд потиснув головку електричного звінка, покликав до себе містера Поттера Гуда, що завідував поїздами, і полагодив цілу справу в п'ятьох хвилинах. На приготування поїзду треба було тільки три чверти години, часу, конечного для усунення перешкод у дорозі. Величезна льокомотива, названа „Рочдель“, зазначена в книгах компанії під числом 247, була причіплена до двох вагонів із окремим кондукторським вагоном по заду. Перший був причіплений виключно на те, аби своїм тягарем рівноважив надмірне колиханє. Другий, по загальному прийнятому звичаю, був поділений на чотири відділи: перша кляса для некурців і перша кляса для курців, друга кляса для некурців і для курців. Перший відділ, ближший до льокомотиви, був призначений для подорожних, усі інші лишалися порожні. Кондуктором надзвичайного поїзду був назначений Джемс Мак-Ферсон, що служив довгі літа компанії. Що до Вільяма Сміта, паляча, то той був іще новик.

Вийшовши з кабінета суперінтенданта, Каратель прилучився до свого товариша і ждав разом із ним зі страшенною нетерплячкою хвилі від'їзду. Виплативши палежні гроші в сумі п'ятидесяти фунтів і п'яти шіллінгів — числячи по п'ять шіллінгів на кождо миль, переїхану надзвичайним поїздом, вони домагалися, аби сейчас приготовлено для них вагони і місця, хоч були переконані, що мине майже година, заки усунеться перешкоди з дороги. Тимчасом у канцелярії, звідки лише що вийшов Каратель, зайшов незвичайний випадок.

Жаданє надзвичайного поїзду уважається в багатім торговельнім сьвітї не дуже незвичайною річю, але аби рівночасно жадано двох таких поїздів — се вже була незвичайна річ. А власне тепер трафила ся така. Ледви містер Бленд покінчив із одним пасажиром, як уже явив ся другий у нього з таким самим жаданєм. То був містер Гораций Мур, джентельмен із військовою вислугою, який заявив, що несподівана і серіозна хвороба його жінки, замешкалої в Лондонї, не дозволяє йому тратити ні одної хвилини. Його біль і неспокій були такі очевидні, що містер Бленд старався зробити все можливе, аби тільки сповнити його бажанє. Про висилку другого надзвичайного поїзду не могло бути й мови, бо весь готовий персонал був визначений до першого. Полишалося тільки запропонувати йому сплату частини коштів за поїзд д. Карателя і примістити його в другім порожнім відділі першої кляси, наколи-б д. Каратель не схотів узяти його до свого відділу.

Видавало ся неможливим — дістати відмову на таку просьбу, а одначе заледво містер Поттер Гуд загикнув ся про те, дістав цілковиту і безвідкличну відправу. Д. Каратель заявив, що поїзд його, тому він жадає виключно користувати ся ним. Ніякі аргументи не могли переконати його і кінець кінцем прийшло ся закинути задуманий плян. Довідавшись, що можна їхати тільки особовим поїздом, який відходить до Лондону аж по шести годинах, містер Гораций Мур відійшов у страшному горю. Рівно о 4 год. і 31 мін. вийшов із Ліверпуля поїзд, у якому сидів калікуватий Каратель і його велитенський товариш. Дорога була цілком свободна і до Манчестра не предвиджувано ніякої задержки.

Поїзди Лондонської і Західно-Поморської залізниці переходять на лінію другої компанії як раз коло того міста, де надзвичайний поїд мав прийти перед шістьома годинами. Якеж було здивованє і замішанє служби в Ліверпулі, коли чверть на сему прийшла з Манчестра телеграма, що поїзд не прийшов іще. На запит, висланий на стацию Хеленс, що лежить на третій частині віддаленя між обома городами, отримано таку відповідь :

„Ліверпуль. Джеймс Бленд, суперінтендант центральної Лондонської і Західно-Приморської зал. — Надзвичайний поїзд перейшов сюди о 4 год. 52 мін. — Доузер. Ст. Хеленс“.

Телеграму отримано о 6 год. 40 мін., а о 6 год. 50 мін. прийшла з Манчестра друга телеграма :

„Ні сліду надзвичайного поїзду, що вийшов від вас“.

Десять мінут оісля прийшла на загальне здивованє третя телеграма :

„Догадуємо ся скорше помилки, ніж розбитя надзвичайного поїзду. Власне прийшов особовий поїзд із ст. Хеленс, але ніхто не завважав нічого підозреного. Чекаємо на вказівки. — Манчестер“.

Справа приймала що-раз більше незрозумілий поворот, хоч деякі вислови останньої телеграми могли були успокоїти власти Ліверпуля. І дійсно, коли б було що небудь притрафило ся надзвичайному поїздови, то чи можна було припускати, аби особовий поїзд, пущений по тій самій лінії, перейшов не завваживши нічого? Але що за проява? Де подів ся поїзд? Чи не переведено його в якої небудь причини на бічну дорогу з наміром пропустити перше особовий поїзд? Таке поясненє було правдоподібне, коли припустить ся непередвиджений ремонт. Зателеграфовано на кожду

стацию між Хеленсом і Манчестром. Суперінтендант і управитель руху очікували в великій неспокою відповідий, які мали подати їм докладні звістки про затрачений надзвичайний поїзд. Відповіді прийшли в такому самому порядку, в якому вислали запити.

„Надзвичайний поїзд перейшов сюди о п'ятій годині. — Коллінс Грін“.

„Надзвичайний поїзд перейшов сюди о 5 год. 6 мін. — Ірльстоун“.

„Надзвичайний поїзд перейшов сюди о 5 год. 10 мін. — Киніон Джюнкшон“.

„Ніякий надзвичайний поїзд не переходив сюди. — Баттон Мос“.

Здивовані урядники переглянули ся між собою.

— Одинокій випадок у часі моєї тридцятилітньої практики, — сказав містер Бленд.

— Безприкладний і неясний випадок, сер! Але йшов жеж надзвичайний поїзд між Киніон Джюнкшоном і Баттон Мосом.

— Між тими двома стациями, на скільки пригадую собі, нема иньшої. Значить, надзвичайний поїзд зійшов на насип.

-- Але як же міг тоді перейти 45-ий особовий поїзд по тій самій лінії не завважавши його?

— Тут нема вибору, містер Гуд, так мусить бути. Особовий поїзд мусів завважати що небудь, що може кинути світло на сю справу. Пішлим іще раз за звістками до Манчестру, а до Киніон Джюнкшон вишлим приказ оглянути зараз лінію до самого Баттон Моса.

По кількох мінутах прийшла відповідь із Манчестра:

„Нічого нового про затрачений поїзд. Машиніст і кондуктор особового поїзду визнають, що між Киніон Джюнкшоном і Баттон Мосом не трафило ся ніщо. Лінія цілком свободна і нема ніяких слідів якого будь розбиття. — Манчестер“.

— Переїздив машиніст і кондуктор — невдоволено завважав містер Бленд. — Тут мусіло зайти розбите, але вони не завважали його. Надзвичайний поїзд врізав ся очевидно в насип не ушкодивши при тім лінії. Яким чином могло се стати ся, то переходить моє розумінє, але воно мусіло так бути. Із Киніон Джюнкшона прийде правдоподібно повідомленє, що поїзд найдено вбитий в насипі.

Та пророцтво містера Бленда не сповнило ся. По упливі пів години отримано від начальника ст. Киніон Джюнкшона таку депешу:

„Ніяких слідів запропашеного поїзду. Певне тільки, що він перейшов сюди, але не прибув у Бартон Мос. Ми відчепили від поїзда льюкомотиву і я сам переїхав на ній здовж лінії, але дорога всюди свобідна і нема ніяких слідів розбиття.

Містер Бленд розпатлав чуприну зі здивованя.

— Гуд! тут заходить якась містифікація! — сказав він. — Чиж можливо, щоб пропав поїзд серед білого дня тут, у Англії? Таж то нісенітниця! Льюкомотива, тендер, два ваґони, кондукторський ваґон, пять людських істот — і все те пропадає одно по другім із рельсів залізної дороги! Коли не дізнаємо ся за годину нічого докладного, то я беру з собою інспектора Коллінса і їду сам оглядати дорогу.

Вскорі прийшла ще одна звістка. Вона явила ся в формі другої телеграми із Киніон Джюнкшона:

„Повідомляємо з жалем, що трупа Джона Слетера, кондуктора надзвичайного поїзду, найдено посеред корчів зіновати в віддаленю двох миль і чверти від Джюнкшона. Злетів правдоподібно з льюкомотиви, упав на насип, а звідти скотив ся в корчі. Ушкода черепа при упадку була причиною його смерти. Грунт перешукано докладно, але не знайдемо ніде слідів затраченого поїзду“.

Під той час був занятій цілий край політичною кризою, а надто увага публики була звернена на важний і сензаційний заговор у Парижи, де страшний скандал грозив правительству загубою і міг скомпромітувати багато високопоставлених осіб Франції. Всі газети були переповнені тими випадками, тому небувала затрата поїзду не звернула на себе уваги, що не було-б стало ся в иньшій часі. Дивний характер випадку уменшував його вагу і газети не хотіли навіть вірити подаваному фактови. Багато лондонських журналів брало факт за бистоумну вигадку до того часу, доки слідство над тілом нещасного кондуктора (слідство, що не пояснило нічогісінько) не переконало їх про трагічний бік випадку.

Містер Бленд прибув того самого вечера в супроводі інспектора Коллінса, старшого агента слідчої поліції, що був на службі компанії, до Киніон Джюнкшона. Їх досліди тревали цілий другий день, але привели до цілком негативного результату. Вони не тільки не попали на слід затраченого поїзду, але навіть на ніщо таке, що могло-б довести до яких небудь преміс. Рівночасно з тим інспектор Коллінс написав офіційальне донесенє (в сій хвилі воно

лежить передо мною), яке potwierджує, що всякі можливості далеко різнородніші, ніж ми собі представляємо

„На протягу залізної дороги між обома тими станціями — говорить він — увесь простір покритий залізними фабриками і копальнями вугля. Деякі з них чинні до нині, інші закинені. Два-найцять із них мають свої вузкаторові дороги, по яким вагони платформи спускають ся на головну лінію. Вони могли без сумніву бути незавважані. Крім того сім копалень мають іще або мали свої власні рельси, які стикали ся зі станціями головної дороги і таким чином мали можливість доставляти свої продукти безпосередно із нутра рудокопу до головних центрів відбуту. У всіх тих випадках тягнуть ся рельси на кілька миль здовж. Чотири пари із тих сімох рельсів лучать ся з копальнями вугля, де не робить ся вже нічого, або зі шахтами, що не довго були чинні. До числа таких належать копальні Рідгаутлет, Херо, Слоуг-Діспонд і Хартеіз; остання між ними була перед десятима літами одною з головніших копалень у Лянкаширі. Ті чотири бічні лінії можемо зовсім вилучити із наших дослідів, бо в них знято поблизькі до головної лінії рельси і давно перервачо рух. Важні отсі три прилучені лінії :

- 1) в напрямі Кариштокської залізної фабрики,
- 2) Біг-Бенської копальні вугля і
- 3) Персеверанської копальні вугля.

„Біг-Бенська тягнеть ся всего на чверть милі і кінчить ся при глухій стіні на тім місці, де ввозить ся вуголь із нутра копальні. Тут нічого не бачили і не чули про ніякий надзвичайний поїзд. По лінії Керштокської залізної фабрики, почавши від 8-го червня, набираєть ся щоденно по шіснайцять платформ червоного залізняка. Тут уставлені тільки одні рельси і сюди трудно пройти. Що до Персеверанської копальні, то рельси йдуть туди в два ряди. Тут незвичайно сильний рух, а вивіз із копальні дуже значний. Від 3-го червня тут безнастанний рух; сотки людей, вчисляючи сюди і цілу товпу укладників рельсів, зняті тут здовж цілої лінії на просторі двох миль і чверти; через те зовсім неможлива річ, аби поїзд міг сюди перейти в долину, не звернувши на себе нічийої уваги. Завважимо вкінці, що бічна лінія далеко близша до станції Хелес, ніж те місце, де випав машиніст, наслідком чого маємо повне право думати, що поїзд перейшов на сім місці скорше, заким трафіло ся з ним нещастє.

„Що до Джона Слетера, то судячи по зверхньому його виду і по ранах, трудно поробити правдиві висновки. На основі того, що ми бачили, можемо тільки сказати, що він умер при випаді з льокомотиви, але чи рани його одержані перед, чи по випаді, того не беру ся рішати. На закінченє просить іще інспектор департаменту поліції прийняти його димісію, бо він занадто обиджений закидами лондонських газет, що не розуміє річи“.

Цілий місяць тревали досліди поліції і залізничної компанії, але не принесли ніякого успіху. Предкладали нагороду, обіцяли помилуванє за проступок, але ніхто не показував претенсії ні до одного, ні до другого. Читаючи що дня газети публіка бажала найти вкінці виясненє такої небувалої тайни, але тижні минали за тижнями, а загадка полишила ся дальше нерозвзаною. І серед білого дня, в місяци червні, в найгустійше населеній місцевості Англії, пропадає безслідно поїзд, немов перемінений в газову субстанцію яким небудь досвідним хеміком! А посеред ріжних здогадів можна було дійсно найти в пресі навіть серйозні вістки, що тут мусіло бути щось надприродне та що калікуватий Каратель був особою, звісною під менше приличним іменем. Що до його смаглястого товариша, то багато догадувало ся, що то власне він був причиною нещастя, хоч ніхто не міг доказати справедливости такої думки.

Між численними здогадами, які висловлювали як газети, так і поодинокі особи, були деякі, що могли прикувати до себе увагу загалу. Перший основував ся на тім, що поїзд міг зійти з рельсів і перейшовши по насипі, злетіти в Ланкаширський або Страффордський канал, викопаний паралельно до залізної дороги сто літ тому назад. Але сей здогад був скоро опрокинений, бо досліди глибини канала, про який заговорено публично, виказали, що канал не глубокий на стільки, аби міг вмістити в собі цілий поїзд. Другий кореспондент указував на портфель, що буцім то становив одинокий клунок подорожних і містив у собі, по його думці, якусь нову вибухову матерію, незвичайно сильну, в виді порошка. Здогад, що цілий поїзд міг вилетіти в воздух, при чім насип був неушкоджений, є очевидно ні більше ні менше як безрозумний абсурд, нісенітниця, яка не заслугує жадної уваги. Назначено навіть нове слідство, коли нараз зайшов новий і несподіваний випадок, що розбудив надію, якій натурально не судило ся ніколи сповнитися.

Було то ніщо иньше, як письмо, прислане на імя містріс Мак-Ферсон її мужем, містером Джемсом Мак-Ферсоном. Письмо було вислане з Нью-Йорка 5 липня 1890 р., а прийшло по 14-ім того самого місяця. Багато висловляно сумнівів про його автентичність, та містріс Мак-Ферсон запевнювала рішучо, що воно написане її мужем, а знов факт, що в ньому було залучених 100 доларів паперами по пять доларів, усував сам собою всяку можливість обману. От і зміст письма:

„Дорога моя подруго! Багато я передумав і приходжу до того переконання, що було би дуже погано покинути тебе і Лізу. Постараю ся, щоби того не було і щоби ти приїхала до мене. Посилаю тобі гроші, виміняй їх на двацять англійських фунтів. Для тебе і Лізи повинно сього вистати, аби ви могли переїхати за Атлантийський океан. Купуй місця на Гамбурським пароплаві, що задержуєть ся в Соутгемптоні, там дешевше, як у Ліверпулі. Коли-б ти могла, приїхавши сюди, задержати ся в Джонстон-Гоузі, я попробував би післати тобі кілька слів, бо тепер трудно мені і я не дуже щасливий при згадці, як страшно було-б покинути тебе. Тимчасом досить. Твій муж

Мак Ферсон“.

Ми вже згадували про те, що се письмо могло було послужити для виясненя цілої справи тим більше, що було доказане, як якийсь подорожний, дуже подібний до пропалого кондуктора, переїхав із Соутгемптона під іменем Земмерса, закупивши місце на Гамбурським пароплаві, що відплив до Нью-Йорка 7-го червня. Містріс Мак-Ферсон виїхала зі своєю сестрою Лізою до Нью-Йорка і по трех тижнях прибула до Джонстон-Гоуза, але не довідала ся там нічого про свого мужа. Дуже можливе, що необережні вислови преси упередили його про те, що поліція слідить за ним. Щоби там не було, але ніхто не приходив і не писав до Джонстон-Гоуза, наслідком чого обі жінки вернули назад до Ліверпуля.

В такій стадії оставала справа до 1898 року. Видаєть ся неправдоподібним, що протягом осьми літ не вияснено справи затраченя надзвичайного поїзду, в якому був Каратель зі своїм товаришем. Докладні досліди про обох подорожних доказали лиш те, що Каратель був зв'язаний у Центральній Америці, як політичний і фінансовий агент та що пригтовляючись до своєї подорожи до Європи, він бояв ся сильно, що не доїде до Парижа. Його товариш, вписаний у книзі приїзжих під іменем Едварда Гомеца, був

чоловік, про якого говорено, що він жорстокий, задержуватий і хвалько. Судячи одначе по виду, він був цілковито відданий Карателеви, що як чоловік фізично слабкий, глядав у ньому підпори і оборони. Додамо до того, що з Парижа, який був головною метою подорожи Карателя, ніхто не допитував ся про нього.

Перейдім тепер до фактів сеї справи, опублікованих у марсельських газетах у сповіді, зложеної Гербертом-де-Лернаком, за-судженим на смерть за убийство купця Бонвальо. Ми наводимо сю сповідь дословно.

„Не задля самого славолюбства або самохвальства подаю я отсі факти. Коли-б так було, я оповів би ще багато славнійших річій. Я роблю се в тій цілі, аби звісний джентльмен у Парижі зрозумів, що я можу розповісти все, що, дотикає справи Карателя, можу розповісти також те, що в його інтересі і на його просьбу поповнено злочин; а не зроблю того тільки тоді, коли прийде на свій час відволока, якої я очікував. Бережіть ся, панове, доки ще не зовсім пізно! Ви знаєте Герберта-де-Лернака і вам звісно, що його діла так само правдиві, як і слова. Поспішайте отже, або погинете.

„Не буду називати імен — що сказали-б ви, як би тільки почувли їх! — а розповім вам виключно лиш те, як хитро виконав я цілу справу. Я служив чесно своїм панам і не сумніваю ся, що вони чесно поводити ся зо мною. Тому доки я переконаний, що вони не зрадили мене, їх імена, які потрясали цілу Европу, не будуть відкриті. Але тогож дня... зрештою не скажу більше нічого!

„Одним словом, стало ся те в 1890 році, в часі славного процесу в Парижі, який дав причину до незвичайного скандалу в політичних і фінансових кругах. Який страшний був той скандал, можуть знати тільки такі конфіденціальні агенти, як я. Честь і кар'єра багатьох першорядних людей Франції були поставлені на карту. Вам очевидно трафляло ся всім бачити громадку круглів, як вони, витягнувшись просто, стоять рівно. Нараз надлітає куля і... гоп, гоп, гоп! — усі девять на землі. Представите собі тепер великих людей Франції в виді круглів, а Карателя в виді кулі, що надбігла звідкись здалека. Як би вона докотила ся на час і... гоп, гоп, гоп! — усі. Я постановив, що вона не докотить ся.

„Я не обвиняю всіх, що вони знали про те, що стало ся. Тут, як я вже сказав, були поставлені на карту незвичайно важні фінансові і політичні інтереси і тому задля веденя справи був

утворений синдикат. До синдикату належали люди, що не зовсім розуміли справу. Але й вони дуже добре знали і можуть бути переконані, що я не забув їх імен. Вони знали про приїзд Карателя давно ще перед тим часом, заки він виїхав із Полудневої Америки; вони знали також, що докази, які були в його руках, могли їх усіх погубити. Синдикат мав у своїх руках необмежену суму грошей, абсолютно необмежену, розумієте? Вони стали тому шукати агента, що міг би обмежити таку величезну владу. Вони шукали помислового чоловіка, рішучого, такого, що бистро орієнтувався. Вони вибрали Герберта-де-Лернака і не помилилися.

„Мені дозволено вибрати собі помічників, користуватися повною властю, яку дають гроші, одним словом уладити все так, аби Каратель не прибув ніколи до Парижа. Зі звичайною своєю енергією я взяв за поручену справу, не тратячи по одержанню інструкції ні одної мінутки, і перші кроки зроблені мною були як найліпші для виконання задуманої задачі.

„Чоловік, на якого я міг вповні спуститися, був висланий мною до Полудневої Америки, аби слідив за Карателем. Коли-б він був приїхав на час, корабель не був би ніколи прийшов до Ліверпуля, та на жаль він був уже відплив із пристані, заки мій агент дістався до нього. Тоді вислав я заосмотрений у все конечно невеличкий оружний бріг, аби перетяв йому дорогу, але й се не вдалось мені. Навчений невдачами, я, подібно як усі великі організатори, придумав цілий ряд кроків, із яких не один то другий мусів конечно вдатися. Ви очевидно не вірите в труднощі мого підприємства, представляючи собі, що тут мало місця звичайне вбійство. Ви забуваєте, що ми мусіли усунути не тільки Карателя і його документи, але й товариша, якому він, як ми мали повне право догадуватись, розповів усі свої тайни. Уважайте також на те, що вони оба були обережні і незвичайно підзорливо звертали ся до всяких проб зближення. В тому власне й лежала ціла трудність справи, вповні достойної мене, бо я все відзначав ся незвичайною зручністю при несподіванім нападї на другого.

„Я старався приїхати скорше від Карателя до Ліверпуля, я летїв туди на зломане карку, бо я був переконаний, що він поробив усякі можливі кроки, аби приготувати для себе значну оборону по приїзді до Лондона. Одним словом те, що ми мали зробити, мусіло стати ся між хвилию його приїзду до Ліверпульської пристані і відїздом на Лондонській і Західно-Приморській заліз-

ниці до Лондона. Ми уложили шість плянів, один хитріший від другого, а котрий із них мав бути виконаний, се залежало від поступованя Карателя. Чого би він не придумав, ми мали бути все коло нього. Задержував ся він у Ліверпулі — один плян, їхав звичайним поїздом або поспішним або надзвичайним — ми на все були готові. Ми все передвиділи і приготували.

„Ви певно думаєте, що я один, сам про себе, не міг того зробити. Чиж я міг знати всі лінії англійських залізниць? Але гроші доставили мені агентів із цілого світа, ба навіть у Англії найшов я їх скоро і то незвичайно проворних. Я не назву їх імен, бо було би несправедливо підривати їх кредит. Мій англійський агент заслугував бути моїм союзником. Він знав як найдокладнійше Лондонську і Західно-Приморську лінію, а під його начальством стояв цілий ряд жвавих і відданих йому робітників. Ідея пляну належала до нього, а я розробив тільки поодинокі деталі. Ми підкупили кількох слуг, між якими найголовнішим був Джеймс Мак-Ферсон, котрого ми постарали ся зробити кондуктором надзвичайного поїзду. Сміт, наляч, був також до наших услуг. Джона Слетера, машиніста, пробували ми також звербувати для себе, але він був упертий, а тим самим небезпечний для нас, тому ми полишили його. Ми не мали цілковитої певности, що Каратель замовить надзвичайний поїзд, ми догадувались того тільки на тій основі, що його приїзд до Парижа без найменшої затержки був для нього ділом першорядної ваги. Для різних непередвиджених випадків поробили ми спеціальні приготования, обдумані до найменших подробиць завчасу ще перед приходом корабля до берегів Англії. Вам певно буде також інтересно знати, що один із моїх агентів був на лоцманськім байдаку, що спускав якор того корабля.

„В хвилі приїзду Карателя до Ліверпуля ми вже знали, що він підозріває небезпечність і тримає себе в обережності. Він приїхав у супроводі небезпечного для нас товариша, по імені Гомеца, що мав при собі оруже і був готовий на всякий випадок зробити з нього ужиток. При ньому були конфіденціональні папери Карателя і він готов був боронити їх рівно як їх властителя. Каратель, по всякій правдоподібности, слухав його рад і домогтн ся чого-небудь від Карателя, не домігшись того від Гомеца, було пустою стратою часу і енергії. Супроти того треба їх було конечно віддати одній і тій самій долі, а жадане надзвичайного поїзду улєкшувало нам сповненє наших плянів. Ви не забувайте

також, що на надзвичайнім поїзді із трьох людей залізничної компанії двох служило нам і при тім за таку ціну, що забезпечувала їх на ціле життя. Я не хочу сказати через те, що англійська нація чесніша від інших, я думаю лише, що її трудніше підкупити.

„Я вже говорив вам про свого англійського агента, чоловіка, якому усміхала ся прекрасна будучність, коли-б не деякі плямки, що лежали на ньому. Йому поручено усі справи в Ліверпулі, а я сидів у гостинниці на станції Кінгтон і чекав там на шифроване письмо, по якому мав розпочати свою діяльність. Як лише замовлено надзвичайний поїзд, мій агент зателеграфував мені зараз, аби я приготував ся як найшвидше. Він сам знов пробував під іменем Горація Мура замовити для себе також надзвичайний поїзд в надії, що його помістять разом із Карателем: се могло бути для нас при відповідних обставинах дуже хосенне. Так наприклад коли-б наш головний плян був не повів ся, мій агент мав припоручене усунути обох подорожних і їх папери. Але Каратель був обережний і не згодив ся взяти до поїзду ще одного пасажира. Тоді мій агент пішов зі станції, але вернув ся зараз же назад, тільки через другий вхід. З боку, супротивного до платформ, увійшов він до кондукторського вагона і полишив ся там із кондуктором Мак-Ферсоном.

„Вам цікаво певно знати, в чім лежала моя власна діяльність? Все було приготоване ще на кілька днів перед тим, а мені полишалось тільки дати остаточний сигнал. Бічна лінія, вибрана нами, сходила ся давніш в головную, але опісля була відлучена. Нам досить було пересунути кілька рельсів, аби знов злучити її з нею. Із невеличкою, але добре ознайомленою в ділом, громадкою робітників приготували ми все заздалегідь перед приходом надзвичайного поїзду. Ледви він надійшов, як уже й покотив ся по вузкій бічній лінії і то так легко, що оба пасажири навіть не зважали потрясеня.

„Наш плян був такий, що паляч Сміт мав захльороформувати Джона Слетера, машиніста, що також був засуджений на смерть разом із іншими. З того боку, але тільки з того, наш плян не повів ся, з виньком понадто безглуздости Мак-Ферсона, що написав письмо до своєї жінки. Наш паляч виповнив свою річ так незручно, що Слетер випав із локомотиви в часі судорожних рухів, але на щастє так далеко, що скрутив собі карк. Він полпшив ся там непорушній, ставши плямою, що покрила стидом наше

діло, яке при інших обставинах могло бути ввірцевим твором, на котрій можна глядіти і подивляти його з захватом. Кримінальний експерт висловив ся, що Джон Слетер був одинокою занедбаною річю у всіх наших комбінаціях, так гідних подиву. Чоловік, що мав стільки успіхів як я, може бути щирій і я, вказуючи на Джона Слетера, заявляю, що він був для нас ганебною плямою.

„Таким чином справив я надзвичайний поїзд по вузкаторовій лінії на два кілометри довгоги, що вела, а властиво приготована була нами, аби вести до Хартензької копальні вугля, одної з найпросторнійших копалень у Англії. Ви спитаєте певно, як могло стати ся, що ніхто не звернув уваги на поїзд, який ішов по незакритій лінії? На те відповім, що здовж усеї лінії тягнеть ся глибокий вивіз і що лише той може її видіти, хто стоїть на березі вивозу. Там на кінці вивозу стояв хтось – але се був я. А тепер розповім вам, що я бачив.

„Мій помічник стояв на закруті, аби слідити звідти за переходом поїзду на другу лінію. З ним було чотирох оружних людей; коли-б поїзд був пішов по головній лінії, що було можливе, бо прилучені шини були заржавілі, тоді мали вони по просту напасти на поїзд. Скорож він побачив, що поїзд скрутив на бічну ліпю, полишив його до моєї розпорядимости. Я чекав на тім місці, де отвирав ся вхід до копальні і був так само узброєний, як і оба мої помічники. Як бачите, я був готовий на все, що не стало-б ся. В тій хвилі, коли поїзд наблизив ся до бічної лінії, паляч Сміт здержав біг льокомотиви, а опісля пустивши її знову швидким бігом вискочив разом із Мак-Ферсоном і моїм англійським агентом, доки не було ще за пізно. Здержане бігу поїзда звернуло мабуть увагу пасажирів і коли поїзд був знов у повнім ході, вони виставили голови через отворені вікна. Я не можу не всміхнути ся на згадку того, як вони тоді потуманіли. Представте собі своє власне здивованє, коли-б ви виглянувши із свого розкішного вагона завважали нараз, що рельси, по яких ви їдете, заржавілі і повищерблювані, покриті червоними і жовтими плямами тому, що довго були невживані і постаріли ся вже. Які думки пронизували їх серця, коли намісь Манчестра вони побачили нараз смерть, що чекала на них при кінці нещасної дороги. Поїзд летів уперед зі скаженою швидкістю, хитаючись із боку на бік і вискрипуючи колесами по заржавілих шинах. Я був поблизько них і міг обсервувати їх. Каратель молив ся; в його руках доглянув я щось в роді

чоток. Той другий ревів як бик, що почув кров близької різниці. Побачивши нас на насипі він як божевільний почав нам давати різні знаки, а відв'язавши опісля свій портфель, кинув його в наш бік. Здогад його був без сумніву хибний. Там були докази; вони готові були приобіцяти мовчанку, аби тільки вратовано їх житє. Се було би приємне, але щож могли ми зробити? Служба понад усе. Понадто поїзд не був уже ні в нашій, ні в їх власті.

„Гомец перестав вити, почувши тріскіт поїзду на скрутї. Вони побачили оба темну пащеку копальні, отворену перед собою. Ми відсунули дошки, що закривали її і таким чином відслонили чотиробічну пропасть. Давнійше підходили рельси для вигоди накидуваня вугля майже під саму шахту і нам достаточо було додати дві-три шини, аби злучити їх безпосередно з самим берегом шахти.] І дійсно, коли-б ми не були приготували рельсів, дорога була-б скінчила ся на кілька стїп над берегом. Ми глянули на вікна: низше була голова Карателя, висше Гомеца. Вони німо гляділи на те, що відкривало ся перед ними, а всеж не мали сили відвернути ся від того видовища: воно неначе спаралїжувало їх.

„Поїзд, що летїв зі скаженою скорістю і наближав ся до шахти, куди я його сам справив, представляв для мене небачене видовище, на яке глядїв я з незвичайною цікавістю. Один із моїх товаришів побоював ся, аби поїзд не перескочив через пропасть, але так не стало ся. Він упав просто в отвір, а буфер льокомотиви ударив з тріском о береги шахти, причім комин підкинуло у воздух. Тендер, вагони — все змішало ся з собою і разом із обломками льокомотиви закрило на хвилю отвір шахти. Опісля повалило все в середину і ціла маса залїза, роз'яреного вугля, мідяних приладів, колїс, кусників дерева і подушок, усе те поламане, подрухотане щезло зі шумом у копальні. Ми почули тріск, шум, гуркіт, — відломки поїзду бились до стїп і довго ще після того, як останки поїзду долїтали до дна шахти, було чути з глубини глухий галає. Нараз розніє ся сильний тріскіт, мабуть від розбитого кітла, і з чорної глубини вирвав ся стовп пари, що крутив ся прискаючи і спадаючи дощем довкола нас. Опісля пара, подїлившись на тоненькі струї, підоймила ся до гори і заблищавши на сонці, спустила ся назад до Хартзійської пропасти.

„Виповнивши так гарно придуманий плян, ми мали ще позатирати слїди того, що зайшло. Невеличка громадка робітників, що полишила ся на другім кінці дороги, зібрала вже рельси і від-

лучила бічну лінію, привівши все до давнього ладу. Ми зі свого боку заняли ся шахтою. Комин і пньші відломки кинули ми в долину, шахту накрили по давньому дошками, а рельси повідкручували і забрали. Опісля не поспішаючись, але й не зволікаючи довго, виїхали ми з того місця — більша часть до Парижа, мій англійський товариш — до Манчестру, а Мак Ферсон — до Соутгемптон, звідки виемігрував до Америки. Ми полишили тодішнім англійським газетам здогади про те, як ми походили коло свого діла, і оповіданя, як зручно усунули з дороги досвідних шпіонів.

„Ви памятаєте очевидно, що Голец викинув через вікно портфель; я сховав його і віддав своїм панам. Але їм буде певно цікаво знати, що я виймив із портфеля кілька листів, аби заховати їх на всякий випадок. Я не бажав оголошувати тих листів, але кождий чоловік мусить дбати про себе — тай що инше можу я зробити, коли мої приятелі не хотять прийти до мене, як я чекаю на них? Панове, можете бути певні, що Герберт-де-Лернак однаково страшний, чи він проги вас, чи з вами і що він не такий чоловік, аби йшов на гільотину, а не бачив вашого вираження до Нової Каледонії. З поважання самих до себе, не до мене, спішіть ся, д. Де... і генерале... і бароне... (ви самі можете виповнити пропущені тут місця). Прирікаю вам, що в другім виданю не буде вже тих пропусків.

„P. S. Переглянувши оповіджене мною, я бачу лише один пропуск. Він дотикає нещасного Мак Ферсона, котрий був на стілько загонистий, що написав до своєї жінки і вислав їй гроші на переїзд до Нью Йорка. Дуже зрозуміло, що коли інтереси подібні до наших ставлять ся на карту, ми не можемо допустити, аби вони були зависимі від чоловіка, що хоча не хоча може видати їх жінчині. Він нарушив свою присягу, виславши письмо жінці, тому ми не могли більше довіряти йому. Для забезпеченя себе ми постарали ся повести справу так, аби він не побачив ся більше з жінкою. Деколи зрештою я думав, що належало-б написати до неї і повідомити її, що нема ніяких перепон для поновного її вінчання.

Переклад В.

Із драми „Торквемада“ Віктора Гюґо.

Дієсть ся в Каталонії в р. 1482. Сцена -- кладовище гірського монастиря Лятеррана, закону Августинів. Вид запушеного саду. Земля порита ровами. В глибині сцени мур, що окружає кладовище, дуже високий, але декуди порозвалюваний. На гробах хрести. На переді сцени на землі квадратова яма обложена плитами рівно з землею. З боку видно довгу плиту розміру як раз такого, як отвір ями. В отворі видно перш ступні тісних камяних східців, що ведуть у низ і гинуть у ямі. Коли піднесе ся заслона, надходить із глибини монах у одязі Домініканця. Він іде помалу, кланяєть ся приклякаючи перед кождим хрестом, поки не вийде на перед сцени.

М о н а х (сам).

З одного боку сьвіт, вся людськість грішна :
Князі гидкими злочинами вкриті,
Учені дурні, мудрагелі хворі,
Пиха; обжирство, спінена безбожність,
Сеннахерим різун, Даліля-бреха,
Єретики, Вальдензи, Люзараби,
Жиди та Гебри, сліпають блідні
Над цифрами, альгеброю — всі, всі,
Малі й старі, плямують знак хрещений,
Зреклись Христа, у злі на сліпо бродять
Всі — папа, царь, єпископи, міністри...
З другого боку ад, огонь грізний, безодня!
Тут чоловік живе безтямно, їсть
І спить — а там страшне огнів провалля.
Там пекло! О нещасні твори — люде!
О два видовища людської долі!
Житє і смерть. Сьміяти ся годинку
І плакати вічно. Пекло! Що за вид!
Гробї, могили, ями повні жару,
Шпилі сїркові, гирла тисячзубні,
Роззявлена пащека бездни! Ї тїм

Безмірі кар — покараних без ліку.
 За частку втіх якаж то часть жалоби!
 Горять! І чути крики: Сину! Мамо!
 О, змилуйсь! Мов химера розсипаєсь
 Надія в попіл. Очи, лиця ринуть,
 Вертають знов — страшні в жарі страшенній;
 І олово розтоплене на тімя
 Живеє капа... Сьвіт примар. Він мучить
 І сам терпить. Над ним склепінє величезне
 З кладовищ чорних, що натикані
 Огнями, мов зірками небо нічу.
 Огидна стеля, скрізь порозсідалась,
 Поорана щілинами, а в них
 Паде в безодню дощ невпинний душ,
 Що йдуть у гллуб огнів, у середину
 Катущ — далеко, дальше по за межі
 Помилуваня божого. Ніч. Зойки.
 Жалібний вітер почерез яскині
 Невпинно крутить полум'ям, вирує,
 Горюча лява буха, заливає
 Глухіі ями. Небеса говорять:
 Ніколи! Пекло мовить: Віковічно!
 І всі, хто на землі з злобі, з лінивства
 Зле час ужив, по нячому зблудив,
 Схибив, здурив, згрішив, хоч лиш схитнув ся,
 Хоч на часину, на хвилину — всі там!
 Безодня? Кара? Сумнів неможливий.
 Щож перед вором нашим? Ад видимий.
 Його пекольний подих аж до нас
 Доходить! Із огнища Белїала
 Страшенні комини чиж не стирчать
 Під саме наше небо та ригаютъ
 Задушним димом і огнистим плином?
 Везувій, Етна, Стромболі забійчий,
 З Гекля там на півночи. Про щож нам
 І думати, як не про се? Вона,
 Ся тайна — перед нами, тут зїває
 Під нашою землею і плює
 Огнем і тьмою й смертю. Можемо
 Схилитись і заглянути в нутро,
 А нічу можем бачить грішні душі,
 Як вихром крутять ся неначе іскри,
 Тікають і назад падають, коли
 Огонь їм спалить крила. Горе їм!
 Не має виходу ні втеки! Гей, назад!
 Назад до ваших ям огнями повних!
 Назад в хаос, у тьму, в огнисте море!

Над вами Сатана, падлюка безконечний
 Регочеть ся! Вони летять, страшні,
 Обгризені з усіх боків, живі
 Головні, жар і дим, гідкі, в просторі
 Розсипані недвижному, мертвому.
 Всі огняні гадюки лижуть їх
 Поскручувані руки; їх олій
 Гризе, смола вертить і олово
 Впиваєсь; сліпота безмежна їх
 Опутала, і люта безконечність
 При всіх катушах тих не допускає
 До них нічого крім двох слів страшних:
 „Ніколи!“ „Вічно!“

Боже! хтож над ними
 Змилосердить ся?

Я! Так, я приходжу
 Спасти людей. Амнестія людству, —
 Ось що засіло у мойому серці!
 Любов висока в мні кричить, і я
 З безоднею — безоднею поборюсь,
 Що Домінік зачав, те я скінчу.
 О, пекло! Як же відвалити з нього
 Зелізну покрішку? О Риме, Христе,
 Як зупинить людей, щоб не котились
 По тім страшливім склоні? Знаю! Знаю!
 Се вже й Павло сьвятий нам показав.
 Орел чим висше підліта, тим більше
 Втішавть ся, все бачить, осліпляєсь
 Тим, що доглянув. Щоб замкнути пекло,
 А небо відчинить, чого потрібно?
 Костра. Ад випалить. Перебороти вічність
 Хвилиною. Один момент терпіння
 Увільнює від незлічених мук.
 Година пекла нівечить жар вічний.
 З марним тілесним одягом згорить
 І гріх. Душа блискуча й чиста вийде
 Із полум'я. Вода, бач, має тіло,
 Огонь же має душу. Тіло — гниль,
 Душа-ж — се сьвітло; а огонь, що ходить
 В небеснім возі й крутить ся довкола
 Своєї осі, він обілить душу,
 Бо він з того самого, що й вона.
 Душе безсмертна, за для тебе тіло
 Я посвяччу. Чиж завагав ся б батько?
 Чиж мати, бачучи свою дитину бідну,
 Завішену поміж костром сьвятим
 І страховинним пеклом, відреклась би

Заміни, що вбиває злого духа,
 А робить з него ангела? Так, се
 Правдивий змісл слівця „Відкуплене“.
 Гоморра вічна — вічний і Сіон;
 Ніхто ніколи радості й краплину
 Із сего осяйного не подасть
 У ту горючу, — але Бог позволить
 Бодай сиаси грядущі покоління.
 Не буде більш проклятих! Сьвіточ ясний
 Всіх осьвятить. Ах, час велить спішитись!
 Панує в сьвітї зло; Ісус у друге
 Кона' кровавий; все на сьвітї підле,
 Все зло, все скривлене; що хвиля грїх
 Мов древо фатальне випускає
 Нову гиляку... Бог колись до себе
 Нагнув той конарь, та на горе Єва
 Його аж до людських уст прихилила.
 Пропала віра. Все Жиди відщели,
 Ченці, що заповіти поламали,
 Беґарди, монахинї, що волосє
 Відрощують; сей вириває хрест,
 Той виплював причастє. Гине віра
 У блудах, мов лилея у кропиві.
 І папа на колїнах — Перед ким?
 Чи перед Богом? Ні. Людини він
 Боїть ся: Цезаря. Ще хвиля, й Рим,
 Підвладний королям, слугою буде
 Ниневїї. Ще крок — і сьвіт пропав.
 Та ось я йду. Я тут. Несу з собою
 Розп'ял, задуму... Я подму на стоси
 Спасительні. Земля, ціною мяса,
 Я душу викуплю. Несу з собою
 Ратунок, лїк чудовний. Слава Богу!
 І радість всім! Серця, твердїї скали
 Розпадуть ся. Всю землю я покрию
 Кострами, всю її зворушу криком
 Могутнім з Бития: Най буде сьвітло!
 І скрізь побачуть блиск печей огнистих:
 Посїю скрізь огні, головні, блиски,
 Грань — і по над містами запалають
 Автодафє величні, невимовно
 Роскішні, животворні, небесні.
 О роде людський, я люблю тебе!

Підносить очи до неба, зішпивши руки, з рознятим ротом, у екстазі. За ним
 із гущавини, що творить немов межу в глибині кладовища, виходить монах
 з руками на вхрест зложеними на груди, з кашіпоном насуненим на лице. Потім

з иншого боку корчів виходить другий монах, потім ще один. Ті монахи, в одязі Августинів, зупиняють ся мовчки, випростовані і недвижні в певнім віддаленю за монахом Домініканцем, що не бачить їх зовсім. Звільна надходить таким робом чим раз більше монахів, усе поодинокі і мовчки, і уставляють ся обік перших. У всіх руки зложені на грудях і капішони насунені на лица, так що не видно ані одного лица. По якімсь часі за Домініканцем творить ся немов півколесо. Те півколесо розділює ся і з поміж дерев виходить єпископ у мантії, з хрестом у руці і з мітрою на голові, між двома архідіяконами. Він надходить звільна, за ним іде пріор, що одинокий з усіх монахів має капішон піднятий. Єпископ не мовлячи ані слова стає в осередку півколеса монахів, який замикає ся за ним. Домініканець доси не бачив нічого. Звільна сутеніє.

Єпископ. Ось будьте свідками, як я, Іван
Єпископ ваш, судити-му сьогó-тут
Присутного, чи добрий він, чи злий.
Та з разу розпитаю. Справедливість
Дозволяє карать, та хоче знати.
За що.

Монах обернув ся і придивляє ся поважно цілій тій появі. По ньому видно, що вона не збентежила його. Потім він дивить ся на єпископа.

Хто ти?

Монах. Я монах проповідник.

Єпископ. Як звеш ся?

Монах. Торквемада.

Єпископ. Повідають,

Що з дїтства ще тебе онував демон
І привиди страшні тебе трівожать.
Чи так се?

Монах. Те, що дійсне, оживає
Передо мною. Я видаю Бога.

Вгуплює погляд у містичний позолочений трикутник на верху великого цвинтарного хреста.

Що хочеш, Господи, щоб ми чинили, ми,
Твої жерці перед твоїм предвічним свїтлом?
Закон твій бачити, грізний і простий,
І більш нічого — страшно. Та щож могу
Зробити я?

Єпископ. Відповідай! Говорять,
Що по твоєму всі ми вчені блудим
Ненавдячи грішних, мов пантеру.

Монах. Ви блудите, отці єпископи.

Єпископ. Червяче!

Монах. Грішника любити треба —
Й спасти.

Єпископ. Говорять, що фальшива доґма,
В якій загинув Дідіє Льомбардець,

Тебе манить і що по твоїй мрії
 Чи то принціпу в полум'ї костра
 Маліє й гасне полумя неколко,
 Так що хто вмер в огні, іде до неба;
 Спаливши тіло ми спасемо душу.

Монах. Се правда.

Єпископ. Черче, блуд тебе опутав.
 Зло, кляте древо, корінь має в блуді.

Монах. Душа тернить стикаючи ся з тілом,
 Товаришем гидким. Спалити тіло
 Значить очистити душу.

Єпископ. Дикий погляд.

Монах. Ні.

Єпископ. І брехня.

Монах. Ні, правда. Я його
 Стверджу ділами.

Єпископ. Змію!

Монах. Я так вірю.

Єпископ. Як не відкличеш сего, стережись!
 Наказую тобі: подай ся в скруху,
 Покинь сю віру!

Монах. Смирний, небрежливий,
 Стою при ній.

Єпископ. Упертий!

Монах. І за мною
 Повага Лятеранського собору
 І папа Іннокентій третій.

Єпископ. Скоро
 Ти покориш ся, все здобути можеш,
 Та бунтами — нічого. Сину, знай се:
 Твій блуд погане сімя може всіять,
 Розколи сплодить. Сину, бий ся в груди,
 Скажи: зблудив!

Монах. Я правий.

Єпископ. Відречи ся
 Сих поглядів. Оттак Брунон Анжерський
 Хотів підвисшити — і пожалів.

Монах. Я не хочу підвисшитись, хочу
 Малим лишити ся.

Єпископ. Гордяк!

Монах. Ні, вірний.

Єпископ. Щож думаєш зробити?

Монах. Я піду
 Босоніж в Рим, скажу вітцю сьвятому.

Єпископ. Він сам звелів мені тебе судити,
 Псе!

Монах. Гавкіт пса і пастуха розбудить.
 Я збуджу папу, він мене послуха.

Епископ *(до присутних, показуючи на монахи)*.
Сини, се лютий звір.

Монах. О, так, бо серце
У него ніжне. Сеж Павло святий
Сказав, що віра палить із любови.

Епископ. Цитуєш лихо текст незрозумілий.
Наш архипастирь Сикст четвертий хоче,
Щоб церков стала менш жорстока, віра
Менш остра. Благість у його йде в рівень
Зо святістю. Хай буде доброта
Оружем правди. Інквізиція
Повинна злагідніти. Папські руки
Підносять ся раднійш благословляти,
Ніж бити. Лиш де-де ще ледво видно
Огністі стоси.

Монах. Я дивлю ся з жахом
На ті полегкості. Огонь пекольний
Жахтить, росте в тій мірі, як маліє
Огонь кострів.

Епископ. Душе убога, темна!
Чогож ти хоч?

Монах. По просту: свѣт спасти.

Епископ. Як се?

Монах. Огнем.

Епископ. Жахай ся того ліку
Нелюдського.

Монах. Щож винуватий лікарь,
Що лік гіркий?

Епископ. І надієш ся ти — —

Монах. При ласці Божій до мети дійти.

Епископ. Побачимо. *(Показує монахови отвір гробу)*
Війди ось тут.

Монах. Се що?

Епископ. Грїб.

Монах. Добре. *(іде до гробу)*.

Епископ. Заверчись. Ще час.

Монах *(Наближаючись до гробу)*. Війду.

Епископ. Подумай!

Монах *(підносячи зір до неба)*.

Боже, вбий свого жерця,
Свого пророка, та нехай сповнить ся
Твоя свята воля. *(Наближає ся до гробу і зупиняє
ся на краю)*.

Епископ. Ти повинен
Епископа свого слухать. Непокірне
Чоло серед монастиря — се соблазн.

І церков мусить того в ніч зіпхнути,
Хто робить розрх в ній.

Монах. Амінь.
Єпископ. Смири ся!

Ще раз взиваю, черче, покорись!

Монах. Ні.

Єпископ. Так війди-ж на перший ступінь.

Монах уступає в гріб і сходить на перший ступінь.

Єпископ. Імям Христовим закликаю: здай ся!

Монах. Ні.

Єпископ. Сходь. (*Монах сходить на другий ступінь*).
Відклич.

Монах. Ні.

Єпископ. Сходь! (*Монах сходить на тре-
тій ступінь*). Я твій єпископ

І твій суддя. Відклич свою науку

Жорстоку й хибну.

Монах. Ні, вона правдива.

Єпископ. Піддай ся.

Монах. Ні.

Єпископ. То сходь.

Монах сходить так, що його видно лише до половини. Єпископ ступає один крок до него і наближаєть ся до отвору підземля та показує йому те, що находить ся в нутрі.

Гляди, сей збан

З водою, хліб ячмінний.. Ми затворим

Перегороду між тобою й світом

На віки. Зорі, ранок — все те щезне.

Монах. Нехай.

Єпископ. Зіхось!

Монах сходить. З гробу видно ще лише голову.

Подумай ще! Ти-ж тут

Немов огонь без полумя загаснеш.

А голод, спрага, смерть — сеж страх!

Монах. Се добре.

Єпископ. Так сходь же! (*Монах щезає в ямі*).

Голос монаха (*з гробу*). Я на дні.

Єпископ. Валіте плиту

На вхід.

Голос монаха. Валіть!

На знак єпископа два монахи привалюють плитою вхід до гробу. Та заким завалити його до разу, вони зупиняють ся лишаячи тільки вузку щілину. Єпископ похилиє ся над сим отвором.

Єпископ. Імям Ісус Христовим
Молю тебе, Петра сьвятого перснем!

За хвилю буде вже за пізно, ніч
Тебе поглине. Чи відкличеш?

Голос монаха. Ні.

Єпископ. Ще хвилька лиш. Відклич свої заблуди
Безумні і зухвалі! Здай ся!

Голос монаха. Ні.

Єпископ. Ну, так гряди со миром!

Два монахи посувають плиту і гріб замкнений.

Єпископ. Помолімося,
Браті.

Всі монахи складають руки, уставлюють ся парами і професональним ходом
звільна віддаляють ся, єпископ остатній. Вони щезають між деревами, чути тільки
їх похоронні співи. Їх голоси слабнуть.

Далекі голоси монахів. De profundis ad te clamavi Domine.

Голос із гробу. Помилуй, Господи сей світ нещасний!

Голоси монахів. Libera nos!

Голос із гробу. Ратуй мене, мій Боже!

З французького переклав

Іван Франко.

НОВІ МАТЕРІАЛИ ДО БІОГРАФІЇ Т. Г. ШЕВЧЕНКА.

Житєпись генія українського слова, Т. Г. Шевченка, не можна вважати скінченою, доки не будуть оголошені і критично оцінені не тільки всі більш-менш видатніші факти його життя й діяльності, але й усі дрібниці, що так або інакше торкають ся його фізичної й духової особи, його характера, звичаїв, симпатій і антипатій і т. и., доки не лишать ся ні одного питання, на котре-б не можна було дати категоричної відповіді, або принаймні, поклавши руку на серце, сказати, що ми все зробили, що могли зробити, щоб дати таку відповідь. Через се всякі звістки і спогади сучасників і знайомих великого поета, всякі документи, що можуть пролити хоч краплю сьвітла на його жите й діяльність, повинні бути оголошені і повинні стати власністю найширшого круга суспільства.

Тримаючись такого погляду на всякі нові звістки про нашого Кобзаря, від кого-б вони не йшли, я беру на себе сьміливість познайомити читачів Літер.-Наук. Вістника з статєю д. І. А. під заголовком: „Матеріали къ біографіи Т. Г. Шевченка“ („Русское Богатство“ кн. II за лютий 1901 р.).

Автор починає свою статю спогадами свого брата і його товариша про службу в Ново-Петровському форті і про знайомість їх із Тарасом Григоровичом. „Брат мій, осаул уральського війська, Л. С. А—в, — пише д. І. А—в, — тоді ще молодий юнкер, просто зі школи попав у козацький відділ, що був командований на звичайну службу в Александровський форт. Вкупі з ним тудиж назвали і його товариша по школі, „урядника“ А. І. А—на. Прибувши на місце, вони застали в форті Т. Г. Шевченка. Мешкав

Т. Г. в спільній казармі і, при всім відомій добродушности і лагідности свого характера, відзначався одначе відлюдністю і невизначливістю і робив вражіння чоловіка, що потонув у своїх невеселих думках. Не вважаючи на се, товариші познайомилися і зішлися з понурим поетом. Як здається, йому подобалась їх молода, непопсована душа, безпосередність і малознайомість із темними боками життя. Крім того брат мій гарно деклямував; потім він часто згадував, як було Шевченко, котрому дуже подобалась деклямація Лермонтовського „Гладіатора“, іноді звертався до нього з проханням: „А ну, прочитай, мій голубе!“ Брат починав деклямувати:

„Ликуеть буйный Римъ, торжественно гремитъ
„Рукоплесканьями широкая арена...“

І вірші, і деклямація братова, здається, робили на Ш. велике вражіння. Він слухав понурившись, і хитав у такт головою. Навпаки, коли за деклямацію брався А—н, Шевченко при перших же рядках махав рукою і виголошував отвертий вирок: „Барабан, барабан!“... Шевченко був вхожий до коменданта, майора Ускова і вчив його маленьких дітей. Вільними часами він любив гуляти по алеям комендантського садочка, у своїй сірій шинелі і смушевій шапці; малював і писав, а брат позував перед ним замість натурщика. Між иньшим, як казав брат, Шевченко малював одну картину в 7 окремих сценах, або моментах. Я догадувався, що Шевченко взяв сюжет для своєї картини з оповідання про „Горе-Злосчастье“, що було тільки що надруковане в якомсь нашій журналі (здається в „Современникъ“)¹). Брат прослужив у форті два роки і вернув ся до дому“. Так закінчив автор статі спогади свого брата про Тар. Григор. На жаль д. І. А—в не визначає, коли саме служив його брат в Ново-Петровській фортеці, і через те не можна запевне сказати, на які роки припадає знайомість його брата з поетом. Тільки звернувши увагу на деякі подробиці оповідання, хоч би, наприклад, на те, що Шевченко, як каже автор, любив гуляти по алеям комендантського садочка, котрий, додамо, він сам і насадив у осені 1853 р., — можна зазначити, що спогади брата автора належать до 1854—56 років.

¹) Скоріше се була картина „Притча о блудномъ сынѣ“, про котру писав поет у своїму журналі 26 червня 1857 р. (див. О. Я. Конискій: Жизнь украин. поэта Т. Г. Шевченка, Одесса, 1898 г. стр. 440).

Ще одна увага. Автор пише, що Шевченко вчив дітей коменданта Ускова. Але се мабуть помилка, котру зазначив і О. Я. Кониський. „Єсть звістка, пише він, буцім то Тар. Григ. вчив дітей коменданта, але Маєвський (коменд.) був нежонатий, а діти Ускових навіть при виїзді поета з форта були настільки малі, що їх учити не можна було“. (А. Я. Конисскій, ор. сіт. 409). Звертаючись до документів, які оголошує д. І. А—в у своїй статі і які він переглядав в архіві 5-го оренбурського баталіона, треба перш усього сказати, що більша частина їх уже була надрукована (в „Историческомъ Вѣстникѣ“ за 1886 р. кн. I, в „Русской Старинѣ“ за 1891 р. кн. V. і в „Кіевской Старинѣ“ за 1893 р., кн. II) і ними вже скористувався Кониський. Се документи 1850 року про трус у Шевченка в Оренбурзі і про наслідки сього тругу. Друга частина документів друкується вперше і доторкається до життя Т. Гр. в Ново-Петровській фортеці і до його визволення з неволі.

В жовтні 1854 р., пише автор, приїздив на ревізію в Ново-Петровський форт начальник артилерії оренбурського округу генерал-майор Фрайман. Тут він познайомився з Шевченком і, бажаючи хоч чим небудь поліпшити долю поета-салдата „вошелъ съ представленіемъ къ корпусному командиру, генерал-адъют. Перовскому, отъ 28 октября 1854 г., о производствѣ въ унтеръ-офицеры рядового Шевченка, который въ продолженіи 4-лѣтняго служенія своего въ укрѣпленіи, по удостовѣренію майора Ускова и командира роты, ведетъ себя примѣрно и исполняетъ служебныя обязанности съ отличныиъ усердіемъ, не подвергаясь никакимъ замѣчаніямъ“. Факт посередництва ген. Фраймана і результати його були відомі Кониському, але О. Я. не знав причини відмови на доклад Фраймана (ор. сіт. 415). А причина була ось яка. Від Перовського через начальника дивізії прийшло запитання до командира 1-го баталіона, майора Львова „какого поведенія по службѣ рядовой Т. Шевченко и заслуживаетъ ли ходатайства о производствѣ его въ унтеръ-офицеры, преимущественно предъ другими рядовыми равной съ нимъ категоріи, если таковыя есть“. На се майор Львов 18 листопада 1854 р. так відповів: „Хотя рядовой Т. Шевченко въ поведеніи и оказываетъ себя хорошимъ, но по фронтовому образованію слабъ, въ чемъ я лично убѣдился въ бытность мою въ семь году въ Ново-Петровскомъ укрѣпленіи для инспектированія двухъ ротъ, тамъ расположенныхъ, а потому

и не признаю его заслуживающим ходатайства о производствѣ въ унтеръ-офицеры“.

Дивно, що після такої відповіді на „запрос“ графа Черовського, сей „Кроніонъ-Тучегонитель“, як називає його Тар. Григ., через 8 місяців, знов приїхавши на ревізію в Ново-Петр. форт, уже сам бере на себе посередництво в поліпшенню долі поета. 7 липня 1855 року пише Львов до бригадного командира: „Въ бытность мою въ настоящемъ году въ Ново-Петровскомъ укрѣпленіи для инспектированія ротъ, въ ономъ расположенныхъ, я вполнѣ удостовѣрился, что находящійся тамъ на службѣ, отданный по Высочайшему повелѣнію изъ СПетербургской Академіи Художествъ за сочиненіе возмутительныхъ стиховъ, рядовой Т. Шевченко примѣрнымъ своимъ поведеніемъ и усердіемъ къ службѣ заставляеть обратить на себя вниманіе. Крімъ того свидѣльствуютъ завѣдующій ротами капитанъ Косаревъ и комендантъ Усковъ, что онъ, во все время нахождения въ укрѣпленіи, поведеніемъ и усердіемъ противу товарищей своихъ всегда отличается“.

„Свидѣльствуя объ отлично - усердной службѣ рядового ввѣреннаго мнѣ батальона Тараса Шевченко, я имѣю честь почтительнѣйше просить ходатайства Вашего Превосходительства объ облегченіи его участи производствомъ въ унтеръ-офицеры“.

Несподівану перемену у відносинах Львова до Шевченка автор виясняє як впливом гуманного коменданта Ускова, так і перемінами в поглядах на армію і військову службу в початку царювання Александра II. Вкупі з рапортом майора Львова був поданий і „формулярный списокъ о службѣ Тараса Шевченко“, де було написано, що „рядовой Шевченко происхождения дворянскаго“ (!?). Але й сим разом „ходатайство о смягченіи участи рядов. Шевченко“ лишило ся без відповіді. Тільки 20 грудня 1855 р. начальник 23-ої дивізії генер. Обручов „согласно сообщенію начальника корпуснаго штаба отъ 17 декабря предложилъ бригадному командиру приказать, чтобы рядового оренбургскаго 1-го батальона, Т. Шевченко показывать происхождение изъ крестьянъ, что и предписано къ исполненію командиру 1-го батальона“.

В кінці своєї статі д. І. А. подає деякі документи про зволення Т. Шевченка з неволі. Як видно з діла 1-го баталіона „объ увольненіи отъ службы по Высочайшему повелѣнію нижнихъ

чиновъ изъ политическихъ преступниковъ“, военний міністер 1 мая 1857 р. повідомив командира окремого оренбургського корпусу, що „Государь Императоръ по ходатайству его, генер.-адют. графа Перовскаго, Высочайше повелѣть соизволилъ : „9 человекъ унтеръ-офицеровъ и рядовыхъ (1-го батальона изъ Поляковъ) уволить отъ службы и возвратить на родину, если на это изъявятъ согласіе намѣстникъ Царства Польскаго и генерель-губернаторы западныхъ губерній, и учинить за ними секретный надзоръ, впередъ до совершеннаго удостовѣренія въ ихъ благонадежности¹⁾... „Рядового Шевченка во вниманіе къ ходатайству президента Академіи Художествъ, Ея Императ. Высочества. В. кн. Маріи Николаевны, уволить отъ службы съ учрежденіемъ надъ нимъ надзора тамъ, гдѣ онъ будетъ жить, — и всѣмъ вообще означеннымъ лицамъ, подлежащимъ увольненію отъ службы, воспретить вѣздъ въ обѣ столицы и жительство въ нихъ“.

Далі автор докладно, на підставі документів архіва 1-го баталіона, оповідає про остатні часи перебування Т. Григ. „у неволі смердячої казарми“, про довіл, даний йому комендантом Усковим їхати через Астрахань, а не через Уральск, і про наслідки сієї, в погляді російського бюрократизма, „преступной неосмотрительности коменданта Ускова“. Та що всі документи, що належать до сих фактів, були відомі Кониському і увійшли в його: „Жизнь украинскаго поэта Т. Г. Шевченка“, то мені здаєть ся зайвим їх вдруге переглядати, тим більше, що вони не дають нічого нового.

А. Яковлев.

¹⁾ Фамілії Поляків: А. Гордзієвский, Генр. Міллер, Алекс. Храбчинський, Ераст Ольшевский, Фелікс Фіялковский, Ігнат. Бржозовский, Стан. Домарадский, Домін. Кодремский і Ант. Бишевский.

Маруся Богуславка в українській літературі.

Історично-літературний нарис.

ІХ. Поема П. Куліша.

Нову перерібку Марусі Богуславки в формі поеми дав нашій літературі П. Куліш. Коли вона написана, докладно не знаємо. Се певно, що 1885 р. були вже готові три пісні другої частини¹⁾, значить, перша частина була імовірно скінчена скорше. На світ появилася поема аж у 1900 і 1901 р., і то друга частина без кінця — мала згоріти²⁾. Хоч се будь-що-будь велика втрата нашої літератури, то все таки легко можемо тут обмежитись головню на першій частині, а про иньше говорити додатково, бо друга половина, як побачимо, виходить поза круг історично-літературної теми про Марусю Богуславку. За те перша частина основана переважно на козацькій думі, почасти й на тій матеріалі, який приготували оба Кулішеві попередники. Тому возьмо наперед під огляд першу частину поеми. Події в ній означив поет на 1620 рік.

Зложена вона з сімох пісень, розмірами не рівних, із за-співом, прольоґом і епільоґом. Останній міг належати аж на кінець другої частини, та коли вона затратила ся, міг його автор додати до першої частини³⁾.

¹⁾ О. Маковей, Панько Ол. Куліш, огляд його діяльності. Л. 1900, ст. 157. Диви те-ж Л. Н. Вістник т. XIII, ст. 118.

²⁾ Маруся Богуславка, поема П. А. Куліша, 1620. Літер. Науковий Вістник т. VIII і XIII). Перша частина вийшла те-ж окремою книжкою. Л. 1900, 8°.

³⁾ При тій частині не зазначено, що се перша частина; поет уважав її мабуть зразу за цілість, а тільки потім докомпонував другу часть.

Заспів звернений до Г** Б**, себ-то до дружини поета. Вона — його дух світлокрилий, пречиста в помислах, у задумах величя, а сам твір — се її слово, „натхненне праведне високого й святаго“. Її можна прирівняти лише до ангелів, душ святих :

Сняй і проливай в серця людські відряду :
Нехай твою тропу, спасенну стежку знають,
Нехай над світ увесь возлюблять щирю правду,
Для неї родять ся, за неї умирають (ст. 1).

Значить ся — поет поклав у поемі ідею правди як ціль, одиноку, не лиш для себе, а й для нас. Звісно, не перший Куліш бє поклони перед ідеєю правди, сим богом у прямуваннях великих умів, але й не перший він ударив чолом перед зманчивим стовбуром.

Прольот має на меті увести нас в акцію поеми, чи там пояснити ідейний бік її. Се останнє властиво головне, тут маємо неначе вступне profession de foi самого автора в поглядах його на нашу минувшину. Кулішеві гадки персоніфіковані в особі богу-славського попа Державця, що

Славний на всю Корсунщину,
Та й на цілу Україну,
Єзуїцький ненавидник,
Жидови й Ляхви противник,
Із Підгіря Ярославець,
А на прізвище Державець.

Він покинув рідну сторону і перейшов на Україну, бо

Волів лучше тихо попувати,
Ніж з Ляхами бучно панувати,
Єзуїцтву в ноги себе слати,
Вельзевулу душу продавати (ст. 2).

Невлюбив був Польщі й її порядків, але не були йому до вподоби й українські, спеціально козацькі. З козаками він не братав ся, не співав з ними горілок і медів, хиба картав їх у церкві за погані діла та казав їм усю правду в очи.

І полковника й козацького гетьмана
Уважав за нехриста і бусурмана.
Бо вони Дніпром на море впливали,
Та й купецьким суднам пільги не давали,
Християн замість невірних розбивали,
А награвивши здобичи, пропивали.
На підпитку славились-хвалились,

Що за віру християнську бились,
 І п'яне кобзарство підкупляли,
 Щоб у кобзу про лицарство їх бряжчали.
 А пропившись,
 І, як кремах той, оббившись,
 Свою рідну Україну пліндрували,
 Милосерного гріхами прогнівляли,
 Божий міч, Татар, на села накликали,
 Много християнських душ занашакали (ст. 3).

За такі слова, звісно, козацтво не любило Державця, „чачочок“ йому не давало, акафисти наймало по інших церквах. Лиш один старший, статочний козак, на прозвище Товстогуб, жив добре з попом, любив „без чарки про спасенні речі говорити“. Правдива ціль одначе тих відвідин були не так спасенні речі, як попова дочка Маруся, „що всім брала очи красотою“.

Такий зміст прольогу. Що він написаний умисно для введення Кулішевої тенденції, се ясно видно. Поетови хотілось зробити своїм однодумцем богуславського попа, хоч сей піп безпосередно в поемі не в'яже ся, він не то що тут непотрібний, а й навіть подекуди противорічний тому, що віє в дальшій поемі. Про стійність сих поглядів, яких багато розсипано по цій поемі, говоримо окремо.

Залицання старого козака були даремні, бо Маруся цілою силою молодого палкого серця любить козака Левка Кочубея. Він, як і загал козацтва, не до вподоби був старому попови і задля того часто приходило до словної незгоди межі ним і попадею. Мати, звичайно, більш знає вподобання молодої дівчини і більш їм потурає, тож і не хотіла слухати, щоб єдина її дочка мала стати жінкою старого Товстогуба. Батько навпаки, видів усякі користи за статочним, заможним козаком і не щадив Левка Кочубея, „злиденника та безземельника“ :

„І батько й дід його,
 І рід і плід його,
 Се все було ледащо :
 Бо козакуючи,
 Статки гайнуючи
 Позводились нінащо“ . (ст. 7).

Сі пересварки не спиняли кохання між молодими. Коли Маруся на романтичних сходах признає ся Левкови про батьків намір, сей потішає її, що

„...поки на небі зорі
Місяця стрічають,
Поки на безкраїм морі,
З вітром філі грають,
Товстогубу не придбати
Чорних брів дівочих!“

І словами горячими, як молода душа, красками буйної та вільної уяви малює він їй, як то козаки вибирають ся в похід, як його обібрали старшим над усіма, як наберуть багато добичі, покрийуть ся славою й багатством, як славу його золоті струни передадуть будущині. Маруся сповідаєть ся перед матірю із мрій Левкових і приєднує її для себе. Попада віддаєть ся теж мріям, рада, що хоч на старість побачить свою дочку у щастю. Щасте доні — се ціль її життя, тож і супроти щасливої Марусі вдоводилась би дуже не почесним становищем:

„Буду хоть що дня помости
Шарувати - мити,
Аби в панській високости
Хоть-но рік пожити“ (ст. 9).

Козацький похід був дуже не до вподоби старому попови. Не тому вже, що козацтво всяку добичу пропиває і ходить опісля знов таке голе, як перед тим, але тому, що за ними вганяєть ся орда й спустошить Україну. І саме вибрали як найтяжчий час, коли то

„Стято голову велику,
Ясну та розумну,
Що всю Русь обороняла
І Ляхву безумну“... (ст. 9).

Так характеризує він смерть Станіслава Жолкевского під Цоцорою. Він боїть ся, що бусурмане пімстять ся страшно за сей козацький похід. Щоб сього не бачити він задумав навіть покинути нещасну Україну й піти з иньшими на займанщину в Московщину.

Не вернулись козаки з походу, попали в невою, за те хмари Татар покрили Україну, мовляв тому, що козаки проти договору кинулись на купецтво. Міста й села падають жертвою татарського нападу. Нещастє не минуло й Богуслава, а в нїм попівської родини. Бородатий Татарин, як показуєть ся, брат попаді, бере в полон Марусю, призначуючи її згори для падишаха („Роксоляна

друга“), й підпалює хату. Піп згорів разом із церквою, а мати, в болю, жалю і страху наче божевільна, кинула ся у степ, в дорогу в Туреччину шукати дочки. Її все ввижаєть ся, що перед нею котить ся стята голова Жолкевського, вона біжить за нею, хоче зловити. В буджацьких степах вона падає зомліла. Тут знайшов її ледви-живу Кантемир, наставник буджацької орди, прозваний Кривавим Мечем, відчувив і дав у опіку своїй жінці Заїрі, колишній бранці,

Що золотим волосєм і очима
 Являла тип найкращий України,
 Той кроткий тип, що серце херувима
 Заніс до нас із Тигра та Евфрата ;
 Не той, що у жалю ваги не знає,
 Що мов козацька кров лиха завзята,
 В любові кипить, в ненависті палає,
 І цілий Божий сьвіт нізащо не вважає (ст. 25).

Старанна опіка сеї Заїри привела стару жінчину до здоровля. Коли вона перший раз побачила Кантемира, взяла його за Левка, — так був до нього подібний. Показуєть ся, що се два брати, оба татарського роду, з матери Українки :

„Моя мати була добра,
 Чесна християнка,
 Із Рогатина, з Підгіря,
 Бранка-полонянка“ (ст. 31).

Кантемир обіцює попаді завести її до дочки. У Стамбулі показує він по дорозі з гордощами сеї мертвецький гак, що на нім повис був Байда. Коли стара завважує, що за те його душа певне в небі, попадає Татарин у страшенну лють, лиш пошана супроти матери і дане слово здержують його.

Тимчасом Маруся стала богинею султана Османа. Він порозсилав усіх своїх жінок і гаремниць, лишив тільки дванайцять служебниць, „щоб їй у вічі мов ті пси гледіли“. У Стамбулі звязувано з нею надії на внутрішні політичні переміни, що Маруся пійде слідом за славною Хасекі-Хуррем, одначе вона гордує сією назвою, для Османа не має ласки. Султан при ній „мов дитина смирна, до неї доторкнути ся не сьміє“ і дуже врадував ся, почувши, що в Кантемира єсть Марусина мати. Зараз послав на зустріч золоту галеру на перевіз її до Царициних Палат.

Золота була галера султанська, чудова була природа довко ла
роскішний був вид на город; за те горем і нуждою били в очи,
невільники-галерники :

До пояса нагі плечисті чуприндири,
Леви Порогів, лицарі Лимана,
Сиділи в ряд, без волі і без сили
Метнутись на грізного бусурмана.
Залізні кайдани їм повцивались
Мов зуби Цербера у голі ноги;
Гребли всі в лад, аж потом обливались,
Бо потурнак ходив між ними строгий,
І карбачем крутим їм додавав підмоги (ст. 41).

Старенька питає Кантемира, чи-ж не казав він, що їх віра
повеліває милосерде? „Повеліває, нене — каже той — навіть і до
злюки, та не до зрадника“... Тимчасом доїздять до Царициних
Палат. При зході стрічає їх брат Іван, тепер Абаз-баша, з по-
клоном, але сестра а погордою минає його :

Біжить, а перед нею двері
Немов рука незрима відчиняє...
Ії Маруся, мов едемська пері
Летить на зустріч, вся мов рай сяє,
І до колін своїй матусі припадає (ст. 44).

Маруся веде матір у свої багаті комнати, з яких одну пе-
ремінила на християнську каплицю. Туди заходив на відправу
сербський піп, із дозволу самого султана. Сам він християнській
вірі прихильний, має навіть потайне бажання стати християнином;
для України теж має серце, бо малим скитав ся по степах, пізнав
мову й жите Українців. Супроти того у Марусі родить ся думка,
чи справді не стати жінкою Османа. Мати сьому противна :

„О, коли-б же мені бачить
Сього не діждати!
Се диявольська спокуса...“ (ст. 45).

Турки для неї особисті й релігійні вороги-поганці, то вона
не знає ніякої згоди з ними.

Серед виливу чутя обох жінок, до котрих прилучаєть ся
Заїра, приходить сам султан. Між ним і попадею розводить ся
широка розмова про відносини України до Туреччини. Осман ви-
словляє подібні думки, як автор на вступі; кінець ворогуванню
обох народів зробить аж він :

„Вже бунчук царський у мене
 Має за ворітьми:
 Двину з усіми військами,
 Як орел із дїтьми.

„Рушимо в козацьку землю
 Під покровом божим,
 І кінець паскудним вашим
 Подвигам положим!

. . . . .

„Ми поїдемо всі троє
 На ту Україну,
 Що вродила пишну вроду,
 Осяйну картину.

„Я вінця мого не кину,
 Візьму на Україну,
 В славнім Києві великім
 Сей вінець надїну.

. . . . .

„На Дніпрі-Слауті й Росі
 Помурюю башти,
 Щоб з Москвою та Ляхвою
 Більш не воювати.

„Обгородимо Україну,
 Зробим Божим раєм,
 Віру вірою зоставим
 І звичай звичаєм.

„І сей рай, моя царице,
 Тобі подарую.
 Мов на голову корону
 Пишну, дорогу“... (ст. 51—2).

Сей дужий чоловік стає дитиною перед Марусею; сісти коло неї не зважаєть ся.

„Він царює грізно й бучно
 За моїм порогом...“

— говорить вона.

Стара ненька розвідалась уже про долю Левка Кочубея, що він тепер у темниці і згодом розказала про се Марусі. На сю звістку недуга звалює її в ніг; ані лікарів ані Османа не хоче бачити у себе. Султан вдав ся тоді за порадою до Кантемира і там порішено визволити українських невільників, і то так, немов

се робить сама Маруся. Заїра їде до Царициних Палат і відкриває перед нею плян визволу при помочи Кантемира, що буцім-то тепер став не в ласці Османа й бажає пімститись. З невольниками утікати Маруся не рішаєть ся, здає себе на ласку долі. Саме тоді султан виїхав буцім-то на лови і віддав найвисшу власть у царстві в руки Марусі.

У невольницькій темниці, Чорній башті, сидять козаки, в яких по одному вішано що дня на мертвецькім гаку. Сумна їх доля змальована прекрасно поетом :

І понуро мовчать молодці низовці чуприндирі..
 Без одного сидить їх у башті десятків чотирі.
 Вже від нужди облазили в хирних обірванців гирі,
 І в кулак, як мовляв той кобзарь, з голоднечі трубили.
 У віконечко їм милосерна рука подавала
 Трохи хліба сьвятого, а часом кришеник і сала,
 А про борщ вязники вже, який в нім і смак, забували,
 Сировцем та потапцями душу гіркую питали.
 Повпивались кайдани у ноги бідахам і в руки..
 Довнають на прикові короткім страшенної муки.
 На солomé гнилій, мов той пес волюцюга, лягали,
 Полягавши, слезами один одного обливали,
 Україну простору та вольну, свій рай, споминали... (ст. 61).

Старі козаки плачуть за волею, степами, Дніпром і Січею ; молоді жалують, що в похід виходили, замість „хліб сьвятий в полі на волі робити“, бачуть у тім кару божу за їх гріхи проти церкви, рідні й людей. Остро й грірко картає їх плачі Левко, закидає їм, що лиш задля їх п'янства попались у неволю, і хоч він перед Богом невинний, тики радо умре з ними, з ким слави набрав ся. Невинною зове він і свою любов до Марусі, що з нею „ні разу й за руки не взяв ся“, і тепер її любити не перестав, хоч вона вже „велика цариця“.

Серед його мови розчинились двері і до темниці ввійшла Маруся з Заїрою, звіщаючи їх про визвіл і готову вже галеру з добром на дорогу. До Левка говорить :

„Духу мій!
 Наступила хвилинка гіркої земної розлуки..
 „Знай, ніколи тебе, о, ніколи я так не любила,
 Як у нужді страшенній, в багні і в кайданах узріла!
 „Пристапи, щоб по всій Україні та слава повстала,
 Що велика цариця тебе ув уста цілувала.

„З твоїх уст я пю смерть!... Добре се знаю,
І кінчину свою поцілунком солодким витаю“ (ст. 65).

По тих словах вибігла, покинувши берло, а

Козаки, стрепенувшись як мурі ведмеді, казали,
І хрести величезні на себе ридаючи клали:
„Хоть потурчилась ти ради лакомства й панства, небого,
Молитов по Україні й пісень про тебе буде много.
„Спасемо ми гуртом від гріхів твоєю душою убого,
А до Турчина знайдемо лучшу, не п'яну дорогу“ (ст. 66).

Розгнівав ся на се Левко, бо не їм спасати Марусину ду-
шу, — вона сьвята.

Турки дивувались, що сам Кантемир проважав козацьку бо-
гату галеру, звану тріюмфальною, і свої дивування звели до ось
якої песимістичної гадки:

„Ні, не нам, не Туркам править
Сьвітом сим широким:
Переважає нас Русин
Розумом глибоким!“

Епільоґом чисто - індивідуального змісту кінчить ся перша
частина.

Друга частина поеми, що означена 1621 р., починаєть ся
дивним чином від пісні девятої, хоч перша кінчить сеюю. Тут
певне або пропуск, або похибка. Ся друга частина не скінчена;
з неї маємо лише повні чотири пісні, уривок тринадцятої і подспів¹⁾.
У трьох перших піснях події відбувають ся в Києві, здебільшого
в Печерській Лаврі. Тут під намовою Єзуїтів і православного ду-
ховенства Україна готуєть ся до боротьби з Османом. Повертають
теж і козаки з неволі й розказують про чудесний визвіл
при помочи Матери Божої; Левко-ж про себе думав, що Маруся
певно жите поклала за їх волю. Тимчасом між Марусею і матірю
прийшло до трагічного конфлікту. У доньки наступила внутрішня
переміна в поглядах на справи віри, вона висловляє єретицькі
пантеїстичні гадки, і за те мати хоче вбити її, але їх розлучено
в пору. Ся душевна переміна в Марусі йшла поруч із прихиль-
ністю її до султана: вона стає його жінкою. Подспів не вяжесть ся

¹⁾ У Лїт. Наук. Вістник, т. XIII, ст. 117—139, 239—262. На ст. 255 допи-
сано Кулішем: »Поєму не скінчено — у другій мусить бути також двацять
пісень«. Тому то уклад поеми незрозумілий.

безпосередно з поемою, він чисто індивідуальний. Між дописками Куліша єсть плян цілої поеми¹⁾. Після нього Осман II рушає на Україну, щоб привернути варварство для культури. В бою над Дністром бере участь те-ж Маруся, коли козаки увірвались у табор. Вона, буючись, зустрічаєть ся з Левком і паде. Осман із жалю пішов у сьвіт за очи, козакам дісталася побіда, а Ляхам слава. „Земля зісталась без сонця (Марусі) і місяця (Османа)“.

X.

Коли прирівняємо Кулішеву поему з козацькою думою й иньшими письменними перерібками, побачимо, що її автор найдальше від усіх відбіг від того материялу, який дає народня словесність. На думу він перший звернув увагу, бо перший записав її; що знав теж обі літературні її перерібки, про се годі сумніватись²⁾. Видно се передовсім у композиції поеми. Згарський зробив початок, розділивши події, звязані в Марусею Богуславкою, між Україну і Туреччину; за тою гадкою пішов І. Левицький; Куліш не лише приймив сей розділ, він його розвинув ще дальше, переносючи в другій частині поеми осередок подій знов на українську землю. Коли судити з відривків і дописків, то треба признати, що ся друга частина — се чистий плід уяви поета. До сього не мав він ніякого взору ані в історичних піснях, ані в творах иньших українських письменників; за те й більш усього тут мають перевагу філософичні розумовання³⁾. Перша частина має ще більше анальоґій у попередніх перерібках. Згарський вивів перед нами видуману постать богуславського попа і приклав до нього моралізаторські навчання, які бачили ми висше; Куліш переймив сей мотив, закресивши своїми історіософичними поглядами. І. Левицький впровадив замість батька матір і їй віддав мало-що не першу ролю; Куліш покориствував ся й сею креацією для повноти свого утвореного сьвіта і віддав їй та саме першорядне значінне, з таким самим характером, який має Марусина мати у Левицького. І Згарський і Левицький увели новий мотив у історію Марусі, якого не маємо

¹⁾ Л. Н. В. XIII, 256.

²⁾ Що Куліш написав свою поему не скорше 1883 року, се видно з тенденційної закрески його твору і зі звязку з драмою »Байда« та поемою »Магомет і Хадиза«.

³⁾ Нескінченість сеї частини не дає нам її порівняти з поемою В. Потоцького *Wojna chocimska* або „Османом“ Гундуліча.

в думі. В першій поемі Маруся рішаєть ся увільнити козаків, почувши голос рідного брата між ними; у Левицького вона чинить се з намови матери, знаючи, що між невільниками єсть теж її брат Панас. Сі бічні мотиви зменьшують безперечно етичну вартість самого діла, та все таки Куліш приймив їх до своєї поеми. Одначе замість брата виводить коханка — Левка Лочубея. Між народньою думою, оперетою Левицького і поемою Куліша є ще одна спільність, якої нема у Згарського — се добровільна згода Марусі жити серед нового сьвіта. В мотивах одначе сеї сторони велика між ними неоднаковість. У всіх перерібках Маруся остаточно гине, та неоднаково. В характеристиці українського й му-сулманського сьвіта ріжниці теж величезні, а Куліш сходить ся з Левицьким лише стільки, що там баша а тут султан — люде добрі і тихі.

Отсе головні аналогії й подібности між усіми перерібками. Понад се Куліш увів багато нових елементів у поему, а перейнятим дав иньший характер. Усі вони мають трояке жерело: історію, історичні пісні й історіософічні погляди Куліша.

З історії взяв поет жінку султана Османа II (1604—1622), Міліклію, славу своєю красою, Русинку-бранку з простого роду (Hammer, IV, 531) і на неї переніс діло Марусі Богуславки. Тим самим історичний Осман II і Кантемир. Історія одначе не дає права ідентифікувати Міліклію з Марусею Богуславною (причини наведено попередю), ані ідеалізувати Османа й Кантемира. Перший, хоч належав до славніших турецьких султанів, не мав і не міг мати таких ідей, які приписує йому Куліш. Звичайна у Турків жажда підбоїв — се ще не культурна місія, тому то всі його тиради про перебудову сьвіта схоплені, як каже Німець, з повітря. Що до Кантемира, то Куліш не міг більше прогрішитись супроти історії, підносячи його до ступня ідеального героя. Поминувши се, що він стає в ласках Порти і набирає значіння серед Татар аж після 1621 р., а не перед тим, як хоче Куліш, — цілий його характер противний історичній правді. Він начальник Мансурів, племені найдикшого й найлютішого зі всіх Татар, воює безперестанку з кримськими ханами, безправно нападає на польську державу, так що вкінці Порти для внутрішнього спокою велить його задушити (1637)¹⁾. Коли такому Кантемирови поручає

¹⁾ В. Смирновъ, Крымское ханство, ст. 481 et passim. Куліш посунув ся в легковаженню історичної правди аж до сього, що велить Кантемировій ма-

автор „губить лихе, що правду зневажає“, то се вже хіба виїде на саме зневажання історії... З історичних осіб по українській стороні немаловажне місце в другій частині поеми займає Петро Сагайдачний і сей виведений у повних красках, відповідно до козацьких симпатій Куліша. Що до Кочубея, то саме ім'я історичне, але аж з кінцем XVII ст. Левко, звісно, видуманий. Кочубеї походили дійсно з Татар і тому звав їх Шевченко „Кочубеями - Нагаями“ себ-то Ногайцями. Таких козаків татарського походження було тоді доволі: Сулима, Джеджалій і ин.

Багато елементів до збудовання поеми взяв Куліш із народних історичних пісень. Поминувши те, що майже половина поеми написана на основі народньої ритміки (коломиїковим розміром), маємо поодинокі частини в поемі взяті безпосередно з народних пісень. Сюди належить головню сема пісня, де малюють ся стан невольників. Красок тут дібрано головню в дум „Плач невольників“, „Буря на Чорнім морі“¹⁾. З думи про Марусю Богуславку

тері гинути від козацького ножа (ст. 26, коли тимчасом його родину (і жінку) вирізали самі Кримці серед боротьби між племенами. Про те, щоб Кантемир був рідний із Кочубеями і походив від матери-бранки з Рогатина, нема що говорити, се чиста видумка поета.

¹⁾ Наведені вже висше образи галерних і темничних повільників нагадують думу про невольників на каторзі:

Там много війська понажено,
У три ряди бідних, безцасник невольників посажено,
По два то по три до купи посковано,
По двоє кайданів на ноги покладено,
Сирою сирицею назад руки повязано.
Тоді бідні безцасні невольники на коліна упадали,
В гору руки підоймали,
Господа милосерного прохали та благали. (Іст. пісні I, 90.)

Старі козаки славлять Дніпро, Рось, Сулу, Вореклу, Дон, Січ — взагалі Україну, і мотив до того взяв Куліш теж із згаданих дум, із закінчень:

»Визволь, Господи! всіх бідних невольників
З тяжкої неволі турецької,
З каторги бусурманської
На тихі води,
На ясні зорі,
У край веселий
У мир хрищений,
В городи християнські!«

Коли полишимо дрібні відгуки дум, зазначити мусимо, що найбільш узяв Куліш до 7. пісні з думи про бурю на Чорнім морі. Сповідь Олексія Поповича вложив він для догоди своїй тенденції в уста молодих козаків-невольників:

безпосередньо взято мало, навіть переіменовано число невольників : в думі сімсот їх, тут їх лише сорок без одного. Пісня про невольників написана в формі, зближеній до думи, а деякі звороти мають свій відгук в основній думі. У Куліша читаємо :

Та ні золота на морі,
Ні на небі сонця
Не побачить бідний бранець
Із свого віконця (ст. 60).

У думі :

То вже трицять літ у неволі пробувають,
Божого світу, сонця праведного в вічі собі не видають.

Згадка про Великдень у поемі цілком пропущена. Коли Маруся, прийшовши в темницю, назвала себе,

Затрусилась невольники бідні з журби та з печалі,
І від туги тяжкої лицем до землі припадали.
„О, бодайже, Марусю, ти щастя та долі не мала,
Що ти нам царювання своє осяйне показала!“ (ст. 65).

Сей виклик, як бачимо, цілком не мотивований, тому то сама напрошуєть ся догадка, що Куліш учинив се умисно, аби лише козаків показати гіршими, що, мовляв, без причини проклинають свою спасительку. До такої переімени автор не мав права, бо в думі прокляти дуже гарно, і психологічно дуже вірно мотивований :

То тоді ті козаки тебе зачували,
Білєм лицем до сирій землі припадали,
Дівку-бранку,
Марусю, попівну Богуславку,
Кляли-проклинали :

Так мовляли старі козаки, січові козарюги :
Молоді-ж підіймали гуртом плач невольницькій другий :
„Ой чого нам було в козаки сі очі ходити!
Чи не лучше-б нам хліб святий в полі на волі робити?“ (ст. 62).

І даліше кають ся вони, що ходили частійше до коршми ніж до церкви, свята й посту не поважали, рідню зневажали, перед церквою шапок не здіймали, жінок і старців стремим у груди штовхали, дітей кінями тратували, дівчат маніли й у гареми продавали, без міри пили-гуляли й т. ин.

Усі ті гріхи, окрім продавання дівчат, бачимо в сповіді Олексія Поповича і майже тими самими словами, що й у поемі. Гріхи ті, привязані до вандрівної християнської легенди, бажалося автору приписати цьому козацтву, хоч і як дивне таке розумованне.

„Та бодай ти, дівко-бранко,
 Марусю, попівно Богуславко,
 Щастя й долі собі не мала,
 Як ти нам сьвятий празник, роковий день
 [Великдень сказала!

Розумієть ся, Кулішева Маруся не признаєть ся, що вона потурчилась, а просить лише молити Бога за її душу й поклонитись від неї всім людям на Україні. За те козаки зовуть її потурченою: „Хоть потурчилась ти ради лакомства й панства, небого“... Се зробив автор теж не без думки мабуть.

II. Куліш покористував ся при будованню поеми ще й піснею про Іванця Богуславця. Він у поемі брат попаді, нападає на попівство, сам бере в неволю Марусю і віддає султанови, за те й стає Абаз-башею. Звісно, згадувана на ми пісня не дає матеріялу до такого сполучення, бо Іванець і Маруся лише імя мають спільне, більш нічого. І сього треба було Кулішеви для тенденції, бо з оповідання сього перевертня підчас нападу довідуємось, що його колись продав за море козак Гнат Шуя і тим-то нападом він буцім-то хоче пімстити гріхи України, бо він між Татарами

„Немов на сьвіт удруге народив ся,
 І думками про Божество сьвятими,
 І правдою без хибї просьвітив ся“ (ст. 13).

Абаз-баша — історична фігура з поч. XVII ст. З невільника Івашка чи Івася (Абаз мабуть перекручено з Івась) став наперед потурнаком, наставником над галерою, прийняв магометанство (порівняй думу про Самійла Кішку), опісля мав великі достоїнства між Турками, був у ласках Османа II, 1633 р. ходив на Каменець. Куліш знав про нього з Твардовського історії Владисла IV або з оповідання Шайнохи (Dziela, II, 565) і повязав його з Марусею Богуславкою й Іванцем Богуславцем.

Тепер перейдемо до третього жерела мотивів у поемі, до історіософічних поглядів Куліша на нашу минувшину.

XI.

Хто хотів би докладно обговорити філософічні, релігійні, політичні, суспільні та історичні гадки II. Куліша, які розсипано густо в поемі, той мусів би списати на се окрему книгу. Се для

нас неможливо, та й не потрібно, бо всі майже погляди Куліша чисто індивідуальні і не мають прихильности навіть у поодиноких людей, не то у більших або менших гуртів. Про загал української суспільности не може бути й мови. Тому говоримо коротко і про найважніше лише.

Я не міг би підшукати Кулішеви анальоґічного письменника серед иньших народів, щоб ішов так проти поглядів цілої суспільности. Були, правда, єретики-письменники, Байрон, Гайне, Ібзен і ин., але вони чи скорше чи пізнійше здобували собі признанне серед своїх. Вони були лиш ворогами сучасного їм ладу, чи сучасного їм загального сьвітогляду, були лиш каменярами нових думок, що опісля приймались серед суспільности; Куліш став головно співаком нашої минувшини й оспівував її так, що звернув від разу проти себе цілу осьвічену часть народа. Сучасного життя і сучасних ідей він доторкав ся мало і не на тім полі збудував свою славу, хіба стільки, що де лише міг, звертав вістрє свого меча проти своїх теоретичних противників, в отсій поемі назвав їх навіть „ордою дикою під бунчуком науки“ (ст. 67). Тепер, по смерти поета, меньш острыми стали закиди проти нього, і щораз більш стають об'єктивні, деякі треба з нього здіяти, але повна реабілітація, хоч ледви оправданне, належить до будущини.

Увійшовши в ідейний круг „Марусі Богуславки“ Куліша бачимо передовсім поставлені проти себе два окремі сьвіти, магометанський і християнський. Оба малює нам поет, бажає повноти, але робить се цілком суб'єктивно, тому до сеї повноти далеко. Взагалі об'єктивізм у Куліша неможливий, ярка тенденція у нього все горою. Звісно, найбільший ворог поезії — се недовстає рівноваги у поета і його тенденція. Безоглядно слів сих брати не можна, єсть поетичні твори високої стійности, хоч тенденційні; одначе коли в них суб'єктивна гадка виходить із самого твору, то в иньших гадка опановує твір, іде в його основу, за-краску і ціль, придушє його. Такі твори поза хвилиним інтересом перестають мати значінне. В Кулішевих творах ся нерівновага виступає дуже сильно, розумієть ся, на шкоду поетичної й літературної їх вартости.

Вже з самого початку поклав собі поет змалювати оба сьвіти, магометанський і християнський, нерівно, дати першому перевагу над другим, і сей замисл перевів аж до крайности, за якою лишає

ся... божевілле. Філософічно-релігійна сторона шагометанства нескінчено висша над християнством :

„Аллах — один; немає в ньому роду,
Всесилен він, не требує підмоги;
Цураєть ся мерзенного народу,
Що оббиває у царів пороги,
І вносить прах землі в небесні чертоги“ (ст. 13),

говорить автор устами перевертня Івана. Подібне говорить і Кантемир :

„І дасть йому (Осману) Аллах орлові крила,
Щоб зняв ся він над усіма царями,
Щоб ідољство боролася наша віра,
Щоб Міч Кривавий мстивсь над ворогами,
І перед ним тремтів Козак і Лях невіра. (ст. 27).

Безпосередні думки поета цілком подібні :

Европо!
Два рази вже ти правду на Босфорі
Безумієм і лютостю гасила,
Аж ось на Білому і Чорнім морі
Ще раз нова запанувала сила,
І давню боротьбу з лукавством поновила.

Як згасло сьвітло, що з гори Синаю
Від громового слова засьвітилось,
І кротким сяєвом земного раю
Між галилейських рибалок явилось —
Палка душа пророка Магомета
Серед пустині правди возжадала,
Огонь любви наїтнем поета
У темряві омани роздувала,
І чоловічество від згуби рятувала.

І сила правди, чести і свободи
Єрусалим лихий опанувала,
І лжею отуманені народи
Культурою Арабів осіяла.
Обман і лжа врівняли їй дорогу
В четвертую столицю християнства,
Де всі храми невидомому Богу
Сповнились темним ідољством поганства,
Затулюю гріхів, покровом тунеядства.

Стамбул... перед сим іменем потужним
Народи Западу вострепетали,

І правду борючи кагалом дружним,
 Себе від рабства підкупом спасали.
 Попсовані лукавим християнством,
 Їх деспоти Магометам псували,
 І гроші сиплючи між мусульманством,
 Хоробрий дух роскошами всипляли,
 Кругом султана честь і правду потребляли (ст. 33).

Ми умисно навели довшу виписку, щоб по можності докладно передати гадки Куліша про мегометанство. Виходячи з сеї основної думки про висність магометанства, він приєднує остаточно Марусю для сеї віри. Сю переміну показує поет характеристикою душевних почувань Марусі:

„І молилась би й не вмю...“

„О не вмю!... Коли-б гуслі
 З моря й гір зробити,
 І на них не струни, думи
 Серця почепити,

„І зефіровими крильми
 В них зарокотати, —
 Може й я-б тоді з'уміла
 Глас до Бога взяти...“

„Молючись тепер німую...“

Тільки тихим серцем чую
 Херувимські крила,

„Що на мене ніби з раю
 Пахощами віють...
 В гору руки простираю,
 А уста німіють“.

На думку стрівоженої матери — „се все царь невіра робить“, відвертаючи дочку від Бога. На се Маруся:

„Ні Матусю! він до Бога
 Душу наvertsає;
 Просторонь його чертога
 Розуму являє.

„І глуха, не чула хору
 Сфер небесних вічних,
 Горньої музики твору,
 Мислей передвічних.

„Я сліпа була, не знала,
 Що й за храм великий,
 Без кінця і без начала
 Міріяд владики.

„Бог тепер мені відкрив ся:
 Бо розпалась луда
 На очах і він з'явив ся
 В невимовних чудах.

„Се той сьвіт, що на Синаї
Людам засьвітив ся,
В галилейськім тихім краї
Рибалкам одкрив ся.

„Від пророка до пророка
Вічно переходить :
Ним одна душа висока
Другу душу водить...“

(Л. Н. В. XIII, 250—1).

Сі погляди, взяті не то з пантеїстичного, не то з деїстичного сьвітогляду, характерні для самого автора: він їх мабуть мав за свої, бо подібні гадки розсипані в поемі. Тут рівночасно завважаємо, звідки дійшов Куліш до такого розуміння релігійної правди. Вище наведені слова Марусі показують, що Куліш був прихильником т. зв. еволюційного обявління. Абсолютна й вічна правда через уста пророків переходить між людей і стає чим раз вища, ясніша. Його погляд дає можливість вибирати зпоміж усіх релігій верна правди і ним наповнити серце, що

...широкої набралось
Під небом свободи,
Що безумство витісняє
З людської природи ;

І поезії натхненнєм
Праведним сповнилось,
До всіх вір і всіх язиків
Рівно прихилилось (ст. 23).

Ся безсторонність і рівна для всіх прихильність — се дуже ідеальна прикмета осьвіченого чоловіка, та на жаль Куліш таким не був, хоч про се впевняє нас. Коли читаємо поему, се як раз і бе нас у очи, що не рівна прихильність до сих і тих, у тім спеціальнім випадку — до магометан і християн. Се й видно з попередю наведених виривків. Що до себе, Куліш не дав нам теж ніякого докладнішого понятя, як виглядає його власна релігія правди, які сторони людської душі (окрім серця), і що найважнійше — життя, обіймає вона. Сього ми з поеми не побачимо.

Історія обявління правди має у Куліша три головні фази: Мойсеїв закон, Христова наука, Магометове пророцтво. Останнє в ряду мусить отже бути найдоскональнїше. І на тому стоїть поет¹⁾. Ся особлива прихильність до магометанства розвинулась у Куліша

¹⁾ »А пророк наш побратав ся
Із вашим пророком,
Як огнем сьвітлим займав ся
Над усім Востоком.

»Він Марііного Сина
Мав за путеводню
Ясну зорю, як спускав ся
У грїхів безодню« (ст. 31).

ще вчаснійше від сеї поеми. До того круга гадок належить передовсім поема „Магомет і Хадиза“ (1883), де пророка назвав „післанцем сьвятої правди“, „чистим ключем чести і свободи, красою високих дум, короною чоловіцької природи“, чого наслідком його „культурні праці величаві“.

Не лише з чисто ідейного боку краще магометанство від иньших вір. Його політичні, суспільні й культурні сторони перевищують теж усякі иньші. Коли навіть воно сього або того не принесло з собою, то тому винно християнство.

...О Магомете, сонце правди!
Затьмилось ти через амбони дикі...
Посліплено кострами Торквемади
Європи очи на діла великі
Твоїх потомків. Бо із їх культури
Ми прогресивне деспотство зробили,
Щоб сотні строїли блискучі мури,
А міліони поуз них ходили
І думали: „Колись тут будуть кучугури!“ (ст. 17).

Ми вже читали про те, що „сила правди, чести і свободи Єрусалим лихий опанувала“, а погана Європа хотіла видерти його з під високої культури Арабів. Усе ті народи, що вели боротьбу зі Сламбулом „бороли правду кагалом дружим“, а їх грішми псувались хоробрі Магометане. Та проте у Стамбулі краще жити, ніж на Україні:

Як поле в них (козаків) буяє бодяками,
Так забуяли серед Царяграда
Невольницькі базари козаками,
Очам одрада, воїнам награда.
І мов' грядки в садах цвітуть маками,
Гареми мусульмансьві забриніли
Дівчатами вродливими й жінками;
А руські діти весело обсіли
З пилавом мисочки, мов голубята білі.

„Султанськими дїтьми“ вони зовуть ся...
Чи раб, чи пан був батько нечестивий,
На всіх їх рівно милості полють ся.
Тут не орудують пани мостиві
Людьми як бидлом. Правда і відвага
Дорогу стеле кожньому однако.
За правду й віру шана і повага
Жде і тебе козаче-гайдамако,
Гультаю без ума, без совісти бурлако! (ст. 34).

. . . . .
 Не для того ми Грека звоювали,
 Щоб кров горячу із людей точити,
 А щоб єдиного Всевишнього пізнали
 Батьків безумних необачні діти,
 І ідолам нішим покинули служити.

Дивись, ледащо, як у нас сияє
 Народ веселий у сьвятій свободі!
 А в вас панує і достатки має
 Хиба поливода, розбійник, злодій.
 Чи чуєш, псино, як старці співають
 Про ваших лицарів і в кобзи дзвонять?
 У нас невірні вольности вживають
 Більш ніж у вас ті, що мерців хоронять
 І в пекло до чортяк стадами душі гонять.

. . . . .
 ...бо в Корані золотими
 Словами нам прописано, щоб навіть
 До ворогів були ми милостиві,
 Цураючись від них великої поживи.

Споглянь на сих Туркинь, що по базарах

. . . . .
 Роспитують землячку нещасливу:
 Яке життя і горе на Україні?
 Чи довго ще вона держатись буде?
 І чом не кинуть при лихій годині
 Гірких тих займищ бідолашні люде,
 Та не оселять ся в якій чужій країні? (ст. 35).

Поет іде аж так далеко в прихильности до магометанства,
 що навіть многоженство приписує лихим тільки впливам (ст. 25).

Зібравши разом усі гадки поета, безпосередні й посередні
 про магометанський сьвіт, муємо дивуватись, яким способом чо-
 ловік так високо освічений, як Куліш, поет такої міри, що над
 усе ставив любов до свого народу — міг упасти в такий туман-
 ний круг гадок, фальшивий із кожного боку. Чи поглянемо на нього
 з боку історичної правди, чи приложимо до нього міру певних
 етичних принципів, чи вкінці станемо дивитись зі сторони вічних
 суспільних змагань, чи станемо на точці політичного інтересу
 українського народу — завсідни побачимо в тім Кулішевім сьвіто-
 гляді або невірність, або дивоглядність або мертвеччину, або й
 просто неморальність... Вільно було йому конструувати собі новий

світ релігійних почувань, мати свою окрему філософію об'явленої правди, бути однаковим для всіх вір, чи для одних прихильним, для інших ні — все те вільно поетови. Але рівночасно ся ідейна будівля мусить підноситись на якимсь тривким матеріалі, взятім із якого будь круга людської свідомости і людського знання. На жаль тут, в „Марусі Богуславці“, ціла ся будова дуже нестійна. Куліш поет не малої міри, одначе має одну слабу сторону — він мало оригінальний. При тім він шукає незвичайних тем і мотивів, дошукуєть ся нових буцім-то ідей, хоче стати якимсь новим реформатором суспільности і т. ин. Недостачі в таланті, чи хйби у вдачі не дають таким людям сотворити більш або менш оригінального суцільного світогляду, за те вони хапають ся за всяку незвичайну думку, горять симпатіями до всякого світогляду, коби лиш у нім трохи оригінальности, трохи поезії і трохи злуди про вічну правду; будують цілі теорії на парадоксах, на перекір прийнятим гадкам падають у щось просто противне, хоч би й як у тім не було рації, так що ось-ось, здаєть ся, здобудуть для себе прикмету: ein Geist, der stets verneint — як кавав німецький поет. Наслідком того вічне хитання, вічне скаканнє з одної противности в другу, суперечність зверхня, між поодинокими ділами, і внутрішня, в самих ділах. А найважнійше се — що вони пристращають ся до людей і гадок, які не то що нераз цілком не оригінальні, але й просто шкідливі. Злуда новости чи поверхової жизненности робить їх фанатиками чужого божества, звісно, доки не знайдуть собі нового... тельця. Всякий гадкою противний — ворог і для нього нема пощади. Що більше, сим ворогом не мусить бути сучасність; індивідуалізм і пристрасть доведуть їх до того, що стануть воювати з довгими віками минувшини, хоч би й се була боротьба з вітряками.

До таких умів належить П. Куліш і впливом такого індивідуального характеру єсть його поклін перед магометанством. Кланяв ся він давнійше козацтву, принаймні одній його частині (Чорна Рада), бив поклони перед культурою Заходу (Крашанка), а після невдачі польсько-руської згоди схилив чоло перед Магометом (Магомет і Хадиза, Байда, Маруся Богуславка), а вкінці пійшов просити милостині у Москви (Отпаденіє Малороссії отъ Польши, Дзвін). Певно не сама вдача тут винна; на се хитання зложилаь і минувшини і сучасність. На нім відбилась та довговікова колізня, яку переходив український народ від утрати своєї

політичної самостійности, а найбільш спричинилась до сеї дегенерації сучасність — придушення й поневолення національного життя на Україні, політичний й суспільний гнет російської держави. Трудність, ба й неможливість безпосередньої праці над розвитком і культурою народа кидала Куліша по всіх полях безмежної уяви, замість ідеалів показувала фата моргана, як ціль боротьби і терпіння. Се дуже трагічно і се велить нам схилити голову перед жертвою сеї трагедії.

Вернім ся до розпочатого. Сказано, що будівля Кулішева під протекторатом Магомета дуже слаба. Дві особливо бачимо в ній хиби, що мусять розсадити ілюзоричні міркування. Коли автор поклав натиск на еволюційне обявління правди, то незрозуміло, чому взяв сюди магометанство. Всякий історик повинен знати, що в науці Магомеда майже ніяких нових гадок нема, а було се лише практичне приладнання мозаїзму й християнства до обставин арабського життя. Коли вже говорити про обявління правди, то в першій мірі треба б звернути увагу було на високоетичну філософію Будди, не кажучи вже про иньших великих філософів старих і нових віків. З того виходить, що всякі філософичні розумовання дорогою арабського пророка не мають ніякої вартости і показують хиба велику некритичність в доборі гадок і велику пристрасність чи засліпленне в переказуванню їх.

З тим вяжуть ся ще одна хиба, що лягла в основу Кулішевих елюкубрацій у „Марусі Богуславці“. Се гадка про культурну висність магометанського світа. Віра ще не рішає про культуру, хоч може бути важним чинником її. І магометанство відіграло важну ролю в культурнім возвитку народів, але се дотичить передовсім Арабів таї то саме магометанство було тут майже ні при чім. Та яким чином Куліш злучив у одно Арабів, Турків і Татар — годі зрозуміти. Не лише племінно, але головно політично й культурно се окремі світи, мало до себе подібні. Коли перші на основах клясичної культури уміли стати першим народом у середніх віках, то другі не то що не переймали византийської освіти, але її придушили своїм деспотизмом і фанатизмом. Про Татар уже й говорити нема що. Се елемент в історії не то що некультурний, але й антикультурний, принаймні в тих часах, про які мова в поемі. Кантемир в історії — природний ворог культурного дорібку, в поемі він велить у боротьбі за правду й освіту. Воно дивно, що Куліш, іменуючи себе навіть істориком, так мало знав сю історію.

Кинувши оком на долю Малої Азії, Греції, балканських народів, Угрів та Румунів, бачимо за турецького пановання лише застій і упадок на полі найбільш елементарних прояв людського життя. Про Татар уже й мови нема. Се наш найбільший національний ворог, якому ми в 9/10 дякувати мусимо за нашу сумну минувшину. На жаль, ширше розводитись про се не можна на сій місці, воно й безпотрібне: неважливе оманю око дасть кожному правдиве зрозуміння сеї історичної прояви, бо на тім пункті історія не роман, але живе з обсягу природи.

Куліш хотів признати висшість магометанству ще й з боку суспільного й політичного. І в тім здобув собі мабуть пальму першенства серед письменників ХІХ ст., бо дійшов аж до похвали невірництва й деспотизму, до цинічного оправдування устами Кантемира й Османа, що вони буцім-то лише карають зрадників! Скільки було баламутства в діяльності Куліша, скільки блудів і непорозуміння — всьому тому вінець у „Марусі Богуславці“. Інакше — се моральна руїна...

Такий той сьвіт, що його збудував собі Куліш, щоб могли йому поклонитись. Перейдім тепер до того другого, якому хотів бути поет грізним пророком.

XII.

Сам прольоґ, з якого ми навели довші виписки, уводить нас відразу в сей круг понять, що їх мав Куліш про нашу минувшину. Прольоґом самим він не обмежуєть ся, але переплітає цілу поему своїми, що так скажу, еретичними думками так, що ціла поема — неначе полемічна стаття, коли не памфлет. Погляди сі характерні з огляду на самих Українців, Поляків і Москалів. Ціла Україна і всі Українці Кулішеви дуже противні. Сам один лише під Державець відповідає його гадкам, його те-ж малює симпатично, а при нім старого козака Товстогуба, що одначе в поемі має дуже маленьку ролю. Левко Кочубей зразу такий, як усі козаки, — опісля стає поетови милійший, хоч у тім протирічність. Понад те — все варварство і дич:

„Вирвавсь я із рук ехидних
Хижих Гауїтів,
Та й попавсь у хижі лапи
Наших людоїдів“ —

говорить про козацтво богуславський піп. Боротьба українського народу з Турками й Татарами — се виключно розбишацькі напади, щоб на спокійних людях пожитись. Обробляти землю їм не хочеть ся. З тої причини поет оправдує всі поступки Турків і Татар. Між гадками самого Куліша й Османовими нема ніякої різниці:

„І нема між вами правди,
Ані щастя-долі,
Опріч п'янства та гультайства
Та дурної волі.

„Мов той вітер попід небом
Чорні хмари гонить,
Так про вашу марну славу
П'яна кобза дзвонить“ (ст. 51).

Коли Осман виповнить свій великий плян,

„...не буде вже козацтво
Бурею літати,
Та людей безоборонних
Грabitь-руйнувати.

„А засяде по левадах,
По садах співочих,
І чигатиме поживи
Від волів робочих“ (ст. 52).

При описі темниці дав собі волю Куліш: припняв до козаків усякий гріх, який де знайшов ся в катехізмі, а перший з поміж них — п'янство.

Спеціальну неприхильність поета здобув собі Сагайдачний. Хоч він в історії репрезентант, що так скажу, аристократичної частини козацтва, більш милого Кулішеви від голоти, — тут він в останніх останній. Найбільший мабуть закид, кілька разів повторюваний, навіть Османом, що ось-то він кинець із козаками на одновірне московське царство. Ось його характеристика:

П'яний він без горілки, по натурі,
Палкий, завзятий, люто вихрюватий,
Мов під сьома печатями демон бурі,
Ненависти дракон огнекрилатий,
Жадібний день-у-день палити й руйнувати.

(Л. Н. В. XIII ст. 137).

Хоч як він переймив ся козацькими гадками, був неначе синтезою їх, то скоро лише забажав у спокою спасати душу, козацтво під проводом Бородавки кинулось до розбишацтва. За те і він зове їх „мізерним сьміттем, темними гайдаками“ (тамже ст. 244) і навіть має думку пійти служити Москві, бо „гультайство плодить мати Україна“. Лиш Кочубей із своїми товаришами вмовляє його стати ще раз на чолі козацтва проти грізного Османа.

Куліш отже ворог козацтва, так що навіть не вміє серед нього віднайти культурнійших елементів, складає на нього всю вину нещастя України і малого її політичного й культурного розвитку. Не менший одначе він ворог українського православного духовенства. На тім пункті він навіть фанатик. Бо коли серед громів і закидів на козацтво можемо добачити, що в поета бє все таки серце для нього, то його неприхильність до духовенства переходить уже міру суб'єктивності. Симпатичне змальованне попа Державця се неначе фальшивий тон у згіднім акорді анатеми. „Маруся Богуславка“ з того боку найхарактернійший твір Куліша. Вона пронизана наскрізь нападами на духовенство, то безпосередно від поета то від дівчих осіб. Виписувати тут усі неможливо, наведемо лише кілька прикладів:

Лях, Москаль, Татарин, Турчин,
Се все наше браттє:
Розлучило нас попівське
Навісне завзяттє (ст. 24).

В уста Кантемира вкладає поет ось які слова:

„Попи й ксьондзи, се дві нечисті сили,
Що підняли ся душі всїм спасати,
І миром вашим так заколотили,
Що будете во віки рабувати“... (ст. 42).

„Попи, се все попи таке в вас коять,
Що рідний брат не хоче знати брата,
Що люде в Бога людям смерти молять
І дивлять ся на нього, як на ката“...“ (43).

„О божевільна Русь! який би з тебе
Великий сьвіт постав серед народів,
Коли-б у темній темряві у тебе
Сліпорождений піп не верховодив
І розуму твому богами не зашкодив!“ (ст. 37).

Про київських ченців говорить поет:

Сї пастирі кладуть за вівці душі,
Та не свої чернечі, а козацькі:
Бо починаючи від договору в Буші,
Благословляють купи гайдамацькі...
Релігія любови тут обернулась
В релігію ненависти гидкої... (Л. Н. В. XIII, 119).

Стояли дружно
За ту „благочестиву, древню“ віру,
Котра нічого більш не вимагає,
Як плідрувати всякого невіру
І кожного хто лишні гроші має
Та в Єзуїтами й Ляхами накладає (121).

Таких гадок повно, особливо в другій половині. Не лише православне духовенство діждалось такого осуду; католицтву Куліш ще більш неприхильний за його агресивність. Про Єзуїтів говорить в кількох місцях майже з ненавистю (ст. 5, 10, 22, 34, і майже ціла друга частина); навіть від татарських нападів по його думці менше лиха, ніж єзуїтська пропаганда (ст. 17). Взагалі попівська інституція — корінь нещасних міжнародних і суспільних відносин:

Як любови й правди Бога
Без попа познаєм,
Всіх братів ми до одного
Щиро привитаєм.
Як почезнуть із муллами
Всі попи марою,
Без пересуду семєю
Стане сьвіт одною (ст. 25).

Уніяти теж не любі йому, в однім місці названі вони „вовками“ (ст. 10).

Супроти Поляків і Польщі становище поета не рівне: раз приписує їм вину цілого історичного нещастя і суспільних безпорядків, то знов обороняє їх перед ворогованням православного духовенства. В першій частині поеми часто згадується Жолкевський, але теж не однаково. Коли раз названий він „олживим Ляхом“ (ст. 34), то знов „головою великою та розумною“ (ст. 9). Переважно одначе Польща виходить у несимпатичнім сьвітлі, ідентифікується з Єзуїтами („Отруєне як Польща Римом“ ст. 34) і кладеться поруч із соціальним нещастем від Жидів.

До Московщини автор більше прихильний, тому що там живе спокійніше і соціяльно більш правильне (ст. 10, 19 й ин.). Сагайдачному не може дарувати, що він воював з православною Москвою, жаючи себе за оборонця віри на Україні. При тім усім племінної ненависти Куліш не знає і вини роз'єднання народів скидає на попівство. Коли ся рана згине, настане добрий час згоди й обопільної прихильности (ст. 27). Чисте серце повинно рівно прихилитись „до всіх вір і всіх язиків“ (ст. 23). Таку розв'язку міжнародного питання має на меті Осман :

„Обгородимо Вкраїну,
Зробим Божим раєм,
Віру вірою воставим
І звичай звичаєм“ (ст. 52).

Подібними думками про збратанне народів у будучині, кінчається теж „подсьпів“ (Л. Н. В. XIII, 257).

Підносячи до ідеалу магометанство, Куліш старався відіймити християнству всяку принаду. Він його ідентифікує просто з ідолопоклонством і говорить цілком певно, що християне признають многобожество. Трійця, св'яті й уживання серед Українців слова „бог“ замість „образ“ — дають йому підставу до такого погляду. В уста Кантемира вкладає він подібну гадку :

„А цуравсь (Магомет) тих душ мерзених,
Що з його любови,
З його істини зробили
Гидке море крови,
„Передвічного семєю
Й родом наділили,
Своїм ідольством безумним
Небеса ватьмили“ (ст. 31).

Мати Марусина просто боронить погляду, що ось то більше єсть богів ніж один (ст. 32), а до дочки промовляє :

„Пагуба багатство, доню :
Знаймо се ! Ходімо,
І богів нас рятувати
З пекла умолімо“ (ст. 47).

Гіркою іронією в тім напрямі навіяний „небесний глас“, що дав себе чути з печери Сагайдачному :

„Як Дністро зачервоніє
Рівен з берегами,

З раю на тебе повіє
Дух сьвятий крилами.

„Як на морі піна кровю
Зашумить-заграє,
Узриш, як тебе рукою
Божий Син вітає.

„Як заплачуть над Босфором
Старці, жони й діти,
Бог Отець з небесним хором
Славу буде піти.

„І вся Тройця цілих три дні
Буде ликовати,
Як зіллеш в Стамбулі слізми
І хати й палати“ (Л. Н. В. XIII, ст. 139).

Таким показав нам Куліш сьвіт християнський проти магометанського. На першім плані тут Україна з її порядками. Минувшина її — се болюче серце Куліша. Тому серцю він присвятив довгий свій вік праці і труду, на тім полі з'єднав собі ворогів і дізнав гірких розчаровань. Тому зупинимось дещо над сим Кулішевим сьвітом. Не наше діло розсліджувати докладно причини такого історичного сьвітогляду Куліша, обмеженість місця не допускає сього, тому ми відсилаємо читачів до цінної розвідки д. О. Маковея про нього, де генеза подібних поглядів роз'яснена не з одного боку. Для доповнення, почасти заокруглення висновків д. М. кинемо тут кілька гадок про історичні погляди Куліша.

Щоб їх зрозуміти, треба знати характер і напрям нашої історіографії протягом XIX ст. Почавши від автора „Історії Руссов“ велика більшість наших істориків має сторонничий, ненауковий напрям. Вони або романтики або підпадають сучасним політичним і релігійним прямиванням. Се належить головню до історії боротьби України з Польщею і Москвою та двох останніх між собою. Польща католицька, близша заходу і його ідей, Москва православна, споконвічне жерело самостійної культури — як думали російські словянофіли в половині минулого століття. З тої причини історики, що живуть на ґрунті російської держави, коли їм приходить ся говорити про історію XV—XVIII ст., піддають ся перевазі російсько-польського питання, як воно тепер стоїть у Росії. Від того не вільні два головні історики України в XIX ст. Костомаров і Антонович, хоч наукова вартість їх праць дуже висока. Виро-

била ся спеціальна політика в історії: оборона власних хиб, накидування всякого лиха на Польщу, прижмурювання очий, а навіть кругарство що до поступування Москви. Кожда правовірність мусить мати наслідком єресь, тому й сей правовірний напрям української історіографії витворив окремі, почасти відмінні, почасти протилежні, погляди. Єретиків було дуже небогато, але між ними два літературні велитні, Шевченко і Куліш. Перший більш силою інтуїції як дослідями вперше заговорив инакше, ніж сучасні й пізніші історики, а то, що діячі нашої минувшини далеко неідеальні і Москва не менш заслужена коло знищення нашого політичного життя як Польща, а радше більш. Такі гадки вложені в поетичні твори (Гайдамаки, Послання, Суботів, Чигирин і ин.) брано на рахунок волі поета й не дбано про них. Тоді виступив товариш Шевченка, характер майже протилежний йому — П. Куліш. Хоч він напроям таланту лише поет, взяв ся про те до етнографічних та історичних дослідів, так що опісля мав себе, собі таки па лихо, за фахового історика. На основі студий власних і під деякими чужими впливами, він став теж єретиком супроти загального історіософічного напроям. Була одначе різниця між думками Шевченка і його. Коли перший умів привести до рівноваги сю нерівномірність, якою грішили історики при обговорюванню трьох історичних чинників, то другий обернув вістрє своєї критики головно проти самого українського народа і вів її безпощадно на користь як Польщі так і Москви. На сім попав Куліш у далеко більшу сторонничість, аніж той напроям, з яким він воював. Причина тому — особиста вдача його і ті обставини, про які була мова в попереднім розділі. Наслідком сього вся праця Куліша не має ніякої систематичности, ніякої провідної гадки, окрім самої неґації та пристрасти. Ані в своїх історичних, ані в поетичних творах він не дав ніякого суцільного образу своїх поглядів, не звів своїх думок у одну якусь синтезу, хоч би й фальшиву; все розбите й помотане, гадка не вяжесть ся з гадкою, одна суперечить одній і всі разом дають нам образ чудної дивоглядности. Се у Куліша вийшло природно й инакше бути не могло. „Маруся Богуславка“ клясичний примір сего. Коли-б можна говорити про заслуги Куліша як історика, то хіба в таким розумінню, що його протилежність до поглядів иньших істориків мусить довести дальших істориків до основного провірення дотеперішніх вислідів. Се вже й дієть ся по часті. Взавши навіть кожду гадку Куліша про нашу

історичну минушість з окрема, то таки дуже мало остоїть ся під основною критикою. З гадок, висловлених у „Марусі Богуславці“, деякі обговорено вже попереду, себ-то про Турків та Татар. Тут зупинимо ся ще над його поглядами на українську суспільність.

Чи козацтво було справді антикультурним елементом, як хоче Куліш, що вище від них ставить Турків і Татар? Звісно, ідеалізувати його не можна і годі говорити про його високо-культурне значінне, але противним культурі воно не було. Маємо певні історичні свідощтва, що козацтво підчас найбільшої своєї самостійности, за Б. Хмельницького, дивувало чужих своєю культурою, а навіть такі вибагливі культурні люде, як Венеціянці, краще писали про Україну, ніж Куліш. Що гарний, плодючий край ставав часто руїною, винні тому й Запорожці, як хоче автор, але ледви більше чим теперішні Бури за знищення Трансвалю. Куліш не розуміє історичного значіння українських земель, не бачить, що національні вороги України старались підтяти кожний новий організм в інтересі власної політики, що рівночасно й поодинокю з трьох сторін душено всякі прояви самостійного політично-суспільного життя, бо Україна — ключ до переваги над східньою Європою й західною Азією. Що серед таких обставин виробляло ся авантурниче житє, байдужність до завтра, недбалість про інтензивну культурну працю, змаганне до легкої наживи — се зовсім зрозуміле, природне й людське. Всі ті хиби лиш хвиливі, по 50 літах тихих і прихильних обставин з них і слїду не лишилось би, лиш відмолодніла українська суспільність була-б сильно вибуяла, і то на основі елементарних природних законів людського життя. Та Україна ніколи не мала такого піввікового спокою! Але такого зрозуміння дарма шукати у Куліша, бо він до глибшої синзези й холодної розваги не мав ніяких здібностей. За те він на оправданне своїх гадок попришпилював козакам усякі можливі катехетичні гріхи (7 пісня) та немов говорить гордо: дивїть, ті всі блуди вичитані з народньої думи! Та на жаль, дума про бурю на Чорнім морі не історична, тож і ніяких майже побутових рисів не має; вона основана на вандрівній легенді про прилюдну сповідь, де гріхи — річ конечна. Такий характер думи дозволяв співакам її вложити в неї ціле своє катехетичне знанє і ввести всякі ефектовнійші роди гріхів. Се ще цілком не значить, що кож-

дий Українець XVII ст. мусів признавати ся до всіх тих гріхів при великодній сповіді¹⁾).

Хоч би ми навіть признали деяким із тих блудів загальне значіння, прим. пянство, то все таки дивна наївність історика, що в пянстві віднаходить ключ до зрозуміння минувшини. Сей сторик не знає цілком, що в XVII ст. пянство було скрізь по світі й Українці не були гірші від иньших, а може й ліпші. Таким зрештою закидом годі й займатися, бо приписування пянству такого впливу на історичний розвиток народа, як хоче Куліш, назвати треба крайнім нерозумінням тих сил та умов, які правлять життям людства.

Подібний характер має його погляд на християнство й духовенство. Пригадаємо, що й на тій точці має Куліш дещо спільного з Шевченком. До попівства Шевченко був завжди ворожо настроєний, про християнство говорив теж часто неприхильно й безпощадно, в справах віри доходив аж до атеїзму; при тім усім одначе він тих питань не має за альфа й омега людського життя, він трактує їх як прояву, а не як основу житеву. Геніяльність Шевченкова була мірилом у тім напрямі. Инакше Куліш. Він у думках про духовенство й християнство часто зближаєть ся до Шевченка, навіть часом дуже близько, в думках же про віру він иньший: загорілий деїст з пантеїстичною закруткою. Правду сказати, про якийсь певний та ясний релігійний світогляд Куліша говорити не можна, бо й тут він не вмів звести своїх гадок до одного знаменника. Розкинені гадки, часто суперечні одна з одною, переконують нас хіба про великий хаос філософічних понять у Куліша, невиробленість їх, недостаток провідної ідеї, раціонального підкладу й т. ин. Тому то його погляд, що ось то на світі був би рай, як би не попи, має всякі прикмети наївности.

Взагалі при читанню творів Куліша бачимо в очи фатальне нерозуміння тих головних чинників, на яких будують ся суспільні організми, національні держави, культурний поступ і т. ин. Серце, любов, поезія і тим подібні психічні почування виступають у нього всякі економічні чинники, біологічні закони, традиційні змагання, язикове споріднення, про які говорить нова наука. Він своїм ге-

¹⁾ Звісно, що Куліш, хоч сам етнограф, самовільно поведив ся з народньою поезією. Тут приміром він майже цілком не звернув уваги на велику силу історичних пісень, що *par excellence* показують ся творами культурного народа.

роям замість жити велить шукати правди, немов би вона подобала на загублену калитку в грішми або що. Він навіть не говорить своїм героям: шукайте справедливості для себе і всіх, бо з того могли-б вийти всякі гріхи. Звичайно, за справедливість мусять іти суспільні й національні боротьби, яких значіння, цілі й характеру Куліш не розумів. Ось примір із „подєспіву“ :

Народи славять ся великими мужами
Війни й політики, науки і іскуства,
А ми пишаємось дівчатами й жінками,
Вінцями краси, скарбівницями чувства.
Роскішно живучи раями-хуторями,
Столичнього вони не знають душогубства,
Мов зорі в чистоті круг жиані совершають,
Піснями вічними серця нам просьвіщають.

Настане час колись, ясний, благословенний,
Що наші зіроньки все небо осіяють,
І жиані ідеал, свободи дар спасенний,
Умом поезії і серцем привітають;
І зникне мов туман на віки морок темний,
Що блазні славою та честю величають,
І приобщаючись релігії науки
До всіх народів ми простягнем братні руки (XIII, 257).

Примітити треба, що в наведеном уступі нема ніякої іронії.

Ще одну характерну прикмету Куліша піднесемо, а се його аристократизм. Він не любить товщи, бо вона обідрана, п'яна, легкодушна; не любить України за її „дурну волю“, не любить житевої боротьби народньої маси; за те йому імпонує польський пан, турецький деспот, татарський ватажок, спокій Москви і т. ин., що бе в очи блиском, силою, властю й іллюзією висшости. Сей аристократизм велить йому ідеалізувати перевертнів, оправдувати царів, бути ласкавим навіть для невільництва. Ніхто ще мабуть із Українців не написав чогось подібного, як він у 13. пісні :

Щасливий, хто, як наш Петро Великий,
І вмерши, над тим царством царював,
Де варварства старого мотлох дикий
На нього, мов на ворога, вставав;
Хто, як безсмертна наша Катерина,
Царської мудрости жива картина,
Своїм талантом надихав людей
Про нужду і біду грядущих дней (XIII, 258).

Значить ся, Куліш зважив ся тут освятити теперішню неволю України. Таким чином сам став поклонником ідола — золотого теляти¹⁾. Яка величезна різниця між Кулішем і Шевченком!

В історії — ідеолог без синтези, у філософії — фантаст без ідеї, в суспільнім житю — народник без демократизму, в національнім — культурник без розуміння ходу культури, в політичнім — український патріот, що ненавидить Україну з любови для неї, а ненавидячи, — шкодить їй.

Таким виходить П. Куліш у „Марусі Богуславці“, коли розберемо її історіософічну закраску. З порядку приходять ся обговорити артистичну сторону поеми.

(Конець буде).

С. Моматівський.

¹⁾ Задля сказаного тринадцятого прим. пісня несмачна аж до обридливости.

Чому Олекса Стороженко покинув писати по українськи?

(Пам'яті О. Я. Кониського).

—*—

Позаторік справляли 25-у річницю смерті відомого і безперечно талановитого письменника Олекси Стороженка; нема чого й казати, що юбілейних панегіриків списано було чимало; а незадовго перед тим д. Комар оголосив деякі уривки з листів Стороженкових, що знайшов їх поміж паперами покійного одеського книгара Білого¹⁾. Ті листи виясняють нам, через що Стороженко, зложивши цілих два томи „Українських оповідань“ і повість „Марко Проклятий“, далі відкинув ся від українського письменства. Одну і, розуміється, найголовнішу причину Стороженко подає таку: „Почав я мою поему²⁾ тоді, коли писалось так легко, але як накинув ся на нас Катон³⁾ і добрим замірам нашим надав *гидже*⁴⁾ значіння сепаратизму, я перестав писати, якась байдужність до рідної мови виявила ся скрізь, — і все се так охолодило мої поривання, що я стратив всяку охоту до тієї роботи, котра приносила мені багато утіхи; просто не піднімається рука, хоч поема моя виношена під серцем“⁵⁾. Коли-б ми не знали таких характерних подробиць із Стороженкового життя, як — наприклад — те, що він був „чиновникъ особыхъ порученій“ з великим, дарма що

¹⁾ Літературно-науковий Вістник, 1898, лютий.

²⁾ „Марко Проклятий“.

³⁾ Катков у „Московскихъ Вѣдомостяхъ“.

⁴⁾ Курсів мій.

⁵⁾ Лист писано 13 дек. 1873 р. Див. „Літ.-Н. Віст.“ 1898, лют., I, 186—187. Писано лист, як видно з контексту, мовою російською, а д. Комар подає його вже від себе по українськи.

аматорським „слідовательськимъ“ хистом¹⁾ і щирій пособник (скажемо грубійше — жандарм) славетнього Муравйова-Вешателя²⁾, то вже сама отся виписка зі Стороженкового листа була-б нам виразно показала, що письменник наш достоту належав до того типу Українців, про яких д. Грінченко каже, що в них сиділи дві душі — російська і українська³⁾: „Українську душу йому дав рід, почування любови до рідного краю, любови до своєї мови, до свого народу; російську душу давало йому російське житє, російська урядова служба, бюрократична прихильність до ласки, яку виявляло російське начальство. Ото його, тодішнього російського інтелігента, і тягло і сюди й туди — і до рідного краю, і до „Станіслава на шею“⁴⁾: хотіло ся і рідному краєві послужити, і того, від кого „Станіславъ“ той залежить, не прогнівити. Тут, звісно, на поміч збирались і „общерускій великій народъ“, і „указанія исторіи“, і „общерусская культура“, і „громъ побѣды раздавайся“⁵⁾, і всякі иньші такі прегарні сторії, вживані звичайно тоді, коли треба вчинити який компроміс. Тай компроміс той чинено навіть несьвідомо, і тодішні Українці за отими общерусскими етикетами навіть і не помічали, що вони його чинять; так густо тих етикеток наліпляно було, що в під них не можна було розібрати, що таке насправді єсть сей факт⁶⁾. Коли за сепаратизм, „Станіслава“ не дадуть, — ну, дак і побік його, той гидкий сепаратизм!

Воно правда, деякий середвій вихід із сього становища таки був. Можна-ж було, іще не відкидаючись від українського слова, поводитись так, щоб бажана мета, себ-то „Станіславъ на шею“ і всякі иньші блага не дуже далеко мріли. Адже-ж і по україн-

¹⁾ Київ. Старина 1884, декабрь, ст. 724, 730.

²⁾ Правда, 1875. Некролог, ст. 523 і 75 («був призначений до розпорядимости графу Муравйову в Вільні»). Іще в «Києвск. Стар.» 1884, янв., ст. 221.

³⁾ Д. Грінченко таку подвійну душу добачас не тільки в Стороженкові, але й у багатьох иньших українських письменниках, — таких як от Когляревський, Гулак, Квітка, Бодянецький і иньші. Драгоманов у своїх «Листах на Наддїпряньську Україну» показав неосновність такого загального погляду. Тільки-ж що до Стороженка, то тут Грінченкова характеристика зовсім добре підходить.

⁴⁾ Російський ордер, заснований Катериною II.

⁵⁾ «Громъ побѣды раздавайся, веселися храбрый Россъ!» — давній російський тріумфальний марш.

⁶⁾ Буковина, 1892, ч. 38, ст. 3.

ськи можна було так само, як от російський соловейко в Щедринській казці перед орлом-меценатом, співати про „радість холопа, котрий довідав ся, що Бог посилає йому дідича, про великодушність Орлів, що холопам не жалуючи на горілку дають“¹⁾. Перебігаючи на ґрунт спеціально - український, можна-ж було, разом таки з російською літературою, розписувати ся про „счастливый“ (зневолений) край-рай, „гдѣ все обильемъ дышетъ“, де на іділлічнім лоні крѣпацтва „паробки, кружась на пожнѣ гладкой, взрываютъ пыль веселою присядкой“ (Олекса Толстой), — себ-то очевидячки благоденствують, — і де „валяться сами въ ротъ галушки... а молодицы... молодушки!...“ (Пушкін). Ну, що-ж! Стороженко спершу справді отак був і чинив, отак був і простував сією „благоденственною“ стежечкою тай із запалом оповідав українською мовою, в рамках дозволених і одобрених цензурою, про смачні українські галушки, про чорнобривих дівчат із повними і білими руками, як пшеничне тісто, що як на них козак подивить ся, то йому „аж очі рогом полізуть“, про добрих княгинь, що сьвяті печери поновляють, і т. и., і т. и. Але чому-ж несподівано Стороженко покинув писати по українськи навіть такі благонамірені речі? Чому він раптом перейшов на мову виключно московську, та ще й з такими ароматними ідеями, що навіть обрусительний історик української літератури Петров признав у них „чисто полицейскія воззрѣнія“? Найпростіща відповідь була-б така: „бо російсько жандармський елемент його натури був сильний завсїгди, а народолюбно-український не був дуже сильний ніколи“. Але сам Стороженко подає спеціальнішу причину свого розхолодження супроти українства. 8-го марта 1874 року він пише до Білого²⁾: „В 1863-ім році вийшли в сьвіт мої „Українські Оповідання“, а незабаром з'явилась у „Современнику“³⁾ рецензия на них; але се був не критичний розбір, а попросту лайка і нахабна брехня. Певне, що критик навіть і не читав моїх оповідань і не знав, що вони в двох частинах. Я не дуже то вважав на закиди „Современника“, але заступились иньші, і то Росіяне, коли тимчасом наші Куліш, Костомарів, Білозерський і tutti quanti вихваляли

¹⁾ Цитую руський переклад. Див. „Діло“ 1897, ч. 11, ст. 2.

²⁾ Лист опубліковано у д. Комара, Літ.-Н. Вістн. 1868, лют., I, 187.

³⁾ Дуже ліберальний тодішній російський журнал. Видавав його тоді звісний поет Некрасов, а співробітниками були найкращі і найпоступовіші російські сили.

Марка Вовчка, а за мене не заступила ся ні одна українська душа. З того часу я дав собі чесне слово ніколи не писати народньою мовою і, як бачите, додержую слова¹⁾.

Не глибокий був, очевидячки, такий український патріотизм, що міг пропасти через одну-однісіньку рецензію, а надто коли б тому була правда, що критик навіть не читав критикованої ним Стороженкової книжки і, виходить, не бачив навіть заголовка: бо-ж там на заголовку виразно було зазначено, що книжка має дві частини. Та пригляньмось краще до тієї інкрімінованої рецензії²⁾. Пригляньмось, — то й побачимо, що критик (се, мабуть, д. Пипін) не тільки прочитав Стороженкові оповідання (він же раз-у-раз наводить із них цитати!), але й пильно вчитав ся в них: тим-то Кулішеви, Костомарову і усім „tutti quanti“, на яких налякає Стороженко і які „вихваляли“ серіозно-народолюбного Марка Вовчка, не випадало спорити ся против тієї критики. Вона настільки цікава, що я подаю її нижше в українськiм перекладі; переклад той, на моє прохання, ласкаво зладив д. Спішилів. Ваги своєї критика „Современника“ не втратила й досі. Бо й досі вона мусуть служити живим докором для тих (на жаль іще численних) наших земляків, які попросту грають ся в ділетантське українофільство. Заразом переклад цієї критики нехай буде вінцем на сьвіжу могилу Стороженкового сучасника О. Кониського (про нього рецензія згадує з пошаною). Покійник належав до тих людей, що можуть часом у своїй діяльності де-в-чому й сильно помиляти ся або чинити не так, як здавалось би кому иньшому за краще; тільки-ж ніхто не посьміє сказати, щоб небіжчик був не серіозним працівником на українській ниві; ніхто не посьміє сказати, щоб він коли компромітував українську справу ділетантським, а тим паче — сентиментально-клоунським відношенням до неї.

А. Крип'яцький.

¹⁾ Із сього видно, що лист писано по російськи, а д. Комар оголошує його не в оригіналі, — в перекладі.

²⁾ Современник, 1863, томъ 97, августъ, ст. 121—130.

„Українські оповідання“

Алекси Стороженка

Дві частині*), Петербург, 1863.

Думка Лермонтова про те, що „и несправедливъ мы, и любимъ мы случайно“, дуже добре характеризує почування і симпатії сучасних людей російських у тих випадках, які виходять поза межу звичайних їхніх справ. Через те надходить потреба, щоб до старого поділу почувань на злочинні і незлочинні додати ще новітню категорію — почувань випадкових. Серця у більшості людей наповняють ся тепер такими випадковими почуваннями, такими нещирими, ні на чім не покладеними, нізвідкіля не впливаючими симпатіями та антипатіями.

Сі почування поз'являли ся на світ через те, що вже й давнійше сита людина мала собі звичку легесенько „пофілософувати, помислити“; а вже що до нашого часу, дак тепер попросту аж треба трохи чи не на кожному ступіні спочувати чому-небудь, обурювати ся благородним гнівом з приводу яких-небудь явищ або умиляти ся, дивлячись на що-небудь¹⁾. Такий уже дух часу. Але уявіть собі, що иньший добродій, який зроду не мав ані думок, ані симпатій, раптово помічає сей сучасний дух, завважає, що всюди треба мати переконання, що всюди треба до того чи иньшого явища стосуватись або з почуттєм, або з обуреннєм. Після сього і йому самому спаде на думку мати свої переконання і свої

*) »Дві частині« — виразно зазначає критик. А Стороженко заявляє в листі, буцім критик навіть не знав, що є дві частини »Оповідань«.

¹⁾ Статя ся писала ся за часів т. зв. »великих реформ« у Росії (скасування панщини, давнього судівництва і т. п.). — *А. К.*

спочутя; та відкіль же їх узяти? Ог він і кидасть ся на те, що перше під руку підвернеть ся, — тай гульк! уже в нього злаштовано і переконання і спочутя. Коли казати правду, то таким добродіям байдужісінько, що там виробляєть ся собі на білому сьвітї, бо вони мають звичку стосувати ся до сучасних явищ в особливаю, спокійною, сонливою об'єктивністю; чи бють ся люде де-небудь, чи не бють ся, чи воюють ся, чи не воють ся, їм байдужісінько; а коли вони почасти не спочувують війні, то тільки через те, що в такім разї цукор може подорожчати на скільки копійок, і їхній щорічний бюджет мусить побільшити ся на скільки копійок... Дрібна вдача тих добродіїв не здатна до того, щоб вони могли справді спочувати зовсім чужим для них людським інтересам: вони звикли насправжки обурювати ся тільки тоді, як їм не поталанить на карти, і умиляти ся тільки тоді, як вони давлять ся на власну свою особу. А коли вони тепер обурюють ся або радіють, то се тільки тому, що всі тепер обурюють ся і радіють, починаючи від хат тихомірних селян тай аж до палат вельможних дуків.

Льогіка каже, що процес людського думання відбуваєть ся тільки тоді, коли є для того певна підстава; така сама умова потрібна і для реальности чутя. Почуте тільки тоді буває дійсним, коли воно з'являєть ся на певній, дійсній підвалині. Почуте без підвалини — се удане почуте, і воно можливе тільки у таких людей, про яких ми отсе ведемо розмову.

— Що се ви так розпалили ся? питаєте ся ви у такої людини.

— Війте ся Бога! як-же не розпалитись, як-же не розпалитись? Військо Наполеона взяло Пуеблю — се вже казнащо! До того ще й Нана-Саїб — пійманий Англичанами, -- діло, бачте, он-куди пішло! Страшно! Як же після сього не обурювати ся! як можна!

І скільки-б він ні силував ся, — він нізащо не вишукає вам другої підвалини своєму обуренню, бо воно ні на чім не покладено, бо й балакає він із людського поговору: — почув щось десь тай, не подивившись у сьвятці, бевкнув у дзвони! Тим-то, через сю безпідставність, випадкові почування, нещире обуренне і удана любов — такі комічні і такі марчі.

Такі люде можуть опаскудити найрозумнійшу і найчеснійшу справу, до якої їм заманеть ся притулити своє спочутя. Деякі

з таких людей виявляють із себе патріотів, прихильників російської народности, другі оббирають предмет своїх спочувань — народність українську. І ті і другі оточають предмет свого вданого спочуття всякими можливими моральними і тілесними достоїнствами, вони наділяють своїх Росиян і Українців такими сентиментальними, солоденькими чеснотами, що аж нудно стає, — так воно вже через лад гарно виходить! Віднести ся справді симпатично до гарних руських рис вони не можуть, а не можуть тим, що не знають тих самих рис тай уважають таке знання за справу для себе сторонню.

Тут, звичайно, не може бути й мови про тих нечисленних людей, які справді спочувають розумним і чесним національним пориванням Українців, які терплять за се від „любителів“ національности російської, які справді знають тих, кому спочувають, і у яких через се їхнє спочуте — щире. Без сього, без знання, почуте не може бути щире, а через те ми так мало віримо почуттям багатьох українофілів. Той, хто щиро любить Українців, той не стане їм накидати чужих їм чеснот, а потім любовати ся на видуманий задля власної утіхи тип; той не стане доводити любов свою порожніми і шкідливими для справи панеґіриками тому, що не варте панеґіриків: такий прихильник українства доведе своє чесне спочуте чесною працею, не хвастаючись і не сентиментальничаячи. „Арихметику“ видасть та по три копійки стане продавати¹⁾, чи ще що иньше зробить. Таких людей народ розуміє і любить, хоч вони і не залицяють ся до нього, не льокайничаять перед ним, не запобігають кожен раз, щоб улестити народ, підняти його аж до неба, як те роблять його фальшиві прихильники.

З таким уданим, позиченим захватом написав свої „Українські Оповідання“ д. Стороженко. Йому замануло ся довести, що Українці такий ідеальний народ, якого не було тай не буде. Не кажучи вже про те, що розумінне д. Стороженком дійсних моральних достоїнств до того вузьке, що Українцям від його вихвалення не тепло зробить ся, він, поставивши собі наперед певну задачу, малює Україну якоюсь-то чарівною стороною, де люде живуть, як хочуть, не знають ні лиха, ані праці, живуть собі, їдять кавуни, пють наливки, збирають карбованці, співають пісні та кохають ся в чорнобривками. Щаслива людність України не знає

¹⁾ Се тоді зробив Кониський. — А. К.

ні глада, ні труса, ні потопа, ні нашествія іноплеменника. „Чудова українська природа, нагріта гарячим полуденним сонцем, навіває на душу насіне поезії і чар (?). Здається, сама рідна наша Україна вийшла тобі на зустріч: то спогляне на тебе гарячим сонцем, то притулить ся пахучим холодком із темного лісу... затурчить у вухо горлицею... Залоскоче тихеньким вітерцем... Душа мліє, серце трусить ся... не розбереш, що воно розказує, а слухаєш не наслухаєш ся... (Стор. 89—90, 128).

Очевидячки, хто живе в такій чудовій країні, той мусить відрізняти ся від звичайних людей; мешканці України не знають дрібязкових сьвітових турбот, вони тільки кохають ся та їдять кавуни та сало і гуляють так, що аж лихо сьміється. Сам Бог посилає їм хліб і сало за їх чесноти. Мешканки України всі без винятку красуні, чернооки, чорнобриві, їх „ніжні, повні і білі як пшенишне тісто“ руки не здатні для чорної праці; вони родили ся тільки для обіймів; „довгі чорні коси обіймають гнучкий стан і досягають до повних литок... через тонке полотно сорочки просьвічує пшеништегн“...

Молоді Українці теж родили ся задля самісїнького кохання, — усі вони красуні, ніжні, добрі, женихливі, постійні. Дурнів у їх немає, а як і знайдеть ся такий, то се ані трошечки не пошкодить йому бути розумнійшим над розумними. Навіть старі — і ті не стратили молодого огню, хоч сей сердешний вогонь, се тепло душі на старости літ з'осереджується на прихильности до рідної наливки, міцної запіканки і „спотикача“. За те вже й зугарні пити! Автор з запалом малює, як вони „кружляють горілку, аж луна округи йде“. Ся обставина, одначе, не шкодить дідкам мати усякі любі моральні достоїнности: вони щирі, побожні, лагідні, слухняні, люблять, правда, іноді побалакати, — так зате як балакають! От напр., як розмовляє старий-старий дід:

„Коли-б ти знав, синку, як мені весело, як мені легенько серед темної ночі в степу мізкувать самому на могилі... Так темно, що око не побачить рукава своєї сорочки, а тихо, що вухо не чує шелесту білини; а серце бачить Божі дива, душа чує Його мову. Хоч тіло моє прикипа до землі, та думки летять у небо і грають ся там із зірочками, як діточки з камінцями. Сидиш, сидиш і нечуєш ся, як сон тебе вкриє, а розбуркає сонечко!... Прокинеш ся: кругом тебе овечата скубають травицю, скроплену росою, а вівчар на сопілку затинає зуба“... (стр. 142—143).

Що, хіба не мило подивити ся на сього солоденького діда-парубка, що захоплюєть ся від того, як вівці скубають травцю, а вівчар грає на сопілці? Ся сопілка тут особливо незрівняна. Або ось ще, як той самий дідусь каже про козачу сльозу:

„Після Уманської тризни хто-б пізнав наше горе, глянувши, як ми бенкетували, не день, не тиждень. То гуляла скажена наша доля: то вихопить ся вона полум'ям і спалить кілька городів, сел і містечок; то хлине кривавою хвилею і затопить тисячі людей, то розстелеть ся по краю пекельним чадом, і на десятки літ не опам'ятуєть ся народ од того диявольського курева... Відкіль же береть ся те полум'я, та кров, той пекельний чад?... Із козачої сльози!“¹⁾. Чи не правда, читачу, який любий сей реторично-палкий, через лад гарячий монольог на вустах старого діда? Чудово, дуже чудово!

Так! гарні старчики живуть на Україні. Після сього ви певне ніяк не заперечите свідoctва д. Стороженка про те, що таких людей навіть у пекло не приймають, а прямо беруть у царство небесне.

Таке комічне вихваляння д. Стороженком Українців, як малих так і старих, жожна принаймні з'яснити тим, що він хоче догодити своїм землякам, сподобатись їм, хоч шлях до того обібраний не до ладу. Але за для чого автор оповідань звертаєть ся з тим самим залицяннем до української природи і розписує її так, як розписують наші малярі краєвиди Венеції і італіянські почи, — се вже зовсім незрозуміло. Тут Стороженко робить великі пересадки, напр., невеличкий, ріденький лісок по той бік Харкова він обзиває „тим великим бором, що його високі сосни підпирають хмару (!)“:

„Тут зараз починаєть ся оттой великий бір, що високі сосни аж хмару підпирають. Осе-ж вам і Основа, де батько наш Квітка збив собі зі своїх повістей такий міцний човен, що до віку-вічного буде плавати по плюгавій (?) річці Леті. От тут же і вольна; сюди-ж-то Харківські міщане і народ, ударивши лихом об землю, сходять ся відвести душу і задавити горе свого бездолля... Посідали кукками, співають, снідають, кругляють горілку, теревені гнуть, регочуть ся, аж луна округи йде. Їдеш бувало, дивиш ся, дивиш ся, тай не втерпиш: вилізеш із тарантасу і пі-

¹⁾ Ibidem, стор. 148.

дійдеш до якого-небудь веселого товариства: „Хліб та сіль, люде добрі“, скажеш... (гм!...)... Куди ні глянь, усе тебе чарує, привітає (себ-то вільна продаж горілки?!), усе тобі всьміхається. Знаєть ся, сама рідна наша Україна вийшла тобі на зустріч: то спогляне на тебе гарячим сонцем, то притулить ся пахучим холодком із темного лісу, то промовить піснею; то озветь ся соловейком, жайворонком; то неначе граєть ся з тобою: затурчить у вухо горлицею, залоскоче тихесеньким вітерцем. Так тобі весело, так легенько, мов у раю!... Душа мліє, серце трусить ся, цокотить, буцім що до тебе промовляє; не розбереш, що воно розказує, а слухавш — не наслухавш ся¹⁾.

Коли ми переложимо сей ліричний вибрик із усякими нашіптуннями, умліваннями і трепотіннями на звичайну мову, то матимемо отакій простий, але за те правдивий опис. По той бік Харкова є Основа, де жив колись Квітка і писав непогані оповідання українською мовою; але се не перешкодило його призначеним для народу оповіданням потонути саме для народу в Леті: народ їх не читав з тої простої причини, що не вмів читати. За Основою на декілька верств розліг ся рідесенький сосновий ліс: у сім лісі є шинок, що приваблює до себе ремісницький і майстровий клас Харкова, бо тут продають горілку на декілька копійок дешевше, ніж у городі. До сього шинку в празничні дні збирають ся пропашці п'яниці, ремісники і салдати з жінками відомого розбору, збирають ся на одну мету: щоб в один день пропити гроші, зароблені протягом цілого тижня, часто - густо пропивають ся тут і шапки, і чоботи, і кожухи, так що веселий гультай з'являєть ся на другий день до дому, в чім мати породила... А тим часом у дома де-не-будь в сирій землянці жінка надверезуєть ся від тяжкої праці, а скрофулічні діти плачуть від холоду і голоду... Їхати сими місцями в празничні дні, особливо під масницю, не зовсім безпечно: тим більш не безпечно підходити до п'яного веселого товариства. Зберегло ся багато оповідань про випадки дуже зухвального здирства, яке дозволювало собі веселе товариство.

Оттак скидаєть ся вигадана і розмальована д. Стороженком місцевість на дійсну, і тільки при таких поясненнях і при такому перекладі його уславлені оповідання можуть мати хоч деякий змісл. Але очевидячки, що се вже не буде й переклад, а просто пере-

¹⁾ Ibidem, стр. 88, 89—90.

робка. Та й зміст оповідань, окрім їхньої мізерности і безбарвности, має в собі багато мотивів зовсім непевного і брудного характеру. Наведім зміст декількох його оповідань.

У одного багатого мужика була дуже лінлива дочка, яку він віддав заміж у сусіднє село і взяв зі свекра слово, що той не буде бити його дочки за лінливість. Свекор справді не бив її, а привчив її до роботи тим, що не давав їй нічого їсти, коли вона нічого не робила. Відсеїть мораль: учи лінливого не молотом а голодом.

Батько та мати розпустили свою дочку-одиначку до того, що вона пішла заміж за дурня, тільки аби водити його за ніс і чинити собі все, що заманеться. У дурня всяке діло валять ся із рук, і скінчило ся на тім, що вони зовсім з'убожіли. Мораль: Краще злий, ніж дурень!...

У багатого батька та матери був одинчик — Павло. Батьки не тільки не привчали його до роботи, ба навіть не дозволяли йому ходити й на гуляння, так що, коли вони померли, синок їхній був дурнем і ледащом найпервішим. Хоч на підставі попереднього оповідання автор був прийшов до думки, що краще злий, ніж дурень, але се ані трошки йому не перебило в отсім оповіданні висловити нову думку, а саме, що і дурень має свою рачію. Дурневи скрізь таланило; в той час як господарства других хазяїв шкодив недорід або пошесть на товар, хазяїство у дурня само вело ся як найкраще. Якось розумні товариші закликали були до себе дурня, бо в нього щаслива рука — іти із ними під Івана Купайла в ночі шукати скарб. Дурень не схотів, бо ліньки напали. Розумні товариші прогуляли цілу ніч, скарба не знайшли і, як вертали ся до дому, то схотіли пошуткувати над дурнем: знайшли на дорозі здохлу собаку і вкинули її до дурня в хату. Ся здохла собака й була скарбом, і скоро вони вкинули її до дурня в хату — вона розсипалась по долівці карбованцями. Вивід: Як Бог дасть, то і в вікно подасть.

Запорожець ночував на степу і побачив у ночі близько від себе красуна-козака і чарівну пейзанку. Він підслухав їхню розмову і довідав ся, що чарівна пейзанка ніхто друга, як відьма; про се він зовсім пересвідчив ся, коли чарівна пейзанка почала роздягати ся і зняла з себе навіть... сорочку. Сей момент змальований д. Стороженком майстерно:

Літерат.-Наук. Вістник V

8*

„Як глянув на неї дід, то аж жижки у його затрусились; давно вже минуло, а було як заходить ся розказувать, то аж цмока, аж очі йому рогом лізуть, (штукар запорожець!) — така гарна! Місяць як сріблом окотив біле її тіло; уся як виточена, а довга коса, чорна як гадюка, так і обвиваєть ся круг тонкого стану, і аж до повних литок достає. Повернулась із плечей — ще краща; тільки роздивив ся дід, аж хвостик! так собі, невеличкий, та матері його біс, хвостик¹). (Штукар і д-ій Стороженко!).

Взагалі д. Стороженко зупиняєть ся з особливою охотою на подібних скоромних малюнках. Красун - козак стає не козаком, а чортом, що закохав ся в відьмі палко. Починає чорт признавати ся в своїм коханні відьмі, і хоча він не більш як чорт, але що він розмовляє по-українськи, себ-то й сам більше-менче Українець, то й висловлює він своє кохання незвичайно галайтерийно, — так, мов, вивчив від дошки до дошки книжку, видану у Москві: „Учтивья привѣтствія и комплименты на разныя случаи свѣтской жизни“. У сій книжці сказано, що ввічливі, свѣтські кавалери мусять висловляти перед своїми паннами свою любов в такій формі: „З тої хвилини, як я мав честь увійти в товариство ваших знайомих, я став поважати ваші тілесні як і не менш того духові совершенства. Я не можу розмовляти довго: розмовляючи з вами, я забуваю все. Чи можу я, чарівнице, назвати Вас своєю у повнім значінню сього слова“ і т. д.²).

Точнісенько так само осьвідчуєть ся закоханий чорт — Українець у д. Стороженка.

— Чого ти мене звав? — спитала дівчина таким голосом, що у мого діда аж серце тьохнуло.

— Питаєш — чого? — промовив козак: — хіба не знаєш, як я тебе кохаю?... без тебе мені і пекло не миле!...

— От зачим! — каже дівчина: — я давно вже се знаю.

— Та ні, — відкавав козак — не затим... як тебе побачу, то й сам не знаю, що говорю... Слухай, Одарко... скажи мені, чи хочеш бути моєю? Хоч би ти у тисячну долю так мене кохала як я тебе!³) і т. д.

¹) Ibidem, стор. 101.

²) Стор. 51—52.

³) Ibidem, стор. 99.

Словом, чорт пропонує чарівній пейзажці з хвостом, щоб вона до його належала хоч в протязі 10 років. Вона згоджується, але з тією умовою, щоб чорт не заважав їй спасти душу свою. Чорт згоджується і прикликає Запорожця, щоб був за свідка.

Запорожець, якому дуже до вподоби впаала пейзажка, відважився вирятувати її і обдурити чорта. Він вимагає, щоб чорт попереду виконав обіцянку, яку дав відьмі, — себ-то щоб поміг їй спасти ся, а для сього пропонує відвезти її до пустельника на Сьвяті гори. Хоч скільки крутив чорт, а Запорожець, як і треба було того сподівати ся, перемудрив чорта, і вони всі в трьох укупі їдуть до пустельника на Сьвяті гори. З приводу назвиска Сьвятих гір д. Стороженко робить таку примітку:

„Сьвятими Горами того звуть ся, бо ще за давніх часів християнства там спасались у печерах пустельники. Ще недавно пані Потьомкина обновила одну церкву, висічену у скелі, і манастир. Нехай їй за се Бог милосердний воздасть, що вона добрим людям бажа. Для другої не багато-б вийшло з сього жадання користи, а для неї буде надто“¹⁾.

Сьвятогірський пустельник з великою охотою прийняв до себе чарівну пейзажку з хвостиком, визначив для її спасіння пять літ, а чорта перевернув на коня, що на нім Запорожець і поїхав у Січ. Пять років бив ся Запорожець із Татарами, завжди побивав їх, і раз заспорив ся, що у Бахчисараї плюне межі очі самому кримському ханові, — і справді плюнув, ще й додав: „Ти, хане, покійного чорта племінник, бусурманський, кателвцький, анахемський, гаспедів син, триста чортів тобі у живіт!“ Після пяти років Запорожець з'явивсь до пустельника і оженивсь із уратованою ним чарівною пейзажкою, а в неї тоді хвостик пропав, так що, каже д. Стороженко, „дід як уже ні доглядав ся, так і місця того не знайшов, де він ріс“²⁾.

І от д. Стороженко, записавши подібну безсоромну вісенітницю, яку мов би розказав йому один старий дід, додає від себе з комічним патосом:

„Щоб не розвіялось по сьвіту те, як кажуть, фантастичне оповідання дідугана, я списав його для моїх земляків. Наша чудова українська врода, нагріта гарячим полуденним сонцем, навіва

¹⁾ Ibidem, стор. 118.

²⁾ Ibidem, стор. 127.

на думи насіння поезії та чар. Як пшениця зріє на ниві і складається у копи і скирти, так і воно, те насіння, запавши у серце і думки, зріє словесним колосом, складається у народні оповідання і легенди¹⁾.

Шкода! а було-б далеко краще, коли-б „розвіяло ся по світу се фантастичне оповідання дідугана“ і інші подібні до нього „оповідання!“

Питанє, для кого написав і надрукував свої „Українські Оповідання“ д. Стороженко? Для Росиян вони не мають ніякої ваги вже через те, що в них немає жадної характерної риси, яка могла-б познайомити Росиян із нехитрим, але своєрідно укладеним побутом Українців, бо в сіх „оповіданнях“ виведено не дійсних Українців, а вигаданих д. Стороженком, видумарених ім. А у нас — Росиян, досить нашої самодільної нісенітницї, написаної нашою рідною мовою, яку всякому можна смакувати до несхочу.

Треба до сього додати, що д. Стороженко добре володіє українською мовою, і з сього погляду йому належить майже перше місце серед наших українських письменників. Він придбав тую образовість, плястичність мови, яка надає такий оригінальний кольорит мові Українця і робить із неї власне справжню українську мову, а не попросту російську, в якій лиш поодинокі російські слова заміняють ся відповідними українськими. Правда, що й тут д. Стороженко часто густо переборщує, бо стає манірним. „Українські Оповідання“ автор присвячує „любим землякам“. Але нечесно, щоб „любим землякам“, які потребують найелементарнішого знання і хочуть вичитати сі знання в писаннях на рідній мові, подавати безсоромні гадки і малюнки двозначного характеру. Се значить пірізати розбуркану в Українцях охоту до читання, рішучо перешкоджувати тим гарним наслідкам, до яких ведуть дешеві видання пісень Шевченкових, оповідань Марка Вовчка і т. и. Ми потішаємо себе тільки тим, що висока ціна „Українських Оповідань“ не дасть їм розповсюдитись між земляками д. Стороженка.

На сім ми можемо й скінчити. Ми зупинили ся на „Укр. Оповід.“ довше ніж вони того варті за свою шікчемність, і зробили се тільки через те, що поважаємо ту чесну справу, яку такечки профанує і якій так шкодить д. Стороженко своїм уїдли-вим спочутєм.

Переклав із російського

П. Снішчанив.

¹⁾ Ibidem, стор. 128.

ІВАН БОЙКО, племінник Т. Шевченка.

(Спомини).

В кінці шістьдесятих років деякі Княне, шануючи пам'ять Т. Г. Шевченка, взяли в села його рідного племінника Івана Федоровича Бойка, сина Шевченкової рідної сестри Ірини, і почали вчити в гімназії. З початку діло йшло добре, а далі, за недбалістю Княн, хлопець став терпіти нужду і почав погано вчитись. З четвертої класи він виступив, ледве дотягнувши до неї.

В ті часи в с. Деньгах, Золотоношського повіту, Полтавської губ., одставний капітан, невеличкий поміщик П. Я. Шелухин шукав учителя для своїх дітей. Брат жінки Шелухина, студент Демченко, дізнавши про се, привіз Бойка в с. Деньги і він став учити мене і мого меншого (покійного тепер) брата Івана. Швидко до нас упросилось ще трое дітей і Бойко мав добрий заробіток. Учив він добре і всі ми щиро горнулися до його. Він зібрався скласти грошенят і кінчити гімназію. В вільні години Бойко, бувало, грав на скрипці. Ми й так охочі були співати, а за скрипкою охоти ще прибільшало. На лихо, Бойко не вмів нашого українського репертуару. Ми, навпаки, не вмели його великоруського репертуару. Через се наша справа трохи затяглась. Але-ж усе таки ми, діти, вивчили його українських пісень, а він вивчив нас „Во полі береза стояла“, „Возлѣ рѣчки, возлѣ мосту“, „Эхъ — ма! Поди прочь!“ і иньших пісень, з котрих ми, окрім наголосу, нічого не розуміли.

Швидко після сього Бойко став кудись ходити від нас і співи наші на половину розстрілились. Ми примітили, що він иноді вертав ся до дому п'яний. Матуся моя, жінка дуже суворої моральности, відчитала Бойкові від щирого серця, як мати, що пити

нікому не гаразд, а йому й надто, як ще цілком молодому хлопцеві. Се було в 1872 році. Здаєть ся, тоді Бойкові чи й було 17 років, а він здавав ся ще молодшим, бо був малого зросту, худий і блідий.

Матуся моя Евдокія Григоровна і батько поводитись із ним, як із сином, але-ж Бойкові розмова моєї матері так не вподобалась, що він швидко від нас від'їхав до Києва.

Згодом йому дали посаду народного вчителя.

Далі, як був я гімназистом, то не раз цікавив ся дізнати, де наш симпатичний учитель. Всі ми, дітвора, дуже любили його і нам було шкода, коли він поїхав. Але я нічого про його не дізнав ся.

В 1883 році я прибув із Лубень у Київський університет на математичний факультет і тут від когось із студентів, що прибув з Кременця, вперше почув про Бойка. Трапилось се так: я так прикро балакав по російськи і так багато вставляв у свою річ українських слів і виразів, що звернув на се увагу товаришів. Один з їх і каже:

— А у нас у Кременці єсть племінник Шевченка.

— Хто такий? Як звати?

— Іван Бойко.

Коли я сказав, що се мій учитель і я до його напишу, то студент відмовив, що не варт, бо сердега психічно слабкий.

Проїшло після сього три роки. Я став учитись на юридичному факультеті і саме сидів за надто нудною якоюсь книжкою, що мав прочитати для семестральної теми, коли се двері відчинились і ввійшов... Боже мій! — Іван Федорович Бойко. Я зараз впізнав його і дуже зрадів, але-ж він до сього відніс ся якомсь невідповідно.

— Отсе допитав ся до вас. Дозвольте переночувать.

— Добре, радий.

Його за тиждень перед тим випустили з психіатричної лікарниці. Як він казав, держали його там з напасти. Але, видно було, що не з напасти.

Він розказував таке, що зразу можна було впізнати психічно розстроєного чоловіка. Довгенько він пробув у Києві і трохи не що дня заходив до мене, маючи невеличку заемогу, а далі кудись щез.

Місяців через три, коли на дворі була стужа й мороз, він знов прийшов до мене — голодний, обдертий, задубілий, і приніс дві величезні торби. Він став прохати мене сховати його торби, щоб хто не вкрав, бо там лежить його багатство й слава України.

Коли я заглянув у одну торбу, там лежали цурки, палочки, дощечки, кружечки ..

— Що се таке?

— Се упрощений спосіб виучить ся грамоті в один день! Я довго міркував, поки добрав ся способу. Ось дивіть ся — що се таке?

— Що?! Кружечок із цуркою й хвостиком — сказав я, коли Бойко, вийнявши з торби кружечок, показав мені.

— Ні, не вгадали. А на що воно буде похоже, коли розмалювать його, щоб усяке впізнало в нім бубон?

— Буде походити на бубон.

— От бачите — зразу вгадали. Буде бубон, а коли додати в гору цурку і хвоста в праворуч, то буде всякому нагадувати букву „б“. Бубон — бубонить — б!

Показав він мені ще кілька цурок і кружечків, став розказувати, як він може вивчити по своїй новій системі в один день писати, читати і трохи не всієї арифметики! Я, нічого не розібравши, побачив тільки, що мій вчитель цілком слабкий і його треба пристроїти в лічебницю.

— Еге! Мій дядько Шевченко прославив Україну своїми віршами, а я прославлю її упрощеним способом швидко всьому вивчитись!

Кияне допомогли його нужді, допомогли і його сімі в Кременці, хоч дуже мало, так що не стало мабуть і на латки.

Хтось із Киян пристроїв Бойка в больницу, а тепер він, бідолаха, цілком безнадійний маніяк, кінчить дні свої в Винницькій окружній лічебниці для психічних слабих.

В Кременці й доси живе жінка Бойкова. В тяжкі години їй трохи допомагали Українці, а більш здобувала вона для себе і для дітей, унуків Т. Г. Шевченка, шматок хліба тяжкою працею — шитвом і харчуванням школярів.

Нещасна мати найбільші надії поклала на свого сина Леонтія. Сього року він повинен був скінчити духовну семінарію — він був у останній 5 класі Волинської духовної семінарії. Але — нове лихо, нове нещастє! Леонтія Бойка семінарія сими днями

відіслала в Київ і замістила в кирилівський шпиталь, як психічно слабого релігійною манією. Дай Боже, щоб сердега одужав!

В „Кіев. Словѣ“ і „Бессарабці“ пишуть, що в паперах Леонтія Бойка знайшли багацько українських поезій, чистенько переписаних із визначінням часу, коли кожний вірш написаний ним. Під кожним віршом стоїть підпис: „Леонтій Бойко, внук Тараса Шевченка“. Ті, що читали сі вірші, в захваті від їх, дуже хвалять, попереписували собі в зшитки й альбоми і кажуть, що автор має саморідний поетичний талант і що мова його віршів чиста українська.

Сергій Шелухин.

Хроніка і бібліографія.

I. Літературні вісти і уваги.

Пам'ятки по Шевченкові. У мирового судді Миколая Івана Мокрицького (в м. Кагулі, Измаїльського пов.) є «Кобзарь», подарований його матері Т. Г. Шевченком із власноручним надписом автора: «Марьи Львовнѣ Мокрицкой на память Т. Шевченко. 4 Февраля 1860 года». У того-ж Мокрицького є лист Шевченка до батька Мокрицького, писаний за два дні до смерті поета і одержаний уже після його смерті. Зміст листа такий: «Многоуважаемый Иванъ Николаевичъ! Поздравляю Васъ съ возжеланнымъ днемъ Вашего святого ангела. Извините, что я не могу лично принести моего искренняго поздравленія. Я боленъ другой мѣсяць. Не только на улицу, меня и въ корридоръ не пускають, и не знаю, чѣмъ кончится мое затворничество. Глубоко кланяюсь Марьи Львовнѣ и любязую Вашихъ дѣточекъ. Отъ души желаю Вамъ повеселить ся по прошлогоднему. До свиданія. Покренній вашъ Т. Шевченко. 24 Февраля 1861». Мокрицькі жили в Полтавській губернії. Марія Львовна Мокрицька була близька родичка матері Т. Г. Шевченка. С. П—ко.

Книжка на селі. Книжка в село йде всякими кривими шляхами, і трудно сказати, яка власне доходить туди. Через те я й подаю невеличкі власні добутки про сю справу, сподіваючись, що моя звістка пілібе може ще кого. Про своє село я маю наперед сказати ось що... В селі вже 3 роки йде продаж книжок на комісії од «земського книжкового склада». Школа в селі років 40—50, єсть бібліотека. Відомости подали школярі; кожна сім'я, маючи школяря, тим самим прину-

шена мати книжку; опріч цього на Різдва минулого року кожен школяр одержав книжечку (200 примірників). Таким побутом масмо всі вигоди для доступу книжки. Тепер до чисел: масмо 143 картки од 143 семей; вони розпадають ся так:

по 1-й книж...	по 2...	3...	4...	5...	6...	7...	8...	9...	10
має 8 семей	10...	20	20	22	9	15	7	9	5

Більш десятка має 18 семей (242 кн.); а всего 866 книжок. Сі 866 книжок по змісту ділять ся так: Біблій 3 і то одна не вся, а тільки початок, Євангелій 59, Молитовників 74, Часословів 14, Псалтирів 17, різних церковних одрав 5 — разом 173 книжок славянською мовою, або з подібним текстом славянсько-російським. Далі йдуть житія святих і иньші дрібненькі релігійні листки, всего 177. Сюди-ж треба додати коротеньку священну історію — шкільний підручник — її 54 примірники. Всего релігії присвячено 404 книжки. Далі йде література. На першим місці стоїть ряд книжок, виданих Ситїним та иньшими. Тут набереть ся з десятко казок Пушкіна, а то більш так звана «література для народу», де не знайшли ні автора, ні видавця, — так їх і продають на лист, а не по змісту. Далі 125 перлин дубочного видання. Чого тут нема! „Бова королевичъ“ і „Сонъ Богородицѣ“, „Волкъ на скамьѣ подеудимыхъ“ і „Правдивое сказаніе о томъ, какъ львица царскаго сына выкормила“, тут навіть єсть „Тарас Бульба“, що йде по степу і співає високим баритоном: „Гой ты Дигірѣ ты мой широкій“ (Із „Аскольдова могила“ Верстовскою). Потім ідуть шкільні підручники різних назв — їх усього 54 (багато задачників). Календарів,

можна сказати, нема... Більше видно лічать „від водохреща до пуцання, а від пуцання до Великодня“. Різних років у десятих хатах усього 19 календарів. Єсть ще 18 книжок усього хламу: тут „Каталог музикального магазину“, „Устав общества велосипедистов“ і т. п. Українських книжок набралося 72 примірники. Найбільше понасливило „Наймичці“ і „Кайдашевій сім'ї“ за їх підходящу ціну (1 коп. і 9 коп.). Українська книжка досталась тільки через земську продажу книжок. Мені говорили, що років 5—6 тому назад української книжки ніхто не чув і не бачив. Лишається ще сказати, просто на диво: — по сільському хозяйству всього 5 книжок, із них одна Чикаленка (перша), а останні не підходящі і попали до рук ненароком. Отсе і все куплене на власні гроші і за власною ініціативою селян. Заплато мало... А єсть же села ще більше глухі. Цікаво-б заглянути туди і хоч трохи зачіпити ту духову голодівку села, — а може яка душа спасенна відумала би спосіб уєхнути з села той непотрібний дуб і дати дешеву і стоящу книжку. До речі додаю, що видання д. Грінченка занадто дорогі для села: пішов тільки „Робінзон“ і „Катерина“, — останні як були прислані по 5 примірників перед трьома роками, так і тепер лежать. А за той час „Наймички“ розійшлося 75 примірників. *Гнев.*

Чиї гроші, того й худоба. Дозвольте покористуватись сторінками вашого журналу задля оборони українського слова від сьмливих письменників нашого «Кієвлянина». Д. Флорінський, котрий так багато зробив для української науки на XI Арх. з'їзді, присвятив сій справі ще дев'ять листів у «Кієвлянині»: редакція «безцензурної» часописі вже здавна висьміває «українофілів», користуючись кожнім випадком. Тому, хто не знає умов нашого життя, покажеться дуже цікавим, через що «Кієвлянині» забрав якусь монополію в розв'язанню української справи? Чом же ніхто із Українців не виступає на оборону рідного слова? Можна справді подумати в купі з д. Флорінським, що «res nullius est primi carientis», себто він усіх препобідив і українській мові край. Певна річ, давніших статей д. Флорінського Українці не промовчали: та у нас, Українців російських, є особистий обов'язок їм одповісти й на отсі: треба розбити ілюзію, ніби в нас так багато дурних людей,

що їх можуть обдурити безвартні писання. Але я повинен сказати, що чоловік я тут собі зовсім сторонній, не буду заходитись коло самої суті питання: я лишею вченим людям рішати — чи є вкраїнська мова мовою, чи тільки «наріччє», — чи можна виробити ширю науково-літературну мову, чи є вже вона, чи ні. Для мене, кажу, як чоловіка стороннього (а до того ще в Росії) головніший другий бік питання: 1) Показати, що олімпійське знушання «Кієвлянина» з «хохлацької» мови, ніби-то вже вмерлої, походить з браку дійсної науковости у наших дипломованих корифей, а 2) Кваліфікувати роллю «Кієвлянина» в сій справі. Дд. Піхно, Флорінський і інші мають собі казенний харч і для того не турбують ся, що там робить ся по тих «Українах». Вопо й правда: казенні гроші роблять коло них ніби якийсь куток Росії, де «нема ні плачу, ні зітхання...», ні української мови. От вони й пишуть про те, що робить ся у них у московському кутку, котрого границя їм здасть ся дійсним горизонтом. А що робить ся там далі? Що їм за діло? Вони знають тільки, що там для казенного чоловіка terra incognita — зась! От вони й кажуть своїм слухняним читачам, що там нема нічого! «Нічого?» — читає слухняний читач. — «Нічогоїєнько!» — одповідає казеннокоштинний письменник. — «Дивись! Хто-б то думав!» І вірять одно одному, справді вірять! Ану лише, дд. читачі, подивімоєсь ми, що робить ся за тою огорою «познанія добра і зла». Кожний з нас, хто їздив по Вкраїні, чи навіть жив по містах та торкався до простих людей, добре знає, що мало-мало письменний чоловік із селян, коли йому один раз трапить ся нападсти на вкраїнську книжку, вже не випустить її із рук і буде прохати де може другу й третю таку-ж. Хто не знає, що у письменного чоловіка дуже скоро «Кобзарь» стає дорогою книжкою? Хто не знає про те, як прихильна до всего рідного провінціяльна інтелігенція? Хто не бачив ширих Українців фершалів, учителів, семінаристів? Чим бідні дд. професори (Піхно, Флорінський і інші) виявляють собі зрієт українського театру? Не треба мабуть і казати російським читачам «Літ.-Наук. Вістника», як гаряче витають по провінціях — у Полтаві, Чернігові, Катеринославі... українські трупи, концерти, — куди гарячіше, ніж російських «гастролерів». От що кажуть факти: дайте отим фактам добрі обставини

і вони швидко і без усякої опіки приведуть до широкого розвою й свідомого руху на користь рідної мови, літератури, взагалі національності. Тепер, коли правда, що в українському народі ще живе міцне національне почуття, то спитасмо вкупі з «Кієвлянином»: чого-ж нема людей, котрі-б цілком вдовольняли духові потреби свого народу? Чого серед самих освічених верств української інтелігенції так небагато письменників, а ті письменники так небагато, такі маленькі видають книжки? Як глянуть з цього боку, то й справді навіть прихильникови українства здасться, що отси невеличка купка письменників — просто собі «антикварії», що втішають себе ім дорогими, а розумному чоловікові (д.д. Піхну і ин.) смішними іграшками. Чого нема українських журналів у Росії, видавництв, книгарень і т. п.? Ой, розумні люде! Не становить знаків запитання, не піднімайте брови в гору! Чого? Чого? Чого?... А чого нема українських шкіл, гімназій, академій? От-то-то, розумні люде! Ви добре знаєте чого, так про те Ви мовчите! І як до діла, то виходить, що було-б у нас усе те, чого нема, як би було тільки одно.... Що? О д.д. Флорінский Піхно і ин.!... Як ви ще були студентами, то певно теж бунчали своїми непорочними устами два великі слова — Ви тепер їх не знаєте? Воно правда, що як перевернешся з ліберала на консерватора, то забудеш. Як вам нагадаю. То — свобода слова. Усе українське питання в Росії — в свободі слова.

Тепер скажу ще про те, що думати про полеміку «Кієвлянина». Ся часопись добре знає, що говорити отверто про отей всі питання заборонено, і що йому, «Кієвлянину» ніхто не може відповісти, як слід. У таких обставинах писати проти безоружного боку — се... се вже й не знаю!... а писати так багато, як проф. Флорінский — се чи не для того, щоб самого себе втішити: всі лають, так треба собі придати таку постать, ніби всіх ворогів побив на смерть. От і пише, і пише... полемізує, не маючи поперед себе жадного ворога полеміста. А люди думають: «тай багато-ж він пише! Чи йому платять, або що?» — Ні, він безплатно!... Те, те, те, що пак ми кажемо? А їм же казна російська платити жалувание за... вихованне молодіжки. Догадливий читач схаменувшись каже: «Ну, так би й казали! Тепер

я вже знаю!» Воно й правда — чії гроші, того й худоба». *Незалежний.*

Укр. мова і візитові білети. Нам пишуть із Камянця Подільського: Один тутешній обиватель, студент Юрїївського університету (про якого трудно сказати, на скільки він кохаєть ся в українстві) в кінці минулого року женив ся й справляв весіле — не дуже гучно, а все таки не без родичів та добрих знайомих. Прийшло йому на думку запросити деяких картою (чи то «білетом») друкованою по українськи. Один кам'янецький друкар надрукував сі карти, як звичайно в таким разі, навіть не запитавши місцевого уряду. В сих картах-не як будь мудро, а цілком просто та звичайно значило ся, що такий то такий запрошує гостей зразу на вінчанне до церкви, а потім на весілле до батьківського дому. Пронюхав про се так званий «чиновник особих порученій» біля особи губернатора, добродій В., який звичайно клопоту не має й спокійно спить собі «на лаврах», безпечний, що в Камянці про який будь «сепаратизм» ні слуху ні духу. Але такий незвичайний вибух українського сепаратизму розворушив його; зараз таки він поклав собі, що треба як слід обуритись проти друкаря, хоч і не зовсім тямив ще, яка власне тут його провинна й з погляду яких законів прийдесть ся судити її. — А подайте мені примірник тих карт, що ви друкували по українськи — загукав він на друкаря. Подали йому. Глянув — до тексту не можна причепити ся. — А яке ви маєте право цілком свавільно друкувати тою мовою, котру уживати заборонено? — загукав він удруге. Та я вам он-якого протокола зачну: давайте наперу... Тут друкар почав тихо мирити розгніване «начальство» й витлумачувати йому, що либонь добре знає друкарські закони, одначе про заборону української мови на картах нічого не чув, тим то й не дуже боїть ся протокола, бо суддя напевне виправдить його. Тоді д. В., трохи спавши з грізного тону, почав пригрозжати, що доведе до «Головного Управління по ділам печаті», котре мусить закрити йому друкарню. На таку пригрозу друкар лише усміхнувся собі в бороду, бо добре знав, що «Головное Управління» не відає візитових та весільних карток і не зверне на таку справу жадної уваги. Одначе, щоби не дразнити урядника, він уже більш нічого не сказав і розмова на тому скінчила ся, що д. В. висловив йому ще скільки за-

стережень. Далі сей випадок оголосив ся серед висшого краєвого уряду, бо як друкарь, так і д. В. почали старанно розпитувати про закони й особливо звернули ся до передмістників добродія В., людей, значить ся, досвідних у таких справах. Які-ж були наслідки розпитів? Усі зголювали ся з тим, що «яених законів» про заборону української мови «в таким разі» нема; одначе повинна бути особлива місцева охорона проти всякого «сепаратизму»; при тому добре відомо, о скільки «ся мова» непопулярна «там» «в высчих сферах», тим то самозрозумілий обовязок кожного «тактичного урядника» не давать їй ходу. Красвий губернатор цілком похвалив такий погляд і велів наказати друкарю, щоби надалі він поводив ся в своїх справах більш обережно та добре розпитував ся про те, що можна, а що ні.

С. Г.

Українські літературні новини. Цензура дозволила «Новісти Шевченка» і «Твори Руданського», як перші томи «Української Бібліотеки». Сама назва «Укр. Бібліотеки» недозволена. З дальших томів тої бібліотеки є в цензурі «Люборадські» Свидницького і пригатовляють ся твори Мирного, Марка Вовчка, Бордуляка, Коцюбинського, Чайченка, Дніпрові Чайки, Левенка. Переписують ся для цензури 4 і 5 томи оповідань Кониського. «Розові томи» «Вика», 2 і 3, подано вже до цензури. Поетичний том 1 розширяеть ся і буде знов поданий до цензури для другого видання, бо перше розійшло ся. Петербурське «Общество Издания общепользанных и дешевых книг» має в недовгому часі видрукувати «Оповідання про Т. Шевченка» Кониського, «Про сухоти на художі» Целанова, «Виноград» Чикаленка, «Оповідання про Богдана Хмельницького» Комаря і «Виговщина» Куліша.

Переклади українських творів. Штутгардський тижденьник «Aus fremden Zung» п. подав у ч. 8 німецький переклад повісті В. Стефаніка «Камяний хрест». Переклад зладив дуже вдатно звісний наш етнограф О. Роздольський.

Заборонено цензурою: 1) Бондаренко — «Підземні епіли» (про вулкани), 2) Оповідання про малих звірів, 3) Білоусенко — «Пригоди трьох свинок», 4) Рильський — «Розмова про сільські випаси», 5 і 6) «З народного поля», два збірники народних казок.

Дозволено цензурою: 1) Кукулевський — «Оповідання про життя кобзаря».

Драматичною цензурою дозволено:

1) Непевні вісти, — драма на 3 дії М. Бошибочного, і 2) Сватови як не першачарка, то перша палка, — сільські сцени на 3 д. Зіневича.

Одеська цензура в р. 1900. З витягу зі справоздання Одеського цензурного Комітету за минулий рік, надрукованого у «Від. Одесск. Град.», довідуємось, що в тім році в Одесі вишло неперіодичних видань за дозволом цензури 1086 і без дозволу 142; в тих числах було: в російській мові за дозволом цензури 942 і без дозволу 139; у французькій мові за дозволом цензури 30, без дозволу 1; в німецькій за дозволом 58; на грецькій за дозволом 4 і без дозволу 1, в латинській за дозволом 2 і без дозволу 1; в англійській за дозволом 6; в італійській за дозволом 1; в українській мові за дозволом 7; в молдавській за дозволом 1; в жидівській за дозволом 35. З наведеної статистики бачимо, що українські видання займають по кількості сльве останнє місце, а коли взяти під розвагу $\frac{1}{10}$ н-селення Українців відносно до інших націй, як от до Жидів, Німців, яких число видань стоїть у другому та третьому ряді, то видання на націй мові опиняють ся в дуже далекому хвості.

Г. Ков. Кол.

Безцензурна часопись. «Виленский Вѣстник» дістав дозвіл на безцензурний вихід. Подаючи про се звістку, «Одесский Листок» утішаєт ся, що се вже третя провінціональна газета увільнена від цензурної гвздки; перші дістали дозвіл на безцензурний вихід «Кіевлянин» та «Южный Край». Не знаємо, якого напрямку тримаєт ся «новохрещеник»; що до перших двох газет, увільнених від цензурної «опеки», то ті їй не потрібували їй, бо трохи не з початку виходу користались титулом «благонамѣренных» і цензура для них була о стілько потрібна, як тій вірній собаці (прошу вибачення за трохи вульгарний вираз), що звикла разом із хазіяном і спати і їсти — намордник, для забезпечення від кусання самогоя хазіяна. Гр. Ков. Кол.

Культурна держава в Азії. З «Русских Вѣдомостей» ч. 72, довідуємось, що в минулому році японська праса налічувала у себе майже 2.000 періодичних видань. Пята часть їх складаєт ся з щоденних газет, котрих в одному місті Токіо виходить над 20. Читаючи від часу до часу про загальний поступ, що робить і зробила вже за дуже короткий час

азиятська держава, мимоволі напрошується ся питання: як би ся держава та не була винятком серед азиатського варварства (хоча в варварстві і ми не в хвості

стоїмо, а деякі європейські держави починають випереджати й азиятські), то, кажу, повстає питання: де культура, у нас, у Європі, чи там, у Азії? *Гр. Ков.-Кол.*

II. Нові книжки.

Галерея рускихъ писателей. Москва, 1901 г. Ц. 1 р. 50 к. Роскішно видана книга, що містить в собі 553 критично-біографічних нарисів і більш 170 гарних портретів російських письменників за останні два століття, се такий видатний факт для сусідньої літератури, якого годі обминути й нам мовчанкою. Доси ще наша молодіж виховується здебільшого на чужих літературах і першорядне місце належить літературі російській. Перегортаючи сю книгу, немов живими бачиш великих учителів, заступників за народню волю, за індивідуальність, за совість, пригадуєш їхне житє, їхні думи й муки і з кожним сьвітлим образом якось дух підіймається над буденщиною. Се вражінне, мовляв би, побожності до сеї книги ображають такі персони, як Катков, Буренін, Болеслав Маркович і подібні їм... Не треба було їх пускати у сей храм. Ще болить душа наша від огидливих слів і вчинків сих мракобісів. Війна ще не закінчила ся, а на війні повинно бути так, як на війні. Нехай се буде пристрасть, нехай «Галерея» через се не буде повна, за те вона викликати-ме сущільне вражінне. Тут годить ся пригадати стару приповідку: *De mortuis aut bene, aut nihil.* Коли-ж ні одна чесна душа не може сказати про них доброго слова, то їх тут і не повинно бути, тим більше, що в «Галереї» не знайшли собі місця такі видатні постаті, як Лавров-Миртов, Плеханов, Степняк, Драгоманов і інші.

Почуте побожності до дорогої кожному Росіянови книги переходить в сум, коли Українець подивить ся на неї своїм оком. Велике слово — душа людська. Се мотор всесвітнього житя, торжество правди, науки і немає більшого злочину, коли на живу душу накладають ся пута. Переглядаючи житєписи письменників, часто надбаш такі коротенькі фрази: «Далі літературна діяльність (Чернишевського) на довго перервала ся. Коло 20-ти літ він прожив у Сибірі». Або: «В 1861 році

(М. Михайлов) був арештований і засланий на каторгу. Помер коло Нерчинського заводу». Се пута на душу людську, може тільки на окрему особу, на її індивідуальність, а про те важке вражінне роблять такі факти на кожну людину. Яке-ж повинен зробити вражінне той факт, що більше двох віків ще важчі пута накладені на душу цілого українського народу! Весь устрій житя на Україні більш двох віків веде систематично до того, що видатні люде з нашого народу або не мають змоги зовсім виринути з темряви на сьвіт, або пройшовши чужу школу чужих наук і чужого житя мусять відірвати ся від свого народа і пристати до чужих.

В «Галереї» ми налічуємо кілька десятків таких одшепенців, що при нормальному житю нашої нації повинні б належати їй. Вони голованці українського народу. Так Полтавщина дала російських письменників 7: Херасков, Капністи, Гнїдич, Наріжний, Гребінка (російські твори), Гоголь, Вагнеров; Харківщина — 4: Данилевський, Каразин, Ясинський (Максим Білинський), Монтовид (Шабельська); Київщина — 3: Подолінський, Вє. Крестовський, Новодворський (Осипович); Катеринославщина — 3: Даль (з Німців), Гаршин, Сергієнко; Волинь — 3: Флексір (Волинський), Маттет, Короленко; Херсонщина — 1: Потапенко; З Дону: Щербина, Мордовець. З Вороніжчини: Никитченко, Бостомарів; з інших місць: Вас. і Вл. Немпровичі-Данченки, Овєяніко-Куликовський, Авсієнко, Хмельницький (потомок Богдана) і інші.

Як бачимо: не малу духову данину взяли наші брати по крові, наші сусіди з українського народу самим тільки краєним письменством. Нема що й казати, що се тільки мала частка з того великого народнього духового скарбу, що береть ся сотні літ що року, що дня. Не диво, що робить ся сумно при перегортанню «Галереї», бо кожен Українець проходить по кладовищу, де «спочиває

наше слово в німх гробовищах». Утрата велика, та маємо на втіху те, що джерело народної творчості не висхас. Сотні, може тисячі різних талантів у кожне время існують в нашому народі і ждуть, коли їм дадуть змогу вийти з темряви і жити своїм власним культурним життям.

З поводу текста книги, критично-біографічних нарисів російських письменників, нам не приходить ся багато казати. Її вже цїнили й ще цїнитимуть в російській літературі. Не можемо обминути напр. того, що не годить ся на наш погляд в «Галереї руских писателей» розглядати українські твори. Так напр. зроблено з Шевченком. Розглядаєт ся його «Кобзарь» і при тому очевидячки такою людиною, яка не всього «Кобзаря» читала, а про «Кобзаря» ще менше. Виходить Шевченко романтик тай годі, або поперед усього і найбільше за все він романтик. Про російські твори Шевченка сказано тільки: «Шевченко писав і на мові російській віршами і прозою. Але російські повісти й поеми далеко слабші, ніж українські шедеври». Різниця буде велика, коли станемо казати про вартість «Кобзаря» для московської літератури і для української. Се так само, як би Україні до своєї літератури зачислили Кольцова, який, як нам відомо, писав і українські поезії. Та що його українські поезії були далеко слабші, ніж московські шедеври, то нам треба було би розглядати його російські вірші і вияснити їх вартість для української літератури й життя. Але вони вартости для нас мають менше, ніж вірші маленького нашого поета Петренка. Не розглядаючи взагалі творів польських, грузинських, вірменських і інших, не треба було розглядати й усього того, що писано мовою українською. Про се можна тільки нагадати. Про Марію Маркович сказано, що «завдяки впливови Українця-чоловіка» вона написала українські «народні оповідання». В нашій літературі висловлювано погляд, що «народні оповідання» належать Панасови Марковичу.

В передньому слові до «Галереї», в статі «Русская словесность до Кантемира», зовсім темно сказано про «русский народ». Або так: «Після слів німецького вченого Вестфаля «русской (?) народной поэзии» належить безперечно першорядне місце між народними піснями всіх народів на всій землі. «Київському періоду належать найкращі «русскія» (?) літописи і славетний пам'ятник «Слово о Полку

Ігореві». Не вже вчені й свідомі своєї народности люде тоді тільки зможуть відізнати одну народність від другої, коли Ловайский, з дозволу начальства, зробить се в своїому шкільному підручнику?
I. Л.

Изъ усть народа. Малорусские рассказы, сказки и пр. Б. Д. Гринченко. Приложение къ № XII «Земскаго Сборника» 1900 г. Черниговъ, 1900. Ст. VIII + 488, 8'. Д. Гринченко, що прислужив ся вже не мало нашій етнографії виданем трьох великих томів «Этнографических матеріаловъ, собранных въ Черниговской и соседних съ ней губерніяхъ» (т. I—II — проза, т. III — пісні) випустив тепер нову збірку прозових фольклорних матеріалів під повисшою назвою. Загальний характер збірки полишив ся такий самий, як і при попередніх томах: той поділ (за Драгомановом), та сама правопись і инше. Матеріали опубліковані д. Гринченком стоять перші по «Трудахъ» Чубинського на Україні і належать до найповажніших видань на полі нашої етнографії, а навіть у загалі славянської. Велике число паралель, подаване до поодиноких номерів збірки, збільшує її вартість і улекшує порівняні досліді.
B.

Ще американські календарі. Американські Русини (північної Америки) ділять ся на три окремі групи, з яких кожда має свою організацію і свій орган. Поділ сей не опертий одначе на ніяких розумних підставах, тільки більше на особистих симпатіях і антипатіях поодиноких тамошніх провіднів, на особистих поглядах і інтересах... Інакше й не можна було б собі з'ясувати таких партий, як: православні — уніяти; «Поляки» (Галичани) — «Гунгари» (Угорські Русини). У свідомій політичній партії може мати прецінь досить місця і Галичани і Угорський Русин, і православний і уніят... Така партія й витворюєт ся, хоч поволи, але невпинно при організації «Союз», якої органом є «Свобода». Її головні представителі — се молоді, рухливі галицькі священники, що працюють безнастанно над просвітою тамошніх Русинів, видають для них дуже користні книжечки, закладають школи, вчать у них самі, дають популярні відчити, уряджують аматорські представлення і ин., а від недавна почали навіть збирати гроші на будову еміграційного дому, який для емігрантів незвичайно потрібний, на фонд стипендійний для студентів-

Русинів, що хотіли-б кінчити висші школи в Америці і ин. Вони увійшли також недавно в порозумінє з представителями американських Литовців і Поляків і постановили видавати разом місячник в англійській мові (Freedom), в якому обговорювано би національні справи всіх трьох народів і тим способом познайомлювано з ними ширший світ. Як видно — се партія свідомо своєї мети, що заслугоє справді на назву партії; основа її чисто національна. Досі не вєпіла вона ще перетягнути до себе більшости емігрантів, але є надія, що се станеть ся при дальній енергічній діяльності.

Друга ніби «партія» — се майже виключно Угорські Русини, уніяти. На їх чолі стоять угорські свьященники, зовсім зденаціоналізовані в користь Мадярів і по найбільшій часті також деморалізовані, що одинокою метою своєї діяльності в Америці ставлять наживу: набивши свої моншонки вертають вони опісля до старого краю і «благоденствують» там не журячись нічим. Ті з них, що ще не стали зовсім Мадярами, споглядають тужним оком на Росію, бавлять ся в обединителів національних, баламутять людей, але нічого, або мало що роблять на їх користь. Вони групують ся коло організації «Соединеніє гр. као. рускихъ братствъ», а органом їх є «Вѣстникъ», заповнюваний поспішно ріжними нісенітницями, лайками і т. и. До сеї групи належить найбільше людей, але вони рекрутують ся майже виключно з Угорських Русинів, темних, безрадних, безпросвітних, які не вєпіли ще отрясти ся з недолі, привезеної з собою зі старого краю.

Третя група — се православні Русини, що перейшли на православіє з унії. Їх дуже мало — разом понад 6000 душ — і групують ся вони коло «Православного Общества Взаимопомощи». Їх органом є ще більше пуста газетка, як «Вѣстникъ», «Свѣтъ». Вони не мають зрештою ніякого значіння, а на характеристику їх проводирів вистане навести такого Д. Гебея, що задля мельверзаций, пороблених в Унгварі, втік до Росії (він був професором теологічного ліцея в Унгварі, перейшов на православіє, виїхав опісля до Америки і там зробив ся великим чоловіком...

Усі три організації видали сього року свої календарі. Про календарь „Свободи“ ми вже говорили; він не тільки найліпший з американських руських календарів, але й з галицьких. За те два

пильні календарі, що надто вийшли аж у сім році, таке лико, що можна навіть дивувати ся, як вони находять читачів. Повна назва календаря „Соединенія“ звучить так: Американській рускій мѣсяцословъ (календарь) на обыкновенный (звычайный) 1901 годъ по юліянскому и григоріянскому мѣсяцословахъ числящій 365 дней годъ. Составиль: Отъ имени «Соединенія гр. као. рускихъ братствъ». Павелъ Юрьевичъ Жатковичъ, редакторъ и издатель «Амер. Русскаго Вѣстника». Годъ изданія VI-ый. New York City, 1901. Изъ типографіи «Соединенія Гр. Као. Русскихъ Братствъ». — Вже з самого наголовка можна видіти, що се за календарь. Аби одначе вказати нашим читачам, якими мудрошами годус «Соединеніє» своїх членів, наведу бодай невеличкий виїмок із нього: «Въ Галичинѣ... нѣмецко-жидовско-радикальна партія (так називають ся у Жатковича всі елементи, що не признають «историческихъ началъ»), особенно среди русскаго населенія, нищитъ; кромѣ народности нищитъ и вѣру, обрядъ, эти драгоценныя наслѣдія и единны потѣхи Галическаго русскаго народа. Честна старо-русска партія не шадила трудовъ и теченіемъ минувшаго году, чтобъ спасти народъ отъ погибели душевной и нравственной. Днесъ уже и польскія власти приходятъ къ дѣйствительному убѣжденію, что вправдѣ была то изъ ихъ стороны ошибка велика такъ безпощадно передати народъ погубному вліянію жидовско-нѣмецкихъ радикаловъ... (тому можно надѣятися, что власти и напослѣдъ очунятся и отнимутъ отъ радикаловъ свою «покровительствующую десницу», при которой радикалы такъ смѣло и такъ свободно хозяйничали въ Галичинѣ» (ст. 128) і т. д. Або: „Нашъ народъ не потребуєть тутъ ніякихъ фантазій, якимъ єсть напр. „Українізмъ“, ані ніякихъ общество превращающихъ принциповъ — засадъ, якіє розширяють въ старомъ краю радикалы-соціалісты или анархисты“ (ст. 5. Думаю, що всякі коментарі до тих слів злишні, бо вони занадто яскраво характеризують не тільки самий календарь, але й „Соединеніє“, що його видає і цілу „партію“ справді „гунгареку“.

Назва другого календаря звучить: Календарь Православного Общества Взаимопомощи въ Сѣверо-Американскихъ Соединенныхъ Штатахъ на 1900 г. Годъ изданія 1-ий. Нью-Йоркъ, 1901. Цѣна 45 цент. Крім інформаційної часті, що

представляється ся дуже мізерно, щільний календар заповнений самим «православієм». Може бути, що кому не скучно все те читати, але аби мав хто користь з того, то нема сумніву. Одно належить зазначити, що відбивається користно в сьому календарі в порівнянню з попереднім: нема в ньому лайки і нема дурниць таких, як у календарі «Соединенія». Говорить ся там про «Російській Царствующій Домъ и высшее церковное управление въ Россіи», про «Русь и православие въ Америцѣ», про «Православие и Римъ», а між тим і про «Догматически и главни обрядови разности, отличающи Западну церковь отъ Восточной» і т. ин. Словом, мертвечини досить, але не такої поганої, як у календарі, зладженім Жатковичем. Коли переглянемо одначе оба календарі — то самохіть насунеть ся думка: Чи й там у Америці не може наш селянин уцивілізувати ся, але дає себе обдурювати першим ліпшим месіям? Чи й там не доведеть ся йому зрівнати ся з иншими культурними народами? *В.*

Прикарпатска Русь въ XIX-мъ вѣдѣ въ біографіяхъ и портретахъ си дѣятелей сѣ увзглядненьемъ замѣчательныхъ людей, котрыхъ 1772 р. заставъ при жизни, написавъ на підставѣ автобіографичныхъ записокъ и архивально-библіотечныхъ матеріаловъ Иванъ Ем. Левицкій. Томъ I, випускъ 3. Львѣвъ, 1901. Коштом автора. Типографія Ставропільського Інститута. Ст. 113—168, лексиконово о форматі. Вартість отього виданія підносили ми вже при згадці про попередні випуски. Зібрано в ньому стільки матеріалу, що без нього не обійдетъ ся ні історик, ні дослідник нашої культури і літератури XIX в. На жаль, темпо, в якому появляють ся поодинокі випуски, таке повільне, що порівнявши його з розмірами, на які зарисовується ся праця, трудно припустити, аби вона була доведена до кінця. В потах подас автор довші або коротші біографії посторонніх людей (Українців, Москалів, Поляків, Німців і т. и., що сяк чи так входили в зносини з Галичанами. При браку подібних біографичних підручників се може бути користне, хоч нераз треба-б бажати, щоб автор троха більше числив ся з місцем і просто покликав ся на друковані вже і загально доступні біографії таких людей (коли вони с), а обмежав ся тільки на доповнєню їх галицьким матеріалом. *В.*

М. Копко. Самоучка. Методичный підручникъ для науки сѣбѣу зъ потъ.

(Бібліотека музикальна. Часть теоретична). Перемышль, 1901. Зъ печатнѣ Н. Джульнського. Ст. 96, 16. Ціна 1 кор. Не вдаючи ся в фахову оцінку отього підручника, зазначу одначе пиньну річ, яка також має немаловажне значєне. Звісно, що в нас кождий чоловік уважає себе з уродженя вже фільольогом і знавцем мови; через те не вважає потрібним учити ся її — бо на що, коли знає? За те він на кождім місці, при кождій нагоді любить пописувати ся тим своїм знанєм, не чуючи навіть часто, що вдасть ся в не свою річ та що верзе нісенітницї. Колиж прийдетъ ся йому написати щось, тоді наробить стільки куріозів, що не знати, де з тим і діти ся. Так само пише й о. Копко. От взорець його мови: «Тос молчанє може тревати долше или коротше и означаєсь въ письмѣ черезъ отвѣтніи знаки, стоячии межки промежутками». (Ст. 14). Кождий чоловік, що володіє нашою мовою, признає, що се ані мова, ані диялект, а щось таке зовсім нелюдське. І додаймо, що о. Копко — учитель і мусить мати вплив на випробленє мови учеників. І чиж може бути сей вплив користний? А тимчасом на нього не вважає ніхто, не піднесе ніде публично, бо зараз усі професори, особливо українських гімназій, страшно образять ся, що виказуванєм їх незнання підкопуть ся їх авторитет серед учеників, ударемнюють ся їх працю і т. д. ad infinitum. Трудно їх тільки переконати, що бажаючи вчити иньних, треба перше самим повчити ся.

Пієни рекрутскі, любовні и жартоблівні. Собравъ въ гусятинскомъ повѣтѣ изъ устъ народа Иванъ Недостойный, сынь Николая. Коломыя, 1900. Черенками и накладомъ М. Білоуса. Ст. 96, 16. Ціна 20 сот. Д. Білоусе зважив ся нарешті видати книжочку, що вартістю переходить усі попередні його виданія. Та се здасть ся припадкова річ і стала ся лише тому, що під рукою була збірка пієнь, а не якась «оригінальна» писанина. Правда, збірка та несистематична, але яка-б вона не була, то вартість таки має. Д. Білоусе не міг одначе дарувати собі, аби й тут не поробити своїх «поправок». Так пр. у пієни:

Якъ бы не ты дѣвчинонько тай не ты,
[тай не ты,
Не стоявъ бы конь вороной коло во-
[рѣть вятый
поправив зовсім непотрібно «впєтий» на вятый і тим попеував пієню. Такпх «поправок» найде ся й більше. *В.*

Original from

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

Твори Степана Руданського. Том V. Впорядкував А. Кримський. У Львові, 1901. Коштом Наук. Тов. ім. Шевченка. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 210, 16°. Ціна 1 кор. Зміст: 1) Передне слово. Ст. III—VIII. 2) Цар Соловей. Казка. Ст. 1—121. 3) Старочеські співи з Кральовдвірського рукопису і друка. Передне слово од редактора. Ст. 126—128. 4) Передмова од перекладача. Ст. 139—144. 5) Олодра і Боліслав. Ст. 145—147. 6) Бен-Германів. Ст. 148—151. 7) Ярослав. Ст. 152—163. 8) Чмир і Вла-слав. Ст. 164—173. 9) Людися і Любір. Ст. 174—179. 10) Забій, Славій і Людко. Ст. 180—187. 11) Збигонь і 12) Китяха. Ст. 191. 13) Ягоди. Ст. 192—193. 14) Олень. Ст. 194—195. 15) Рожка. Ст. 196. 16) Зозуля. Ст. 197. 17) Сирота. Ст. 198. 18) Жайворонки. Ст. 199. 19) Збір. Ст. 200. 20) Любусин суд. Ст. 201—204. 21) Пісня під Вишеградом. Ст. 205. 22) Дописки. Ст. 206—208.

Микола Гоголь. Ревізор. Комедія в п'яти діях. Переклав Василь Сімович. (Видавництво акад. тов. „Молода Україна“ в Чернівцях. Ч. I. Чернівці, 1901. З друкарні тов. „Рускої Ради“. Ст. 152, мал. 8°. Ціна 60 сот. В заяві від видавців отсеї книжки читасмо між иньшим отсе: „Що до програми, то ми поставили собі задачу: подавати Ви. читаючій Публичі твори тих Українців, що писали не по українському (Гоголь, Горкий, Чехов, Короленко, Н. Данченко, Мордовець, Єронін-Анонім, Потапенко і ин.), як також писаня иньших європейських і українських письменників“. Гаразд, ми не маємо нічого проти друкування перекладеної літератури, її здало-б ся навіть далеко більше, як маємо, але чи оплатить ся друкувати такі всякі переклади без розбору лише для того, що в нас їх нема? Чи заслугоє на се др. такий Єронін-Анонім, якого всі твори видано вже подавненько у Львові і якими доси годують ся миши? Чи не ліпше було-б звернути ся власне до тих „иньших європейських і українських письменників“? А де то видавці відкрили, що Горкий, Чехов, Н. Данченко і ин. „Українці, що писали не по українському“? Стоячи на тій основі, що видавці „Ревізора“, ми могли-б далеко більше між російськими письменниками повинаходити „Українців“, але яка властиве ціль — загортати силоміць до нас людей, що ніколи не почували себе нашими, не робили для нас нічого, а навпаки може ще й шкодили?

Над сям от і най застановлять ся видавці, поки возьмуть ся за діло. В.

Іванъ Тобилевичъ (Карпенко-Карый). **Бурлака.** Драма на 5 дій. Ч. 16. Київ. Типографія П. Барскаго. 1900. Ст. 78, мал. 8°. Ціна 7 коп.

Іван Левіцький. Баба Параска та Баба Палажка. Оповідання. Ч. 17. Видання п'яте, поправлене. Київ, 1901. Тип. П. Барскаго. Ст. 42, мал. 8'. Ціна 4 коп.

О. Я. Кониський. Млынъ. Оповідання. Ч. 18. Київ, 1901. Тип. П. Барскаго. Ст. 24, мал. 8°. Ціна 4 коп.

П. О. Кулишъ. Про злодія в селі Гакивнисьці. Ч. 19. Київ, 1901. Тип. П. Барскаго. Ст. 24, мал. 8°. Ціна 4 коп.

Іванъ Франко. Лесьшына челядь. Малий Мыринъ. Грыцева шкільна наука. Ч. 20. Київ, 1901. Тип. П. Барскаго. Ст. 40, мал. 8'. Ціна 4 коп.

Музыка Янко. (Переклад). Ч. 21. Київ, 1901. Тип. П. Барскаго. Ст. 12, мал. 8'. Ціна 1¹/₂ коп.

М. Комаръ. Оповідання про Антона Головатого та про початокъ чорноморського козацького війська. Зь малюнками А. Ждахы. Видане „Благотворит. общества пздан. общеплез и дешев. книгъ“. Ч. 7. С.-Петербургъ, 1901. Типогр. Училища Глухоуѣмьхъ. Ст. 52, мал. 8'. Ціна 5 коп.

Калевала. Фінська народня епопея. Повний переклад Е. Тимченка. Накладом українсько-руської Видавничої Спілки. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Львів, 1901. Ст. 368, 8°. Ціна 3 кор.

Еміль Золя. Напад на млин. (Оповідане з війни 1870 року. Переклад Івана Франка. Літ.-Наук. Бібліотека. Ч. 10). У Львові, 1901. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 60, 16°. Ціна 20 сот.

Григорій Квітка Основяненко. Маруся. Повість. (Літ.-Наук. Бібліотека. Ч. 12). У Львові, 1901. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 160, 16'. Ціна 50 коп.

Микола Левитський. Спілкова умова для хліборобських спілок. (Літ.-Наук. Бібліотека. Ч. 13). У Львові, 1901. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. VIII + 50, 16°. Ціна 20 сот.

П. Куліш. Орися. Ідилія. (Літ.-Наук. Бібліотека. Ч. 14). У Львові, 1901. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 18, 16°. Ціна 6 сот.

М. Філіппов. Іван Гус. Переповіді М. Кистяковська. (Літ.-Наук. Бібліотека. Ч. 15). У Львові, 1901. З друкарні Наук.

Тов. ім. Шевченка. Ст. 56, 16⁰. Ціна 20 сот.

Олекса Стороженко. Оповідання. 1. Не в добрий час. 2. Вуси. (Лит.-Наук. Бібліотека. Ч. 16). Ст. 46, 16⁰. Ціна 20 сот.

Михайло Драгоманов. Оповідання про заздрих богів. Друге виданє. Заходом і з переднім слівцем М. Павлика. У Львові, 1. 01. З друкарні Наук. Тов. Шевченка. Ст. 54, 16⁰. Ціна 25 сот.

III. З газет і журналів.

„Вѣстникъ всемірної исторіи“ друкє переписку відомого російського письменника Герцена. Другий письменник Тургенєв між иньшим писав йому: »Скажи кілька слів у «Колоколъ» про смерть Шевченка. Незадовго до смерті з ним трапив ся вартий уваги випадок: один справник Черниг. губ.) арендував його і відправив як колодника до губернiального міста за те, що Шевченко зрік ся написати його портрет олійними фарбами на всю постать. Се факт«. О скільки се справді факт — не знаємо, але ж в біографіі небіжчика, виданій покійним Кононським, здасть ся про сей випадок не згадуєт ся. *Гр. Ков. Кол.* Виписку з сего листа Тургенєва, як також нотатку Герцена друковану в «Колоколъ» і свої уваги про арештованє Шевченка 1859 р. ше 12 літ тому подав пок. Драгоманов у виданій мною книжечці «Листочки до вінка на могилу Шевченка». Львів 1896, стор. 3—14. *І. Фр.*

»Zeit«, віденський тижневник подав у ч. 341 політичну казку Ів. Франка »Die galizische Schöpfungsgeschichte«, де в гумористичнім тоні оповідаєт ся історію настаня і викупу провінції (права робленя та продаваня горілки). Сю казку переклали на нашу мову і надрукували »Діло« і »Громадський голос«.

»Aus fremden Zungen«. Видавана під таким заголовком у Штутгарті часопись подала в ч. 8 за б. р. невеличку статю Ів. Франка »Die ukrainische (ruthenische) Litteratur«, де крім нарису розвитку українського письменства від найдавніших часів подано характеристики двох молодших наших письменників, Василя Стефаника і Леся Мартовича.

Бессарабець. В ч. 53 сеї газети, в день роковин Т. Г. Шевченка надруковано невеличку замітку про українського

поета. Автор пише, що Т. Г. Шевченко — один із найбільш суцільних, правдиво народних поетів XIX віку. Він зберіг безпосередній і живий свій звязок із народом, як у світогляді й ідеалах, так і в характері й формах своєї поезії. Теми більшості його поем узяті з народної скарбівні дум, легенд і оповідань. Але все, чим він користав ся з моря народної поезії, він переробляв самостійно і освітлював досвідом поступових ідей віку. *С. П—ко.*

„Кубанскія Областныя Вѣдомости“ в чч. 42 і 43 надрукували цікаву статю д. Мельникова »Малорусскія народныя пѣсни про панщину и волю«. Автор зводить до купи народні пісні про панщину і волю і на підставі їх приходять до виводу, »что малорусскій народъ и до сихъ поръ еще сохранилъ, хотя, быть можетъ, и въ пониженной уже степени, давнюю способность свою не только отчетливо сознавать ненормальность своего соціально-политическаго положенія, но и вмѣстѣ съ тѣмъ протестовать противъ этой ненормальности«. В тій же таки часописі чч. 50 і 51 д. Короленко помістив історію запорожського скита сьв. Іллі на Афоні — »Козачій монастирь на Афонѣ«.

X-Strahlen. Під таким заголовком розпочав звісний наш публіцист д. Роман Сембратович видавати у Відні політичний тижневник німецькою мовою. Перше число появило ся 1 н. ст. цвітіння; доси видано їх 4. По-при загальні політичні справи присьвячуєт ся там багато місця також Галичині, особливо справам польсько-руським. Між иньшим знаходимо там статі редактора »Europas grösster Feind« (ч. 2), »Sonderstellung Galiziens« (ч. 2), »Panrussenthum in Kampfe mit der Civilisation« (ч. 3) і т. д. Адреса редакції: Wien, XVIII/1 Währinger Gürtel, 111.

IV. Персоналія.

Вчбори. Імператорське одеське »Общество исторіи и древностей« вибрало проф. М. Грушевського своїм дійсним членом,

а Волинське церковно-археологічне товариство в Житомирі членом почесним.

Ювілей О. О. Русова. 20. квітня

Полтавці мають обходити ювілей 25-літньої статистичної і суспільної діяльності славнозвісного на російській Україні статистика і прихильника нашої справи Олександра Олександровича Русова. З цього поводу, чули ми, мають скласти фонд імені О. О., відповідний роботі та духовим прикметам ювілянта, задля просвітної цілі на користь українському народові і в національній формі. За всякими інформаціями в справі цього ювілею належить звертатись до статистика Галіського (Полтава, Статистичне бюро Полтавського губерньського земства).

Гр. Ков.-Кол.

Шевченкові роковини в Томську.

Слава нашого поета буйною хвилею розкотила ся не лише по всій Славянщині, а відгомін її лунає і в далекій, необсяжній, холодній Сибірі. У Томську 26 лютого відбув ся вечір в пам'ять 40-літніх роковин смерті Шевченка, устроєний «товариством росповсюдження початкової освіти» у власнім будинку, де маєть ся чималенька геатральна зала. Сибіряки шанували пам'ять нашого поета таким євством, яким не шанували рідийшого собі Пушкіна в столітній ювілей від дня його вродження. Головну участь, як виконавці, брали студенти-Українці місцевого університету, котрими уложена була й програма. Багацько публіки повернуло назад, не здобувши вхідного білєта. Професори місцевого університета д. Рейснер та наш земляк д. Малиновський стали до постури своїми цікавими відчитами: перший читав житєспіє Шевченка, другий «нарис його поетичної діяльності»; останній відчит друкував ся у місцевій газеті «Сибирская жизнь». Розумість ся, свій відчит шановний професор напшеав на підставі збірника творів, дозволеного російською цензурою, від того нарис виїшов далеко неповний, але треба щиро подякувати професорови за те, що він звернув велику увагу на поступовий напрям поезий Шевченка, в котрих поет сміливо протестує проти кріпацтва та боронить людських прав сіроми. Хор студентів-Українців під управою студ. Жолтоножського відспівав кращі композиції Лисенка та Ніщинського («Бють пороги», «Закувала та сива зазуля»). З гуртових співів найбільше подобала ся слухачам та справила глибоке вражінє гуцульська коломийка, виконана мішаним хором. З солістів велику увагу звернула пані Зубашова, Українка родом, проспівавши своїм чудовим контральто

скількись українських пісень. Вершиком усього вечера, як і завше, був відомий у Томську співак-тенор д. Балдовський: його гучний, мелодийний, чистий, як кришталь голос безтямно зворушував публіку, котра надгороджувала співця щирими оплесками; свій артистичний хист д. Балдовський проявив виконанєм solo Лисенка «Гетьмани». — Хористи й хористки виходили на сцену в українським одязі. Апотеоз, — жива картина сюжетів поезий Шевченка, — закінчив вечір аж о 1. годині в почи. Коли розійшлась публіка виконавці і впорядчики після того, зібрали ся в фос, удекорованому рушниками української гаїтвілі. Виголошено було скільки щирих промов на ріжні питання нашого часу професорами Рейснером та Вернером, а один студент виголоєив дві промови по українському і російському про сучасний український рух і відношини до його російського загалу та науки.

Ю. Павлоський.

Шевченкові роковини в Полтаві

відбули ся сего року в залі клубу «другого громадського зібраня» 11 минулого марта. Зала, в якій відбував ся вечір, працею маляра-декоратора Малова, чудово була прикрашена національними рушниками, килимами та плахтами, по стінах були розвішані медальони з написами творів Шевченка, а на помості, серед тропічної зелені, стояв портрет кобзаря. Програма складала ся з деклямацій Шевченкових творів та з сольових і хорових співів. Між иньшими вистував тут бандурист Хоткевич (Гнат Галайда). Його поява зірвала гучні оплески у публіки, що з великою симпатією приймає його змагання до відродження одної з форм національної музики. Що до репертуару, шан. бандуриста, то, неважаючи на всю артистичність його гри, приходиться ви-словити жаль, що на вечері присвяченім пам'яті того чоловіка, який «весь час гірку пив чашу», він находив можливим співати, після історичних пісень, такі нісенитниці як «Ходить гарбуз по городу» та пісню «про Явгуха». Ще один докір приходиться зробити впорядникам вечера за те, що в програмі вечера за останні три роки не бачимо ніякого посту-пу: деклямації й співи, співи й деклямації, а відчитів про кобзаря нема, хоч потреба його була підкреслена кор-респондентом Вістника у 1899 році. Ще торік була прочитана хоч частина біографії Шевченка, а сей рік того не було.

Original from

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

Половину доходу з вечера передано на «Общество видання дешевих і корисних укр. книжок» у Петербурзі. *Молодий.*

Роковини Шевченка в Александрівську. В м. Александрівську, по приміру торішнього року почитателі Т. Шевченка святкували 40-ві роковини смерті поета. Гурток, що влаштував се свято — вчителі теперішні, вчителі бувші, — писарі управ. Сі люди хоча самі й позабували балакати по українськи, але душою ширі Українці. Голова свята, Павло Чижевський дістав дозвіл у губернатора, і 25 лютого вечером відбуло ся святкування Т. Шевченка в театрі. Д. 25 у 12 годині дня свящ. С. Чорний відслуживши обідню і сказавши чудову промову про святкування дня і взагалі поета, його живучу силу у страшні часи не тільки на Україні, але і скрізь у Росії, — відправив панахиду. Народу на панахиді було чимало. О 8 годині вечера почалося святкування. Народу зійшло ся до 700 душ; булоб ще більш, як би не дощ, що лив цілий день і ніч, що страшно було виходити. З Харкова приїхав відомий співак Квашенко і співав, «Ой Рева та стогне Дніпр», «Та не дай Господи нікому», «Ой Дніпре мій, Дніпре». Вечер

пройшов дуже добре. Доходу з вечера одержали до 400 кор., з котрих половину віддали голодним Херсонцям-Українцям, а другу половину — на бібліотеку у городі Александрівському. *Іван Сокол.*

Шевченкові роковини в Києві. Вже кілька літ місцеве літературно-артистичне товариство святкує роковини Шевченкові концертами, на яких звичайно читав ся реферат про Шевченка, деклямували ся його твори та співали ся композиції на його поезії. Не знехтувало сього звичаю товариство й тепер: 21 марця відбув ся Шевченківський вечір у великій салі «Купеческого Собрания», бо мала зала товариства не вмщала усіх, що хотіли на тому вечері бути. На превеликий жаль, вечір не так удав ся, як у попередні роки. Вокальна й музикальна частина його була бездоганна: великий, гарно упоряджений М. Лисенком хор і поодинокі співці здебільшого робили гарне вражіння. Щож до літературної частини, то вона була зовсім слаба: реферата не було, з «Кобзаря» читано не багато: можна сказати, що тільки портрет Шевченка нагадував зібраним, що святкують роковини, а не відбуваєть ся звичайний концерт... С. С.

V. З науки і штуки.

Де-що з приводу сучасного українського театру. 11 лютого закінчила вистави в Києві українська трупа Кропивницького під управою Сакеганського і Садовського і поїхала на північ до Москви. Вистави цієї трупи дають матеріал до деяких загальних виводів що до становища сучасного нашого театру. Тоді як інші українські драматичні товариства переходять на російський ґрунт, накидають ся на оперетки і профанують українську ідею перед суспільством — ся трупа, що складала ся з корифеїв українського театру і деяких молодших артистів, що подають гарні надії, має великий успіх і моральний і матеріальний, і з често видержує конкуренцію з кращими російськими трупами по великих містах. Се залежить перш усього від того, що проводирі трупи цілком серйозно дивлять ся на своє завдання і показують справді український театр, яким він може бути при сучасних обставинах. Репертуар складаєть ся з кращих творів нашої драма-

тичної літератури (песи Карпенка-Карого, Кропивницького, Старицького, Мирного та ин.), виконанне старанне, гра обміркована, серйозна. Під впливом таких вистав публіка починає вже відвикати від того типу шаблонних етнографічних пєс, які так набили вже їй оскомину: починає виховувати ся на поважних творах і ходить їх дивити ся ради самого змісту, а не тих quasi-етнографічних прикрас, до яких привчили її де-хто з наших драматургів. В сьому лежить причина успіху сеї єдиної взірцевої української трупи. Критичні обставини, що переживас тепер український театр, на нашу думку, залежить від того, що більшість труп цілком не свідомі мети штуки взагалі і не додержують принципу, виставленого на прапорі згаданої трупи, — служити українській штудії і помагати пробудженню національного самознання. Поки ще український театр був за повину, публіка ходила на українські вистави притьмом, але здебільшого не

бачила там правди: актори на-перебій силкували ся, забавляти її всякими «вікрутасами» комічними, чи драматичними і зовсім не дбали про серйозну сторону театру. В результаті — публіка починає відвертати ся від українського театру і українські трупи зводять ся ні на що, переходять на російський ґрунт, або силкують ся привернути до себе симпатії всякими ризикованими *salto mortale*. Але сим не привернуть, а хіба ще більш відвернуть симпатії, що почали зникати. Єдиний шлях до того, щоб поліпшити і своє власне становище — се серйозно віддати ся серйозній справі, і тоді симпатії публіки самі собою привернуть ся. Трупа Кропивницького се наочно довела. Вже два роки по-ряду вона дає вистави в Києві і загальна цікавість не тільки не зменшаєть ся, а навпаки все більшає. Того-ж досягнуть і інші трупи, коли йтимуть тим самим шляхом і даватимуть серйозний український театр. А «Гейшамп» та «Рабинями веселля» не можна поправити справи цілком, не можна придбати назад утраченого довіря більш інтелігентної частини суспільства, що прикладає до театру серйозні вимоги. За хвилиним успіхом почнуть ся ще більший занепад, коли українські артисти не схаменуть ся і не повернуть ся на шлях, з якого збочили.

Ювілейна вистава в Херсоні в 40-ві роковини смерті Т. Шевченка. Від 16 січня в Херсоні дає вистави українська трупа «Київського товариства» (так називає вона себе) Рагморової та Разсудова-Кулябки. Про склад сеї трупи і про ті драми, що виставляє вона, ми подамо звістку окремо, коли скінчить трупа своє гостювання, а тепер подаємо лишень коротеньку звістку про ювілейну виставу того товариства на честь Шевченка. В Херсоні ніколи ще не святкували роковин Шевченка, але було-б лишне, коли-б і цього року Херсонці не торкались сеї справи, в усякім разі дай Боже, щоб таке святкування було останнім тут.

Гадка спорудити якесь свято з приводу Шевченкових роковин прийшла де-кому з тих Українців, що перебувають у Херсоні; алеж ся гадка не пішла далі «благих» наміреній, не пішла по часті за малим числом свідомих Українців, а частинно через трудність дістати дозвіл на таке святкування. Через те ініціатори ухвалили піддати сю гадку товариству акторів, що саме лучились на сей час у Херсоні, думаючи, що вони ско-

рійши можуть видобути дозвіл, ніж яка приватна ініціатива. Товариство, як і слід було сподіватись, ухопилось радо за сю ідею, вхопилось, звичайно, з чисто практичних причин, сподіваючись «сфідлати еборь», бо трупі доводилось, як кажуть, трохи не голодувати через скупі збори. О скільки вони гаряче вхопились за сю ідею, свідчить навіть той факт, що не вважаючи на проханє ініціаторів святкувати ювілей в перших днях лютого, вони мершій зробили з сеї справи рекламу, випустили за три дні до вистави такого анонса: «Въ субботу 27 января по случаю 40-ой годовщины со дня кончины Тараса Григорьевича Шевченка имѣеть быть юбилейный спектакль съ апофеозомъ и живымъ бюстомъ, при роскошной обстановкѣ». Уздрівши так несподівано анонса, ініціатори сеї справи були цілком здивовані; сеї вчинок акторів трохи вразив їх, алеж муєли погодитись із фактом. Тай чи мали ініціатори моральне право показувати якісь претенсії до акторів, коли самі не захотіли пальцем кивнути, аби ся справа була як слід обговорена бодай в купі з акторами? Але-ж щоб актори упорядкували сеї спектакль як найкраще, в дуєї тої людини, яку почитують ним, то сього, думаємо, мав право вимагати кождий, кому дорога національна справа. Тим часом із сього боку актори досить проґрешили, і цілком вільно проґрешили. Поперед усього ніхто в той вечір не бачив і не чув до самого кінця вистави, щоб се був якийсь національний вечір. Вистава почалась як звичайно, (грала Назара Стодоло) і грала в кінець погано, бо майже всі актори були не на своїх місцях, за винятком Росіної (Стеха) та Чубатого (Хома); бюста Шевченкового на виду у публіки не поставлено, а тим часом се легко було зробити; навіть оркестра увесь час грала у антрактах ріжні польки та вальси, а то ще й великоруське «Ой ухнемъ», а сю справу теж легко було-б упорядкувати, бо трупа має свого дріґента, треба було тільки не хашатись з виставою. Аж на прикінці тільки вистави публіка довідалась, завдяки апофеозу, що сьогодня справді ушановують українського батька. Треба признати, що апофеоз вийшов досить гарно: задня завіса виображала Шевченкову могилу над Дніпром і була виконана досить артистично, особливо Дніпро і берег, на передньому пляні стояв живий бюст Шевченків (в нашій) (виображав його артист

Чубатий) а по обидва боки бюста мішаний хор під управою Василя чудово проспівав двічі «Заповіт». Далі, при новій завісі, що виображала Шевченкову хату, змалювану теж гарно, було показано чотири чи п'ять живих картин із Шевченкових творів — «...атерини» та «Невольника», під час останньої картини (поворот Степана), хор досить згідно проспівав з «Невольника» «Боже всі митвої діти». Театр був майже повний.

Здасть ся, що на тому і слід було б закінчити Шевченкове святю, кожен із глядачів виїшов би з театру більш-менш задоволеним, хоч те святю й виїшло з де-якою промежиною. Але ж акторам не досить було того мінуса, який вони зазначили вже у сій справі, їм схотілось ще додати специфічного ремесницького духу, попросту — зробити підлість, і вони дійшли свого як найліпше. Судить самі. На другий день по Шевченковій виставі вони грають «Запорожський клад» (вдруге!) і повторяють апофеоз, знову таки покликаючи сь на Шевченкові роковини, думаючи мабуть, що «добрі іменини гуляють три дні». Як назвати такий учинок?... Як не соромно сполучати «скандальну українську сцену» з Шевченковим іменням? Зрештою як не стидно потріпувати іменням такого письменника як Шевченко за длі своєї особистої користі? Соромно, стидно, д. д. Разудова та Ратмірови! Час вам схамутихся і залишити українську сцену, коли нема у вас жадного національного почуття та самоповаги; а коли зостаетесь на сцені, то й тримайте себе хоч трохи чемнійше. *Гр. 6.—К.*

Події „українських“ артистів. В Москві Різдяними святками і аж до посту давала вистави українська трупа під управою д. Суслова (людини, як кажуть, з університетською освітою). Сором читати оповідання про те, як поводить ся трупа. Д. Суслов мабуть чи не перший з українських артистів виразно зазначив, що на першому пляні стоять у його «рублеві» інтереси, а ідейною стороною справи цілком знехтував. І перше він устлавив ся тим, що виставляв такі безглузді оперети, як «Гейша» та «Корневільські дзвони» і тим викликав велике обуренє і справедливі наріканя і серед української громади, і серед кращої частини самих українських артистів. Але що то може обходити якогось «гешефтмахера», коли він зачусь користь?... І от у Москві, крім «Гейши» та «Корневіль-

ських дзвонів», д. Суслов почав виставляти і «Новия цыганскія пьєси», і «Русскую свадьбу», і «Обозрѣніе Москви» навіть «Контрабандистовъ» («Сыны Израиля»). — скандальну драму, що скрізь викликала велике обуренє своєю антисемітською тенденцією і знята була зі сцени. Але й сього було за мало д. Суслову: останніми часами, день-у-день мало не протягом цілого місяця він виставляє кафешантанну комедию «Рабини веселья!»... З українських пєс виставляють ся саме сьмітє, недостойне сцени (славетний «Хвауст» і т. п.), де або кров цілим морем леть ся, або провадить ся найогидливіше, безглузде глузуванє над «хохликом». І се українські артисти?!... С. 6.

Концерт Охматівського хора в Київі.

4 лютого відбув ся в Київі надзвичайний концерт — охматівського хора, що складаєть ся з самих селян. Охматівський хор — з'явище надзвичайне і поки що мабуть чи не єдине на цілу Україну. За приводом інтелігентної людини, що зуміла знайти на селі живе діло і знайшла силу, щоб те діло втілити в конкретну форму, складаєть ся в Уманщині в с. Вороному хор; з початку слабій, незабаром розростаєть ся він до грандіозної величини, набирає прикмет справжньої художничої інституції і дає зразок того, що можна зробити з тим вельми бататим матеріялом, який дають наші селяне. Слухаючи концерт Охматівців, забувашч, що перед тобою «народ», а не виучена капеля справжніх професіональних співаків. Співали на концерті народні пісні і з тим духом, що характеризує широнародні сьіви. Вразіннє було величезне: сила народу, що збрала ся послухати співів народного хора, з ентузіазмом приймала співаків і виявляла своє задоволеннє гучними оплесками. Між иньшим співакам роздано на спомини концерта по «Кобзарю» Шевченка.

Український театр у Херсоні. З кінцем різдяних мясниць тут залишило свої вистави товариство акторів під управою Ратмірової та Разудова-Кулябки. Прибуло воно сюди із Кишинева і дало коло 30 вистав. Товариство се не визначалось особливим добром пєс; о скільки винні в тому актори, о стільки — коли не більш — винувата й сама публіка, що йде дивитись усяку пісенітницю. Не можна й не завважати, що страшно стає за наш театр, за сей єдиний захист нашого національного життя на російській Україні...

Страшно стає, коли погадаєш, що то станеться з нашим театром, коли лишатся на полі драматургії самі літературні розбишаки і будуть постачати пєси тільки Ашкарєнки, Слєстїни, Зїневичї, Мирославські та иньшї «драмописцї», котрих імя стало легїон... Від 16 сїчня по 11 лютого товариство відіграло отїє пєси: 1) „Наталка Полтавка“ і „Кум мірошник“, 2) „Глитай“ і „Вечерницї“, 3) „Запорожєцький клад“, 4) „Крути та не перекручуй“, 5) „Аскольдова могила“ (по росїйськи і „Як ковбаса та чарка“ (двїчі), 6) „Запорожєць за Дунаєм“ і „Бувальщина“, 7) „Невольник“, 8) „Наймичка“, 9) „Пошились у дурнї“, 10) „Назар Стодоля“ (ювілейна вистава на честь Шевченка з апотеозом, див. вище), 11) „Запорожєцький клад“ теж з апотеозом, 12) „Дай серцю волпо“, 13) „Катерина“ і „Кум мірошник“, 14) „Шельменко дєвїшич“ і „Запорожєць за Дунаєм“, 15) „Пан Штукаревич“, 16) „Доки сонце зїде“, 17) „Гейша“ (по росїйськи), 18) „Сава Чалий“, 19) „Гейша“, 20) „Загублений рай“, 21) „Ой не ходи Грищо“, 22) „Маруся Богуславка“, 23) „Сорочинський ярмарок“, 24) „Богдан Хмельницький“, 25) „Царщїні черевички“, 26) „Гейша“. Як бачимо, деякі пєси виставлено по кількє разів, але, на жаль, усє то були пєси більш-менш слабкого змісту, а деякі й зовсїм скан-

дальні, а про те всї вони дали трупї добрі збори, на той час як „Сава Чалий“, „Катерина“, „Доки сонце зїде“ і иньшї пєси грали ся при порожньому театрі. Се показує смак нашої публїки, що вимагає від української сцени тільки сївїв, горїлки та гопака. Правда, „Маруся Богуславка“ дала акторам добрий збір, але се пояснюєть ся лише тим, що вона виставлена була в останній хвилї на маєсницї. Про склад трупї годї багато говорити: видатних сил української сцени тут не було, а до більш-менш порядних акторів можна зачислити хїба Чубатого, Рафальського та Мову, а з жїночого персоналю Росїну (досить талановита актриса, Шевченко-Туманову, Борисоглїбську та Ратмірову. Рівночасно з професїональною трупю в Народному театрі грали щонєдїлї аматори і виставили протягом мяєсницї отїє пєси: „Невольник“, „Безталанна“ (двїчі), „Досвїтки“, „Бондарївна“, „По ревїзї“ та „Гайдамаки“. Народу в сїм театрі завше було повно. Користую ся з нагоди і виправляю друкарєску помилку в своїй першїй кореспонденцї про сєй сєй театр (див. кн. II «Вїстника» за сєй рік: там було видруковано, що мїнїмальна платня у народньому театрі 2 коп., але-ж до сього идеалу тут дуже далеко, найдешевшї в сїм театрі мїсця по 12 коп., а не по 2 коп.

Гр. Ков.-Кол.

VI. Із суспільного житя.

„Мужицька“ гімназия. Середня й вища осьвіта в Росїї з причин економічних і досї лишаеть ся привїлеєм вищих, більш заможних верств. Селяне, міщанє і т. п. рїдко попадають у гімназїї та університети завдяки великій платнї за «право учити ся» (і таке «право» на свїтї єсть!) Але єдина поки що гімназия в Росїї справдї може назвати ся «мужицькою», бо учать ся в нїй майже усє діти селян, — се 8-клясова дївоча гімназия в м. Орловї Вятської губ. Вятська губернїя, як і всї північні губернїї росїйські майже не має шляхти (земля неродюча, не було отже «дєсїх шматочків», щоб на їх кваїтити ся) і земство там складаєть ся з самих селян; напр. у Орловському земствї з 30 виборних членів нема жадного не-селянина. Скоро засновано було земство в Вятській губернїї, зараз же сї «темні», неосьвіченї гласні заснували по всїх по-

вітових мїстах дївочі прогімназїї, але небавом вони перестали задовольняти учениць, більшїсть яких ішла учительками на село. Тодї прогімназїї з ініцїятиви самих селян реформовано на гімназїї. В Орловській гімназїї учить ся 200 дївчат: з їх 190 — доньки селян. Платня за ученє в гімназїї на рік коштує всього 3 карбованцї, а за 60 коп. у мїсяць учениця може мати помешканнє і їжу з харчів, що повинні привозити батьки. Зодягають ся гімназистки вельми просто; деякі приходять щодня за кількє верств з дому. Покінчивши гімназию, дївчата стають за учительок у земських школах, або виходять замїж за простих парубків. Таким чином осьвіта не тільки не відриває їх від рідного народу, а навпаки — організує цілу армію інтелїгентних жїнок, що несуть просьвіту і культуру по-між народ.

С. Є.

Переселенці-Українці. З 1 марця через Одесу виїждить у так званий Уссурийський край (в східному Сибіру) більш 7000 переселенців переважно з України. Долю наших переселенців у Південно-Уссурийській стороні малює невеличка замітка, надрукована в ч. 31 «С.-Петербурзьких Вѣдомостей». Автор замітки придивився життю Українців у селі Вознесенні, де живуть люде з Чернігівщини і Полтавщини. На перший погляд, каже він, переселенці наче-б то й добре живуть: хліба й худоби багато, єсть і грошенята, машини деякі і т. и. Але по хатах — тіснота, бруд, убожество; хати темні, страшенно холодні. Одежа на переселенців обірвана, бідна: церква мала й холодна, школи в селі нема. Не весело, словом, живеєть ся нашим людем на чужині, але злидні та темнота женуть та й женуть тисячі і тисячі Українців з рідного краю і знаходять вони на чужині туж саму гірку долю, ті самі злидні, що вигнали їх з дому, ту саму криваву працю. А ми не зробили майже нічого, щоб сю долю важку хоч трохи полегшити; не спромогли ся навіть на брошуру, котра-б оповідала про ті краї, куди нані люде виселяють ся, знайомила-б їх з тими умовами, серед яких доведеть ся жити на новому місці, та розвівала-б ті легенди про «Зелений клин» та «Золоте дно», що так росповсюджені серед нашого селянства. С. Є.

Переселенці з Київщини. Обставини, що спонукують наших селян кидати рідний край і йти мало не в «світ за очі», давно вже вияснено і давно вже вони смутять усіх прихильних до народу людей. «Землі мало; ні купити, ні арендувати її не можна; заробітків пійких» — так можна формулювати ті обставини. Мабуть, вельми вже вони допікають, коли навіть наш селянин, що взагалі не дуже охочий до переселення, тисячами кидася рідний край, шукаючи кращої долі на «нових гніздах». З самої Київщини торік переселило ся 14.044 чоловіка; більшість із їх виїхала на казенні землі в східному та західному Сибіру. Найбільший відсоток переселенців дали повіти: Канівський (4200 чоловіка), Таращанський (2685 ч.), Сквирський (2005 ч.) та Звенигородський (1768 ч.); тільки з одного Липовецького повіту ні одна душа не пішла «на нові гнізда» («Києвлянин», ч. 285). Коли взяти на увагу, що пересе-

ленці йдуть переважно безбач, не тямлячи того, що зустрінуть вони на нових місцях, то невеселий образ переселення цілком стане на очі. До сього треба додати ще інші перешкоди. Напр., в часописях була звістка, що коли почала ся війна з Китаєм, то всіх переселенців на китайську границю зупинено на дорозі. Яку то зиму доведе ся перебути всім отим тисячам — трудно й виобразити, коли й за нормальних обставин вони страшенно бідують і пропадають! С. Є.

Германізація чеських дітей у Відні. Із статистичних шкільних виказів Відня показуєть ся, що там ходять до шкіл 8414 дітей, які не розуміють по німецьки. В деяких кварталах (дільницях) число те дуже значне: В X кв. 2038, в II кв. 1468, в III кв. 718, в XVI кв. 631, в XVII кв. 545, в V кв. 420, в XI кв. 420, в XII кв. 320, в XVIII кв. 308, в XIV кв. 302, (в інших хитаєть ся між 53—300). Значить, у кождім із тих кварталів могла-б бути окрема школа для чеських дітей із чеською викладовою мовою. На се одначе віденські Німці не хотять ніяким чином згодити ся, хоч по справедливості повинні, тим більше, що в Празі для 3478 німецьких дітей є аж 18 шкіл. Щож, коли в політиці be-ti possidentes! Як у Відні робить ся з чеськими дітьми, так у Галичині з руськими. В.

Вісти про Фінляндію. «Фінл. Газета» (урядова часопис) пише, що генерал-губернатор, довідавшись про те, що в деяких школах вивішено картини, які змістом своїм або цілком не відповідають вихованню молодого покоління «в дуєї любови до Росії» і змінення в йому вірности монархови, як напр., образ групи Фінляндців, що брали в 1899 р. участь у піднесенню масового адреса-протеста, або не відповідні при сучасному руху в краю, як напр. отворене сойму в р. 1863, і змінене демонстративно згруповані тексти державних маніфестів, дарованих всеросійськими самодержцями при коронаціях, з факсіміле підписів їх, звернув ся до фінляндського сенату з пропозицією, чи не визнає сенат потрібним забрати картини зо шкіл, а натомість надати в школи картин, котрі допомагали би вкорінити тверде і неперушне переконанє про важність для добра фінського народу змінення тіснійших звязків імперії з фінляндською країною.